

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

XX. YÜZYILDA AZERBAJCAN TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

(Doktora Tezi)

**Hazırlayan
Fariz FARZALI**

**Danışman
Prof. Dr. Ayhan ÖZTÜRK**

**Eylül 2011
KAYSERİ**

**T.C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**TEZİN ADI
XX. YÜZYILDA AZERBAYCAN TÜRKİYE İLİŞKİLERİ**

**Hazırlayan
Fariz FARZALI**

**Danışman
Prof. Dr. Ayhan ÖZTÜRK**

**Bu çalışma; Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri
Birimi tarafından B-874 kodlu proje ile desteklenmiştir.**

**Eylül 2011
KAYSERİ**

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Adı-Soyadı: Fariz FARZALI

İmza :

XX. YÜZYILDA AZERBAYCAN TÜRKİYE İLİŞKİLERİ adlı doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Tez Önerisi ve Tez Yazma Yönergesi'ne uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Fariz FARZALI

İmza:

Danışman

Prof Dr. Ayhan ÖZTÜRK

İmza:

Prof. Dr. Ayhan ÖZTÜRK danışmanlığında Fariz FARZALİ tarafından hazırlanan “XX. YÜZYILDA AZERBAIJAN TÜRKİYE İLİŞKİLERİ” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında **Doktora** tezi olarak kabul edilmiştir.

15 / 09 / 2011
.....
(Tez savunma sınav tarihi yazılacaktır.)

JÜRİ:

Danışman :Prof.Dr. Ayhan Öztürk
Üye :Prof.Dr.Abdulkadir Yuvalı
Üye :Doç.Dr.Sevinç Üçgül
Üye :Doç.Dr.Havva Selçuk
Üye :Yard.Doç.Dr.Serdar Sakin

.....
.....
.....
.....
.....

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 30.09.2011 tarih ve 19..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr.

30 / 09 / 2011
Enstitü Müdürü
.....

ÖNSÖZ

Azerbaycan yakın tarihi kendine özgü bazı özellikler taşımaktadır. Kafkasya'nın güneyinde yer alan Azerbaycan, coğrafi-stratejik konumu ve doğal kaynakları ile tarihen Rusya, İran ve Osmanlı gibi bölge ülkelerinin, İngiltere, Almanya ve daha sonra ABD gibi batılı devletlerin ilgisini ve dikkatini çekmiştir.

XX. yüzyılda Azerbaycan ilki 1918'de, ikincisi ise 1991'de olmak üzere iki kez bağımsızlığını ilan etti. Her iki bağımsızlık döneminin en azından bağımsızlığın Rusya'dan (öncesinde Çarlık Rusya, ikincisinde Sovyetler Birliği) ayrılmakla kazanılmasından dolayı benzerlik taşıdığı söylenebilir. Süreç açısından bu benzerlik sadece bununla sınırlı kalmamaktadır. Her iki dönemde de bağımsızlığın pekiştirilmesi yönünde yapılan faaliyetlerde Azerbaycan aynı dil, din, tarih ve kültürel değerleri paylaştığı komşu Türkiye ile yakın ilişkiler içerisinde olmuştur. Kuşkusuz bu yakın ilişkilerin kurulmasında ve geliştirilmesinde yukarıda zikredilen ortak payda değerlerinin önemli bir rolü vardır ve diplomatik, siyasi, ekonomik, askeri ve kültürel yönleri ile de ilişkilerin boyutları genişlemektedir. Genel olarak bakıldığında bir diğer husus da her iki ülkenin doğal müttefiklik konusudur. Öte yandan iki ülke arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde bazı dış faktörler de önemli ölçüde bir etkiye sahip olmuştur. Bu çalışmamızda, XX. yüzyılda üç aşamalı bir görüntü içerisindeki Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini bir bütün olarak siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel yönleriyle ele alınmaya çalışılmıştır.

XX. Yüzyılda Azerbaycan-Türkiye İlişkileri adlı tez çalışmamız dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde 1918 yılında kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Osmanlı Devleti ve akabinde Milli Mücadele Dönemi'nde Anadolu ile olan ilişkileri yer almaktadır. Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından bağımsızlığına son verilmesinden sonra Sovyetler Birliği'nin bir parçası ve Türkiye ile ilişkilerinin asgari düzeyde olduğu dönem tezin ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle birlikte

tekrar kazanılan bağımsızlık döneminde Türkiye ile kurulan diplomatik-siyasi ilişkiler ve Elçibey Dönemi'ndeki Azerbaycan-Türkiye ilişkileri çalışmanın üçüncü bölümünde yer almaktadır. Dördüncü bölümde ise iki ülke arasındaki ilişkilerin çok yönlü bir şekilde geliştiği ve ivme kazandığı on yıllık (1993-2003) Haydar Aliyev dönemi ile Türk Dünyası ile ilişkiler çerçevesinde Azerbaycan-Türkiye ilişkileri ele alınmıştır.

Doktora tezimin hazırlanma döneminde yaşamış olduğum (çeşitli sağlık sorunları gibi) bazı özel nedenler, bu çalışmanı en azından zaman açısından sıkıntılı bir sürece sokmuştur. Fakat gelinen noktada Selçuk Üniversitesi'nde başladığım doktora öğrenimimi Erciyes Üniversitesi'nde hazırlamış olduğum bu tezle sonlandırmayı ümit etmekteyim.

Buradan bizleri bu güzel vatana davet edip her türlü imkanlarını sunan Türkiye Devleti'ne sonsuz teşekkür ederim. Bu çalışmanın ortaya çıkmasında değerli tavsiyeleri ile beni yönlendiren, görevi nedeniyle Erciyes Üniversitesi'nden ayrılırken tez danışmanlığına devam kararı ile bir kez daha hoşgörüsünü gördüğüm tez danışmanım Sayın Prof. Dr. Ayhan Öztürk hocama müteşekkirim. Tez izleme komitesinde yer alan üniversitemiz Tarih Bölümü Başkanı Sayın Prof. Dr. Abdulkadir Yuvalı hocama ve Rus Dili Bölümü Başkanı Sayın Sevinç Üçgül hanıma teşekkür ediyorum. Değerli zamanını ayırarak çalışmama önemli katkılarda bulunan Erciyes Üniversitesi Atatürk İlkeleri Araştırma ve Uygulama Merkezi Müdürü Sayın Yard. Doç. Dr. Serdar Sakin hocama ve Osmanlıca arşiv belgelerini okurken şükranla andığım hocam Sayın Prof. Dr. Ali Aktan'a teşekkürlerimi sunuyorum. Ankara, İstanbul ve Bakü'de devam ettirdiğim bu araştırmaya gösterdikleri ilgi ve desteklerinden dolayı Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi yetkililerine, ayrıca Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sekreteri Muhsin Doğan Bey'in şahsında enstitü çalışanları ile doktora öğrenimim boyunca her daim yanımda olan değerli arkadaşım Şuayip Özcan'a teşekkürü bir borç bilirim.

Fariz FARZALİ
Kayseri 2011

XX. YÜZYILDA AZERBAJCAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

Fariz FARZALİ

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora Tezi, Eylül 2011

Danışman: Prof.Dr. Ayhan ÖZTÜRK

KISA ÖZET

Dil, tarih, kültür ve din gibi ortak payda değerleri ile bir birine bağlı bulunan Azerbaycan ve Türkiye aynı zamanda iki komşu devlettir. Bu kültürel değerler ve de coğrafi yakınlık iki ülke arasındaki ilişkilerin kurulup gelişmesinde önemli bir konuma sahiptir.

Bu tez çalışmasında XX. yüzyılda Azerbaycan Devleti'nin Türkiye ile olan ilişkileri siyasi, diplomatik, askeri, ekonomik ve kültürel yönleriyle ele alındı. XX. yüzyılda Azerbaycan birincisi 1918'de, ikincisi ise 1991'de olmak üzere iki kez bağımsızlığını ilan etti. Her iki dönemde de Türkiye ile yakın ilişkiler kuruldu. Azerbaycan ve Türkiye birbirlerinin doğal müttefiki olmasının yanında siyasi, ekonomik, kültürel açıdan çok yönlü ilişkiler geliştirilmiş olup, stratejik işbirliği düzeyine ulaşmış bulunmaktadır. İki ülke arasındaki ilişkilerin tarihi seyrine baktığımız zaman, ilişkilerin kurulup gelişmesi pek de kolay olmamış, zaman zaman dış etkenlerin tesirinde kalmıştır.

Birinci dönemde, 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunda Osmanlı Devleti'nin özellikle askeri alanda vermiş olduğu destek Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin tarihinde oldukça önemli bir yer tutmuştur. Fakat I. Dünya Savaşı'nın sonuçları ve değişen dünya şartları mevcut ilişkilerin seyrini değiştirmiştir.

Mondros Mütarekesi'nden sonra Azerbaycan Hükümeti hem Osmanlı Devleti ile, hem de Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki Milli Mücadele Hareketi ile ilişkilerini sürdürmüştür. Azerbaycan'ın Sovyetler Birliği'nin bir parçası olmasından sonra iki ülke arasındaki doğrudan ilişkiler uzunca bir süre akamete uğramışsa da Türkiye-SSCB ilişkileri çerçevesinde görece olarak devam etmiştir. 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra Türkiye ile yeniden diplomatik ve siyasi ilişkiler kurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Azerbaycan Türkiye İlişkileri, Haydar Aliyev Dönemi.

**THE RELATIONS BETWEEN AZERBAIJAN AND TURKEY IN 20TH
CENTURY**

FARIZ FARZALI

ERCIYES UNIVERSITY, INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

PHD THESIS, JULY 2011

ADVISOR: Prof. Dr. Ayhan ÖZTÜRK

ABSTRACT

Azerbaijan and Turkey, which are connected to each other with common values like language, history, culture and religion, are also two neighbouring countries. These cultural values and geographic closeness have an important position in establishing and improving the relations between the two countries.

In this thesis study, the relations between Azerbaijan and Turkey in 20th century were dealt in political, diplomatic, military, economic and cultural aspects. In 20th century, Azerbaijan declared its independence twice; in 1918 and in 1991. Azerbaijan and Turkey were also close to each other in both terms. Besides Azerbaijan and Turkey are naturally allied countries, they have improved multilateral relations in terms of political, economic and cultural aspects. They have also reached to the strategic alliance level. When we look at the history of the relations between these countries, the establishment and improvement of the relations was not that easy; it was sometimes under the influence of external factors.

In the establishment of the Azerbaijan Republic for first time, in 1918, the support of Ottoman Empire, especially in military field, had a significant role in the history of relations between Azerbaijan and Turkey. However, the consequences of the World War I and changed world conditions, caused a shift in the situation of present relations.

After the Mondros Agreement, Azerbaijan continued relations with both Ottoman Empire and the Independence Movement under the leadership of Mustafa Kemal Pasha. After Azerbaijan became a part of the Soviet Union, the direct relations between countries were on bad terms for a long time, but continued relatively within the frame of Turkish-Soviet Union relations. After Azerbaijan declared its independence in 1991, diplomatic and political relations with Turkey were established again.

Key words: Azerbaijan, the relations between Azerbaijan and Turkey, the Haydar Aliyev period

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	ii
TEZ ÖNERİSİ VE TEZ YAZMA YÖNERGESİ'NE UYGUNLUK.....	iii
KABUL ONAY SAYFASI.....	iv
ÖNSÖZ	v
KISA ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ	1
1.BÖLÜM	11
BAĞIMSIZ AZERBAJCAN DEVLETİ VE OSMANLI DEVLETİ İLE İLİŞKİLERİ	11
1.1.Rus İhtilali'nden Sonra Güney Kafkasya'nın Genel Durumu.....	11
1.1.2.Trabzon Görüşmeleri.....	14
1.2.Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İlan Edilmesi.....	17
1.2.1 I. Dünya Savaşı'nın Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan Politikası.....	20
1.2.2 Kafkas İslâm Ordusu.....	25
1.2.3 Bakü'nün Kurtuluşu	28
1.3 Azerbaycan Osmanlı Devleti Siyasi Münasebetleri	32
1.3.1 İstanbul Görüşmeleri	34
1.3.2 Milli Mücadele Dönemi'nde Azerbaycan Osmanlı- Anadolu İlişkileri.....	43
1.3.3 Kafkas Seddi.....	49
1.3.4 Azerbaycan Hükümeti ve Anadolu'daki Milli Mücadele Hareketi	52
1.4 Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesinde Türkiye Komünist Fırkası'nın Yeri.....	59
1.4.1 Şark Halkları Birinci Kongresi ve Türkiye.....	73
1.4.2 Azerbaycan Türkiye Diplomatik İlişkileri.....	76
1.4.2 TBMM Hükümeti'nin Bakü Temsilciliği.....	78
1.4.3 Türkiye'deki Azerbaycan Büyükelçiliği	82
1.4.4 Azerbaycan – Türkiye İlişkilerinde Moskova ve Kars Antlaşmaları.....	85

1.4.5 Sovyet Azerbaycanı'nın TBMM Hükümetine Yardımları.....	88
2. BÖLÜM	92
SOVYET DÖNEMİ AZERBAYCAN – TÜRKİYE İLİŞKİLERİ	92
2.1.Sovyet Azerbaycanı - Türkiye İlişkileri.....	92
2.1.1 Azerbaycan'dan Türkiye'ye Hicret Etmiş Şahısların Faaliyetleri.....	93
2.2 Kültürel İlişkiler.....	104
2.2.1 Azerbaycan Türkiye İlişkilerinde Alfabe Meselesi	105
2.2.2 Bakü I.Türkoloji Kurultayı	106
2.3 Türkiye - SSCB İlişkilerinde Azerbaycan Konusu.....	108
2.3.1 Azerbaycan Kültür Derneği.....	108
2.3.2 Türkiye'den Azerbaycan'a Yapılan Diplomatik ve Siyasi Ziyaretler.....	110
3. BÖLÜM	116
Azerbaycan-Türkiye Diplomatik-Siyasi İlişkilerinin Yeniden Kurulması	116
3.1 Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi	116
3.2Bağımsızlık Dönemi ve Türkiye İle İlişkiler.....	124
3.2.1 Türkiye'nin Azerbaycan'ın Bağımsızlığını Tanıması ve İlişkilerin Tekrar Kurulması	125
3.3 Elçibey'in İktidara Gelmesi ve Türkiye ile İlişkileri	130
3.3.1 Elçibey Dönemi Azerbaycan Türkiye İlişkilerinde Karabağ Meselesi ve Ermenistan Faktörü.....	136
3.3.2 Elçibey Dönemi'nin Sonu ve Türkiye'nin Tutumu	142
4.BÖLÜM	148
HAYDAR ALİYEV DÖNEMİ AZERBAYCAN TÜRKİYE İLİŞKİLERİ	148
4.1 Azerbaycan'da Haydar Aliyev'in İktidara Gelmesi ve Türkiye'nin Tutumu	148
4.2 Türkiye İle Siyasi İlişkiler	151
4.3.Haydar Aliyev Dönemi Ermenistan – Azerbaycan Dağlık Karabağ İhtilafı Bağlamında Azerbaycan – Türkiye İlişkileri	157
4.4 Askeri İlişkiler	160
4.5 Azerbaycan Türkiye İlişkilerinde Enerji Konusu	166
4.6 Petrol Boru Hatları	171
4.7 Ekonomik ve Ticari İlişkiler.....	173
4.8 Eğitim Alanındaki İlişkiler	175
4.9 Türk Dünyası İle İlişkiler Çerçevesinde Türkiye Azerbaycan İlişkileri	177

4.9.1 Türkçe Konuşan Ülkeler Liderler Zirve Görüşleri	186
4.9.1.1 Türkçe Konuşan Ülkeler Liderler Zirvesinin İlişkilerdeki Yeri	187
4.9.2 Sosyal ve Kültürel İlişkiler	191
SONUÇ	196
DİZİN	200
BİBLİYOGRAFYA	206
EKLER	225
ÖZGEÇMİŞ	239

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AGİK	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
Agy	: Adı geçen yer
AHC	: Azerbaycan Halk Cephesi
AKP	: Azerbaycan Komünist Partisi
ARDA	: Azerbaycan (Respublikası) Cumhuriyeti Devlet Arşivi
ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı
Azerbaycan SSC:	Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
AzRevKom	: Azerbaycan Devrim Komitesi
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
Bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BOP	: Büyük Öğrenci Projesi
BTC	: Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı
BTE	: Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DKÖB	: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi
Ed.	: Editör
F.	: Fond (Fon:Azerbaycan arşiv belgelerinde)
G	: Gömlek
Haz.	: Hazırlayan
HR. HMŞ. İŞO	: Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası

HR. İM	: Hariciye Nezareti, İstanbul Murahasslığı
HR. SYS	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
K	: Kutu
MHP	: Milliyetçi Hareket Partisi
NATO	: North Atlantic Treaty Organization
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
Sak. v.	: Saklama vahidi (Saklama birimi:Azerbaycan arşiv belgelerinde)
Siy.	: Siyahı (Klasör:Azerbaycan arşiv belgelerinde)
SOCAR	: State Oil Company of Azerbaijan Republic
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM GCZ	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİKA	: Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı İdaresi Başkanlığı
TİTE-A	: Türk İnkılâp Tarihi Arşivi
TKT	: Türkiye Komünist Teşkilatı
TPAO	: Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
V.	: Varak

GİRİŞ

Tezin Konusu:

Yirminci yüzyıl Azerbaycan için devletçilik geleneği açısından belki de en önemli yüzyıldır. 1828 yılında Rusya ve İran arasında imzalanan Türkmençay Anlaşması ile kesin olarak ikiye ayrılan Azerbaycan ve toplumu varlığını bağlı buldukları devletlerin değişim sürecine paralel şekilde sürdürmüştür. Bu çalışmaya konu edilecek bölge batı literatüründe yakın geçmişe kadar dönemsel olarak Rus Azerbaycanı, Sovyet Azerbaycanı diye isimlendirilen Kuzey Azerbaycan'dır ve varlığını Azerbaycan Cumhuriyeti olarak sürdürmektedir.

XIX. yüzyılda Çarlık Rusya'sı tarafından işgal ve ilhak edildikten sonra XX. Yüzyıl başlarında değişen dünya şartlarının da ivme kazandırmasıyla Azerbaycan'da mahalli özerklik isteği giderek bağımsızlık yolunu açmış ve 1918 'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Yirmi üç ay süren bu döneme 1920' de Sovyet Rusya tarafından son verilmiş ve yaklaşık 70 yıllık Sovyet idaresinden sonra 1991'de tekrar bağımsızlığına kavuşmuştur.

Gerek birinci bağımsızlık süresince gerekse SSCB'nin dağılma süreci ile paralel şekilde devam eden ve Cumhuriyet idaresinin tesisi ile sonuçlanan ikinci dönemde olsun Azerbaycan hem içe hem de dışa yönelik önemli sorunlarla karşılaşmıştır. Bu sorunların çözümü ve gerçek anlamda ekonomik ve siyasal bağımsızlığın temini için esaslı ve tutarlı milli politikaların üretilmesi Azerbaycan için sürecin başlıca gereği olmuştur. Genel olarak bakıldığında dış müdahale ile son verilen birinci dönemle 1991'de tekrar başlayan ikinci dönem arasında süreç açısından (tartışmalı olsa da) pek çok benzerlikler vardır. Bölgenin jeopolitik açıdan önem arz eden konumu ve doğal kaynakları genellikle avantaj sağlamaktan ziyade aleyhte gelişen bir faktör olmuştur. Bölge üzerinde Rusya, İran, Osmanlı ve daha sonra İngiltere, Almanya ve ABD'nin birbirleriyle giriştikleri mücadele bilinen tarihi gerçeklerdir. XX. yüzyılın başlarında, özellikle I. Dünya Savaşı ve sonrasında Kafkasya bölgesi ve Hazar havzasına olan

yoğun ilginin yüzyıl biterken ve günümüze kadar uzandığını vurgulamak gerekir. Yüzyılın başlarındaki süreç aynıysa da yüzyıl sonlarında nispi olarak devam etmektedir. Dolayısıyla geçmişten günümüze tevarüs eden meselelerin tarihi seyri içerisinde ayrıntılı bir şekilde ele alınması ve değerlendirilmesi önemli bir husustur. Azerbaycan'ın özellikle Rusya, İran ve Türkiye ile olan ilişkileri ve ABD'nin başını çektiği batının da bölgeye yönelik izlediği politikalar bu sorunlu coğrafyanın geleceğinin inşası konusunda belirleyici faktörlerden olmaktadır. Burada, çıkarların kesiştiği bir bölgede sağlam temellere dayalı ilişkilerin kurulması ve milli politikaların üretilmesi ön plana çıkmaktadır. Azerbaycan açısından geçmişe bakıldığında zaman; Rusya ile tarihten gelen "güç komşuluk", İran'ın gelenekselleşmiş ve biraz da kendisinden mütevellit bölgeyi "potansiyel riskli" olarak algılamaları, Batılı ülkelerin kendi çıkarları doğrultusunda izlediği politikalar ve *milli mensubiyet, tarih ve genel kültürel değerler gibi alt başlıkların yanı sıra doğal müttefik konumundaki Türkiye*. Bu bağlamda geniş bir yelpazede devam eden Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin tarihsel arka planı, hangi temeller üzerine kurulduğu, müşterek meseleleri gibi bütün yönleri ile incelenmesi en azından tarihsellik açısından bir ihtiyaçtır. Seçkin bir tarihçi olan E.H.Carr "tarih nedir?" sorusuna yanıt ararken bizleri, "geçmişle günümüz arasında bitmeyen bir diyalog" cevabı üzerinde düşünmeye sevk etmektedir. Bu çalışmanın konusunu XX. yüzyılda Azerbaycan – Türkiye ilişkileri oluşturmaktadır.

Tezin Amacı:

Gerek birinci bağımsızlık süresince gerekse SSCB'nin dağılma süreci ile paralel şekilde devam eden ve cumhuriyet idaresinin tesisi ile sonuçlanan ikinci dönemde olsun, Azerbaycan ile Türkiye arasında karşılıklı olarak yakın ilişkiler kurulmuştur. Birinci dönemde Osmanlı Devletinin ve özellikle de ordusunun verdiği destek Azerbaycan için oldukça ehemmiyet arz etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti açısından olumsuz sonuçlar doğurması ve Azerbaycan'daki Cumhuriyet idaresine de XI. Kızıl Ordu tarafından son verilmesi ikili ilişkileri Milli Mücadele dönemi hariç yaklaşık yetmiş yıllık bir süre ile akamete uğratmıştır. İkinci dönemde ise ilişkiler yeniden başlamıştır.

İlkin olarak Osmanlı Devleti daha sonra Türkiye Cumhuriyeti süreç içerisinde Azerbaycan'ın en önemli destekçisi ve bağımsızlığı müteakiben onu tanıyan ilk ülke

olmuştur. Uluslararası platformlarda verdiği diplomatik destek de bu bağlamda değerlendirilebilir. Özellikle bölgenin jeopolitik konumu itibarıyla Rusya, İran ve ABD gibi bu bölgede etkin rol oynamaya çalışan devletlerin izledikleri politika ve “Ermeni Meselesi” kapsamında ikili ilişkilerin çerçevesi genişlemektedir. Bir başka önemli husus da SSCB’nin dağılması ile birlikte değişen dengeler çerçevesinde Türkiye dış politikasının Azerbaycan özelinde ve örneğinde yeni açılımları konusudur. Genel olarak bakıldığında Azerbaycan – Türkiye ilişkileri mahiyeti itibarıyla etnik, tarihsel, toplumsal, kültürel ve siyasi temeller üzerinde, geçmişten günümüze uzanan bir hat üzerinde kurulmuştur. Dolayısıyla her iki ülkenin ortak paydalarda buluştuğunu tespit etmemiz gerekmektedir ve bu konu genellikle kabul edilen bir husustur.

Tezin Önemi:

XIX yüzyılın başlarından itibaren Çarlık Rusya’nın nüfuz dairesine giren ve daha sonra tamamen işgal edilen Azerbaycan ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin yoğunluğu önemli ölçüde azalmışsa da ticari ve kültürel alanlarda sınırlı da olsa devam etmiştir.

1864’lerde ünlü bir tiyatro yazarı, Rus Kafkas Genel Valiliği tercümanı M.F. Ahundov, İstanbul’a gelerek Müslüman-Türk dünyasında kullanılmak üzere Arap alfabesi yerine geçecek alfabe tasarısını “Encümen-i Daniş”e sunmuştu. Ancak Ahundov’un bu teklifi İstanbul’da kabul edilmemişti. 1880’lerin sonlarından itibaren bazı Azerbaycanlıların Osmanlı siyasal-kültürel hayatında yer almaya başladığı görülmektedir. Osmanlı-Türk siyasi tarihinde çok önemli bir yer tutan İttihat ve Terakki’nin kurucuları arasında Azerbaycanlı Hüseyinzade Ali Bey’in de ismi zikredilmektedir. Gerek Azerbaycan gerekse Türkiye fikir hayatında kendine özgü bir yeri olan Hüseyinzade Ali Bey Mekteb-i Tıbbiye’den mezun olmuş, Osmanlı ordusunda doktor olarak da hizmet etmiştir. Osmanlı’nın son dönemlerindeki Türkçülük akımının en önemli savunucuları arasında görülen Hüseyinzade Ali Bey’in formüle edilmiş fikirleri Azerbaycan bayrağına yansımaktadır. Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak şeklindeki üçlüsü Türk düşünce tarihinin önemli isimlerinden olan Ziya Gökalp’ı derinden etkilemiştir. Onun Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak formülü Ali Beyin düsturu üzerine kurulmuştur. Çarlık rejiminin baskılarının arttığı dönemlerde Azerbaycanlı aydınlar İstanbul’a yönelmişler ve burada faaliyet göstermişler. Bunlar arasında özellikle Ağaoğlu Ahmet Bey’in isminin zikredilmesi gerekir diye düşünüyorum. Paris’te eğitim görmüş, hem Osmanlı hem de Cumhuriyet döneminde önemli görevler üstlenmiştir.

Türk Derneği, Türk Yurdu Cemiyeti, Türk Ocakları gibi bazı önemli kuruluşların yaranması ve gelişiminde önemli roller üstlenmiştir. İngilizler tarafından Malta'ya sürülen Ağaoğlu Ahmet Bey, sürgünden sonra Milli Mücadele'ye katılmış, Matbuat Umum Müdürlüğü yapmıştır. Anadolu Ajansı'nın kurucularındandır. Türkiye'de çok partili hayata geçilmesi yönünde bir takım çalışmalarda bulunmuş ve Serbest Fırka'nın önderlerinden birisi olmuştur.

Balkan Savaşları'nda Azerbaycan ile Osmanlı Devleti arasında yakın ilişkiler kurulmuştur. Osmanlı saflarında gönüllü olarak savaşa katılan pek çok Azerbaycanlı vardır. İstanbul'da çekirdeğini Azerbaycanlı gönüllülerin oluşturduğu "Kafkas Gönüllü Kıtası" kurulmuştu. Azerbaycan İstiklal Marşı'nın yazarı, Türkiye'de de (biraz politize olmuş) Yol Ver Türkün Bayrağına—Çırpınırdın Karadeniz şairi olarak bilinen Ahmet Cevat da savaşa katılanlar arasında yer almıştı.

Azerbaycan Türkiye ilişkilerinden bahsederken Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nden de bahsetmemiz gerekir. Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi¹ ciddi bir kuruluştur. Cemiyet gerek Balkan savaşlarında gerekse I. Dünya Savaşı ve sonrasında önemli hizmetler yapmıştır. Osmanlı Devletine maddi yardımlarda bulunduğu gibi savaşlarda yetim kalmış Türk çocukları için, özellikle Edirne'de yapılan Dar-ül Eytam için bağışlar yapılmıştır.

I. Dünya Savaşı yıllarında Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi öncülüğünde Azerbaycan'da büyük bir yardım kampanyası başlatılmış, Kafkas Cephesi savaşlarında zarar görmüş, evsiz kalmış, zor durumdaki binlerce Müslüman yardımlar yapılmış, binlerce sahipsiz ve yetim kalmış çocuğa yardım eli uzatılmış, sığınacaklara yerleştirilmiştir. Trabzon, Erzurum, Kars, Batum, Ardahan, Kağızman ve Iğdır gibi yerlerde şubeler açılmış, iâşe ve sağlık merkezleri kurulmuştur. Ekim Devrimi'nden sonra Rus ordusunun çekilmesiyle birlikte Ermeni çetelerinin yerli Türk ve Müslüman halka yönelik katliamlarına karşı verilen mücadelede cemiyet temsilcilerinden de şehitler verilmiştir.

---

¹ Bakü Müslüman Cemiyet – i Hayriyesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.; Betül Aslan; *I Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını No;219, Ankara 2000.

Rusya'daki Bolşevik İhtilali'nden sonra Kafkasya bölgesinde bir takım gelişmeler yaşanmaktaydı. Tiflis'te Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan müteşekkil Güney Kafkasya Komiserliği adı altında bir yönetim oluşurken, Azerbaycan'ın başkenti Bakü ve havalisinde bolşevikler yönetimi ele geçirmişlerdi. Bakü Sovyeti adlı bu yönetimin başında Ermeni Stepan Şaumyan bulunuyordu. Sovyet'in çoğunluğunu Ermeniler ve Ruslar oluşturuyordu. Yine bu dönemde Çarlık ordusunda görev yapan binlerce Ermeni askeri de Bakü'de toplanmaktaydı. Ermeni askeri Kafkas Cephesinden çekilen Rus ordusunun yerini almaya başlamış ve Ermeni Milli Kolordusu olarak teşkilatlanmaya başlamıştı. Böylece eski Çar ordusunun mirasını ele geçiren bolşevik ve Ermeni kuvvetleri siyasi kışkırtmalarla yerli Azerbaycan halkına karşı saldırıya geçmişti. Giderek artan Ermeni –Taşnak saldırıları 31 Mart katliamı olarak tarihe geçen 27 Mart–1 Nisan 1918 arasında doruk noktasına ulaşmış ve yaklaşık 15 bin Azerbaycanlı katledilmiştir. Bu katliamların coğrafyası giderek büyümüş, Şamahı, Guba, Karabağ, Zengezur, İrevan başta olmak üzere Azerbaycan'ı sarıp sarmalamıştır. Bu trajik, dramatik hadiseler zamanı hayatını kaybedenlerin sayısı on binlerle ifade edilmektedir.

Arşiv belgeleri ve günümüzde bulunan toplu mezarlar o dönem yaşanan insanlık faciasının birer tanığıdır. Azerbaycan zor günler geçirmekteydi, sınırlı askeri kuvvetleri ve yetersiz silahları ile müteşekkil Taşnak birliklerinin saldırılarını mevcut koşullarda durdurması imkânsız olarak görülmekteydi. Bu nedenle de hem katliamların önünü alması hem de ülkenin kalbi durumunda olan Bakü başta olmak üzere memleketin istiladan kurtarılması için Osmanlı yetkililerine başvuruyordu.

Osmanlı Devleti tabii ki, hemen yanı başında cereyan eden bu gelişmelere ve yaşananlara tepki vermeliydi ve nitekim vermişti de. Bakü merkezli Hazar havzasına da sahip olarak Türkistan, Afganistan ve Hindistan'a kadar uzanan geniş coğrafyada bir Turan İmparatorluğu kurmayı düşleyen Osmanlı Başkumandan vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, Azerbaycan'da yaşanan bu hadiseleri ve kendisine yapılan başvuruları değerlendirerek kardeşi Nuri Paşa'yı özel ve olağanüstü yetkilerle Azerbaycan'a gönderdi. Nuri Paşa Azerbaycan'da Kafkas İslam Ordusu kurmakla görevlendirilmişti. Enver Paşa kendisiyle görüşen Azerbaycanlı yetkililere Azerbaycan'da bağımsız bir devlet kurulması yönünde bir fikir beyan ederek aynı düşüncede olduğunu beyan etmişti. Nihayet Nuri Paşa 25 Mayıs 1918'de 300 askeri uzmanla Gence'ye varmış bulunuyordu. Halk tarafından coşkuyla karşılanmıştı. Nuri Paşa gerek yol boyunca,

gerakse de Gence'ye vardıktan sonra gördüğü ve edindiği izlenim, bilgi Azerbaycan'ın genel durumunun çok zor ve vahim olduğu yönündeydi. Bütün bunları raporlar halinde Osmanlı Genelkurmayına göndermişti. Yukarıda da vurguladığımız gibi, Azerbaycan'ın hayat ve can damarı olan Bakü bolşevik ve Taşnak işgaline uğramış, Ermeni çetelerinin giriştikleri katliamlar önlenemez ve had safhaya ulaşmıştı. Böylece zor günler geçiren Azerbaycan, Tiflis'te Güney Kafkasya Seymi'nin dağılması üzerine 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu durumdan ilk önce Osmanlı Devleti haberdar edilmiş ve Devlet-i Aliye ile yakın ilişkiler kurulmaya başlanmıştır. 4 Haziran 1918'de Batum'da siyasi, hukuki, askeri, iktisadi ve ticari alanları kapsayan antlaşmalar imzalanmıştır.

Bu çalışmanın konusunu XX. yüzyılda Azerbaycan – Türkiye ilişkileri teşkil etmektedir. Konunun sınırlarını belirlerken Azerbaycan'da Cumhuriyet idaresinin kuruluş yılı olan 1918 yılını ve Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini çıkış noktası olarak ele aldık. Nitekim Azerbaycan'da kurulan Müslüman Şark'ın ilk cumhuriyetinin kuruluş sürecinde Osmanlı Devleti'nin önemli yardımları ve ciddi katkıları olmuştur. Fakat 27 Nisan 1920 Bolşevik işgalinden sonraki yaklaşık yetmiş yıllık Sovyet dönemi resmi tarih yazımında Azerbaycan tarihinin 1918–1920 yılları maksatlı olarak tahrif edilmişti. O dönemde kurulmuş bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti “dış destekli ve karşı-devrimci yapay bir rejim” olarak haksız ve insafsız bir şekilde değerlendirilmiş, ideolojik kaygılarla tarihi gerçekler saptırılmaya ve unutturulmaya çalışılmıştır. Söz konusu döneme ilişkin Azerbaycan – Osmanlı ilişkileri de tahrif edilmiş ve Osmanlı Devleti'nin vermiş olduğu destek ve özellikle yaptığı askerî yardımlar Sovyet tarihçiliğinde farklı açıdan değerlendirilmiş, askeri müdahale, işgal olarak görülerek eleştirilmişti. İlişkilerin bu dönemi ile ilgili olarak Türkiye ve Batı'da sınırlı fakat aynı zamanda doğru bir istikamet – yön vermesi açısından etkili çalışmalar yapılmıştır.

Azerbaycan'da ise unutturulmaya çalışılan tarihe yönelik ilk çalışmalar Sovyetlerin dağılma süreci ile birlikte oluşan kısmî özgürlük ortamında, belli ölçülerde arşivlerin açılması ile yapılabilmektedir. Bu dönemden itibaren “yeni” belge ve bilgilerin ışığında kitaplar, monografiler, makaleler yazılmaya başlamıştır. Bu çalışmalar içerisinde Nesib Nesibzade'nin **Azerbaycan Demokratik Respublikası (Makaleler ve Belgeler)** (Bakü 1990), Aydın Balayev'in **Azerbaydjanskoe Natsial'no – Demokratıçeskoe Dvijenie 1917 -1920 gg.** (Rusça; Azerbaycan Milli Demokratik Harekâtı 1917 – 1920; Bakü 1990) adlı eserlerin kaydedilmesi gerekmektedir. Tarihçi Cemil Hasanov'un

Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde 1918 -1920 (Bakü 1993) adlı monografisi ise Azerbaycan'ın dış ilişkileri konusunda yapılmış ilk çalışmalardan biri veya birincisi olmasının yanında bilimsel konsept açısından da önemli bir konuma sahiptir. Daha sonraki yıllarda bu tür çalışmalar artarak devam etmiştir. Öte yandan Türkiye'de muhacerette bulunan Mehmet Emin Resulzade'nin **Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti, Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)** (İstanbul 1990) , Mirza Bala Mehmetzade'nin **Milli Azerbaycan Hareketi** (Ankara 1991), Hüseyin Baykara'nın **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi** (İstanbul 1975) eserlerinin de vurgulanması gerekiyor. Bu çalışmaların yanı sıra Türkiye'de iki ülke ilişkilerinden bahseden pek çok yayın yapılmıştır. Şevket Süreyya Aydemir'in **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa C.III(1914 -1922)** (İstanbul 1972) adlı eserinde Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan politikasına ilişkin önemli bilgilere yer verilmiştir. (E.) Yarbay Rüştü Türker'in **Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni** (Ankara 2006) eseri ise Azerbaycan – Türkiye ilişkilerinin askeri boyutundan daha ziyadesini ihtiva eden bir konuma sahiptir. Nasır Yüceer'in, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı. Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918** (Ankara 2002) adlı eseri ise genel olarak askeri arşiv malzemelerine dayanılarak kaleme alınmış önemli bir çalışmadır. Araştırmacı Vügar İmanov'un **Azerbaycan Osmanlı İlişkileri 1918(Azerbaycan Belgelerine Göre)** (İstanbul 2006) adlı çalışmasında ise Azerbaycan arşivlerinde yer alan önemli belgeler ve onların transkripsiyonlarına yer verilmiştir.

Azerbaycan Türkiye ilişkileri konusuna zaman zaman batılı araştırmacıların eserlerinde de yer verilmiştir. Örneğin ABD'li tarihçi Tadeusz Swietochowski'nin **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905 – 1920** (İstanbul 1988) adlı monografisinde Azerbaycan tarihinin saklı kalmış veya tahrif edilmiş bir dönemine ışık tutarken Azerbaycan – Türkiye ilişkileri de farklı yönlerden ele alınmıştır. Serge A. Zenkovsky'nin **Rusya'da Pantürkizm ve Müslümanlık** (Ankara 1971) ismini taşıyan çalışmasında da Azerbaycan tarihinin bu dönemi anlatılmaktadır.

İki ülke arasındaki ilişkiler Türkiye üniversitelerinde yapılan yüksek lisans ve doktora tez çalışmalarında da farklı yönleriyle incelenmiştir. İki binli yılların başları itibariyle hatırı sayılır rakamlara ulaşan bu tez çalışmaları içerisinde konumuz açısından Mehman Ağayev'in **Milli Mücadele Yıllarında Türkiye Ve Azerbaycan İlişkileri** (İstanbul

Üniversitesi 2006) adlı doktora tezi üzerinde durulması gereken bir çalışmadır. Kendi alanında yapılmış kapsamlı ve de ayrıntılı bilgiler içerdiğine inandığımız bu çalışmada 1920’li yıllara ilişkin önemli bilgilere yer verilmiştir. Aynı zamanda genel olarak bakıldığında M. Ağayev’in söz konusu tezi, bizim yapmış olduğumuz çalışmanın da bir kısmı ile daha doğrusu birinci bölümü ile doğrudan ilişkili olmasının yanında onunla paralel bir seyir de izlemektedir. **XX. Yüzyılda Azerbaycan – Türkiye İlişkileri** konusunu seçtikten ve genel bir çalışma planı ve metodunu belirledikten sonra M.Ağayev’in doktora tezine ulaşmış olmamız araştırmamızın başlangıç kurgusu üzerinde bir zorunlu değişikliği de beraberinde getirmiştir.

Milli Mücadele döneminde iki ülke ilişkilerinin seyri açısından, Kazım Karabekir’in **İstiklal Harbimiz** (İstanbul 1990), Betül Aslan’ın, **Türkiye- Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov 1920- 1923** (İstanbul 2004) ve Yavuz Aslan’ın **Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi, Türkiye Komünistlerinin Rusya’da Teşkilatlanması (1918- 1921)** (Ankara 1997) adlı eserleri ayrı ayrılıkta önemli çalışmalardandır. Musa Gasımov’un **Azerbaycan- Türkiye Diplomatik- Siyasi Münasebetleri (Nisan 1920- Aralık 1922)**, (Bakü 1998) eseri de bolşevik işgalinden sonraki döneme ışık tutmaktadır.

Azerbaycan – Türkiye ilişkilerinin yoğun olarak yaşandığı 1918 – 1922 yıllarına yönelik bu çalışmaları maalesef Sovyet dönemindeki ilişkiler için söyleyemeyiz. Kuşkusuz bunda en önemli neden Azerbaycan’ın Sovyetlerin bir parçası olması ve ilişkilerin yok denecek kadar az veya asgari düzeyde olmasıdır. Fakat doğrudan olmasa bile dolaylı yollardan ilişkilerin tamamen kopmadığı, devam ettiği bilinmektedir. Türkiye – SSCB ilişkilerinde zaman zaman Azerbaycan’la ilgili konular da gündeme gelmiştir. Bu konu bir dönem arşivlerin araştırmacılara kapalı olmasından dolayı istenilen düzeyde ele alınamamış, incelenememiştir. Son dönemlerde ise bu konu tarihçiler tarafından yeniden ele alınmaktadır. Bu bağlamda Azerbaycanlı tarihçi Cemil Hasanlı’nın **SSCB – Türkiye; Soğuk Savaşın Tatbikat Sahası** (Bakü 2005) adlı monografisi önemli ve ciddi bir çalışmanın ürünü olan bir eserdir. Monografide Stalin dönemi, özellikle 1939 – 1953 yılları arası SSCB – Türkiye ilişkileri yeni açılmakta olan Rus (Sovyet) arşivlerindeki belgelere istinaden yeniden ele alınmaktadır. Musa Gasımlı’nın iki ciltlik **SSCB – Türkiye Münasebetleri** (Bakü 2007-2009) adlı iki

ciltlik eserinde ise Türkiye’de 1960 askeri darbesinden Sovyetlerin çöküşüne kadar olan dönem incelenmektedir.

1991’de Azerbaycan’ın bağımsızlığını müteakiben geçen sürece ilişkin gerek Azerbaycan’da gerekse Türkiye’de pek çok yayın yapılmıştır. Bu bağlamda Fergane Hüseynova’nın **Müstakillik Döneminde Azerbaycan – Türkiye İlişkilerinin Kültüroloji Aspektleri (İlim, Tahsil, Medeniyet)** (Bakü 2007), Nazım Cafersoy’un **Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992 – Haziran 1993), Bir Bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü** (Ankara 2001), Araz Aslanlı - İlham Hesenov’un **Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası** (Ankara 2005) eserleri örnek olarak gösterilebilir. Türkiye’de yapılan çalışmalar içerisinde özellikle üniversitelerde yapılan lisansüstü tez araştırmalarının da öne çıktığı görülmektedir. Müslüm Güzel’in **Azerbaycan Türkiye İlişkilerinde Uyum (Siyasi, Enerji, Ekonomik ve Kültürel Boyutu)**, (Gazi Üniversitesi 2009) adlı yüksek lisans tezi de bu tür araştırmalar içerisinde yer almaktadır.

Genel olarak bakıldığı zaman iki ülke ilişkilerinin yirminci yüzyılı bir bütün olarak ele alındığı bir çalışmanın henüz yapılmadığını söylemekle pek de yanılmış olmayız. Yaptığımız bu çalışma iki ülke ilişkilerini bir bütün olarak ele almayı amaçlamaktadır. Fakat aynı zamanda bahse konu olan dönemin tüm meselelerine ve bütün yönlerine açıklık getirme iddiası ve düşüncesinin de uzağındadır. Özellikle Azerbaycan’da Sovyet dönemini yansıtacak nitelikte olan arşivler kullanılmaya hazır hale geldikçe iki ülke ilişkilerinin yetmiş yıllık boyutları da genişleyebilecektir.

İki ülke arasındaki ilişkilerin 1991’den itibaren yoğun olarak başlayan ve günümüze kadar devam eden son safhasına ilişkin kitap, makale ve tezlerin yanı sıra elektronik (internet) ve medya kaynakları da önemli bir konuma sahiptir. Ve araştırmamızda bu tip kaynaklardan da yararlanmaya çalıştık. Türk tarihçisi Mehmet Ali Kılıçbay’ın ifadesiyle *tarih bize yaklaştıkça gazete haberlerine benzemeye başlar* ve henüz üzerinden on beş, yirmi yıl gibi çok kısa zaman geçmiş olayların ele alınması tarihîlik açısından kolay olmasa gerek. Bu çalışmamızla XX yüzyılda Azerbaycan – Türkiye ilişkilerini veya bu iki ülke arasındaki ilişkilerin boyutunu ulaşabildiğimiz bilgi ve belgelerin yardımıyla incelemeye ve ele almaya çalıştık. Fakat öte yandan bu iki kardeş ülke arasındaki münasebetlerin boyutları itibariyle bir çalışma ile sınırlanamayacağı gerçeğini

unutmamamız gerekir diye düşünmekteyiz. Objektif ve sübjektif nedenlerden dolayı eksiklikler, yeteri kadar değinilmeyen konular muhakkak olacaktır. Sonuç itibariyle bu tez çalışmamızda yirminci yüzyılda Azerbaycan'ın geçirmiş olduğu sürece bağılı olarak onun Türkiye ile olan ilişkilerini ele alırken Azerbaycan – Türkiye ilişkileri tarihine de azıcık da olsa katkı sağlamayı düşündük.

1.BÖLÜM

BAĞIMSIZ AZERBAYCAN DEVLETİ VE OSMANLI DEVLETİ İLE İLİŞKİLERİ

1.1.Rus İhtilali'nden Sonra Güney Kafkasya'nın Genel Durumu

25 Ekim (7 Kasım) 1917'de Rusya'da Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinden sonra Tiflis'te de Gürcü, Azerbaycanlı, Ermeni ve bazı Rus temsilcilerinin bir araya gelmesiyle Güney Kafkasya Komiserliği adı altında bir özyönetim oluşturuldu. Gürcü Menşeviklerinden Yevgeni Gegeçkori'nin başkanlığında ilan edilen bu hükümette bölgenin her üç milleti temsil olunmakla birlikte kendi milli fraksiyonlarını oluşturmuşlardır. Azerbaycan milli fraksiyonu da Mehmet Emin Resulzade başkanlığında toplanmıştır².Tiflis merkezli Komiserlik, Umum Rusya Kurucu Meclisi toplanana kadar Bakü istisna olmakla Güney Kafkasya'yı yönetme yetkisini kullanabilecekti. Komiserlik kendisini Rusya'dan bağımsız görmemekle birlikte, iktidarı ele geçirmiş Bolşevik yönetimini de tanımadığını beyan etmekteydi. Bakü'de ise Bolşevik Rusya'ya bağlı Bakü Sovyeti, yönetimi ele geçirmiş, Gegeçkori hükümetini tanımadığını bildirmişti. Bölgenin geleceği hususunda bir belirsizlik ortamı oluşurken Güney Kafkasya Komiserliği'nin nasıl bir yol izlemesi konusunda da fikir ayrılıkları kendisini göstermekteydi. Batılı bir yazar bölgenin içinde bulunduğu durumu şöyle ifade etmekteydi; "1917 sona ererken Güney Kafkasya'nın durumunu belirleyen Bakü ve Tiflis'in siyasal hayatı değil, Türkiye'nin doğusunda yaşanmakta olan süreçti, yani Rus Kafkas Cephesi'nin çökmesi"³.

Bolşeviklerin iktidara gelir gelmez savaştan çekilme kararı alması ve müttefik devletlerle 15 Aralık 1917'de bir mütareke imzalayarak barış görüşmelerine

---

² Cemil Hesenov, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde 1918-1920*,Azernesr, Bakü 1993, s.33-34.

³ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*,(Çev. Nuray Mert),Bağlam Yayınları, İstanbul 1988, s.154.

başlamasının akabinde, Osmanlı Devleti ile Güney Kafkasya Komiserliği arasında da 18 Aralık 1917'de Erzincan'da bir mütareke imzalanmıştır. Aslında Erzincan Mütarekesi Enver Paşa'nın isteği doğrultusunda, 3.Ordu kumandanı Vehib Paşa'nın Rus Kafkas Cephesi komutanı General Prejevalski'ye bir mektup göndererek barış yapılması için görüşme talebiyle başlayan görüşmelerin bir sonucuydu. Osmanlı Devleti müttefikleriyle birlikte Brest-Litovsk'ta Rusya'yla barış görüşmelerini sürdürürken⁴, Güney Kafkasya Komiserliği'nin de taraf olarak bu görüşmelerde yer almasını istemekteydi. Bağımsız bir Kafkasya Komiserliği Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bir tampon görevini üstlenebilirdi. Öte yandan Osmanlı Devleti, Komiserliği Brest-Litovsk görüşmelerine davet ederken onun müttefik devletler tarafından tanınmasını da hedeflemekteydi. Osmanlı Devleti için öne çıkan bir diğer husus da İtilaf devletlerinin Kafkasya bölgesine yönelik politika ve çalışmalarının engellenmesiydi. Rusya'nın savaştan çekilmesiyle Kafkasya'nın stratejik konumu bir kez daha önem kazanmıştı. İtilaf devletleri siyasi, ekonomik ve askeri-stratejik çıkarları doğrultusunda Kafkasya'ya yönelik yeni politikalar ortaya atmakta, sözde bağımsız olan Güney Kafkasya Komiserliği'nin oluşumuna destek vermekteydi.

Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinden sonra, yaranmış boşluk ve belirsizlik ortamı başta İngiltere olmak üzere İtilaf devletleri için olumsuz sonuçlar doğurabilirdi. İtilaf devletleri Güney Kafkasya Komiserliği'ne yardım etmekle hem Sovyet sisteminin bölgede yayılmasını önlemek hem de Bakü petrollerini ele geçirmek istemekteydi. Öte yandan Almanya'nın Karadeniz'in kuzeyinden sarkarak Ukrayna ve Kırım'a girmesi ve de Gürcistan'da karargâh kurması Osmanlı'nın Kafkasya'ya girme planları ile birleşince özellikle İngiliz çıkarları tehlike altına girmiş olacaktı. İtilaf devletleri Güney Kafkasya ve Hazar havzasının Osmanlı nüfuz dairesine girme ihtimaline karşı ve Hindistan'a kadar uzanacak geniş bir coğrafi alanın ekonomik potansiyelini ele geçirme niyetiyle bu yeni oluşumu desteklemekteydi⁵.

Güney Kafkasya'nın geleceği hususunda belirsizlik devam ederken Osmanlı Devleti, Komiserliği bağımsız görme arzusundaydı. Güney Kafkasya Komiserliği ise bu konuda

⁴ Brest-Litovsk Barış görüşmeleri için bkz.; Akdes Nimet Kurat, "Brest - Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)" *Belleten*, Cilt XXXI, Sayı 123, Yıl 1967 (Temmuz), s.375 - 413.

⁵ Musa Gasımlı, "Antanta Ülkelerinin Güney Kafkas Siyaseti (Kasım 1917-Kasım 1918)", Mehmet Rıhtım ve Mehman Süleymanov (Editör), *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı*, Bakü 2008, s.191-194.

pek istekli görünmüyordu. Komiserliğin Müslüman fraksiyonunun aksine, Gürcü ve Ermeniler İtilaf devletlerinin teşvikiyle Osmanlı Devleti ile savaşı sürdürme düşüncesindedirlerdi. Erzincan mütarekesinden sonra Güney Kafkasya Komiserliği'nin 19 Aralık 1917'de almış olduğu kararla Kafkas Cephesi'ndeki Rus Ordusu'nun terhis edilmesine başlandı. Bu karar doğrultusunda Rus ordusundan boşalacak yerlere milli zeminde oluşturulacak askeri birlikler; Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan kolorduları getirilecekti. 27 Aralık 1917'de General rütbesi almış Ermeni çetecisi Andranik'in⁶ komutasında 25-30 binlik Ermeni kolordusu, General Gabayev komutasında ise 12 binlik Gürcü kolordusu oluşturuldu⁷. Gerek Ermeni gerekse Gürcü kolordularının oluşumunun kolay olması Rus Kafkas Cephesi'nde Osmanlı'ya karşı savaşan ordu içerisinde hem düzenli hem de gönüllü Ermeni ve Gürcü birliklerinin varlığı ile izah edilebilir. Mevcut koşullarda Azerbaycan'da bir ordu kurulması ise pek mümkün görünmüyordu. Burada Çarlık yönetiminin izlediği politikalar gereği Müslümanların askeri hizmetlerin dışında tutulmasının vurgulanması gerekir. Öte yandan hep karşı cephede yer almış İran ve Osmanlı ile komşu olan Müslüman toplumunun silahlandırılması da pek düşünülemezdi. Brest-Litovsk'ta barış görüşmeleri sürerken Ermeniler Kars ve Ardahan'ı, Gürcüler ise Batum'u ele geçirmişlerdi. Bu koşullar altında 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk'ta müttefik devletleriyle Sovyet Rusya arasında barış anlaşması imzalandı. Anlaşmaya göre Osmanlı Devleti sadece savaşın başlarında kaybettiği doğu Anadolu topraklarını değil, 3 Mart 1878 tarihli Ayestafanos Antlaşması ile sonuçlanmış 93 Harbi'nde kaybedilen Kars, Ardahan ve Batum'u da geri alıyordu⁸. Aslında Elviye-i Selase denilen bu üç sancak Rus ordusu tarafından Brest-Litovsk Anlaşması'ndan önce boşaltılmıştı. Fakat yukarıda da kaydedildiği üzere Rus ordusundan boşalan bu yerler Ermeni ve Gürcü birliklerince işgal edilmişti. Bu durum karşısında 3.Ordu kumandanı Vehib Paşa Güney Kafkasya Komiserliği'nden bu üç sancağın acilen boşaltılması yönünde talepte bulunmuşsa da Tiflis'ten olumsuz yanıt alınmıştı. Dahası, Komiserlik Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadığını da ifade etmekteydi. Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti ile Komiserlik arasında Trabzon'da görüşmeler yapılmasına karar verildi.

⁶ Andranik için bkz.;Haluk Selvi,"Anadolu'dan Kafkasya'ya Bir Ermeni Çete Reisi ;Antronik Ozanyan" *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar*, 24-26 Ekim 2001 İstanbul Cilt I,Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları,Genelkurmay Basımevi,Ankara 2003, s.459-473.

⁷ Musa Gasımlı,"Bolşevik Rusyasının Güney Kafkas Siyaseti", Rihtım ve Süleymanov, s.99-100.

⁸ Nasır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı. Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, İkinci Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002,s.14-17.

1.1.2.Trabzon Görüşmeleri

Trabzon görüşmeleri başlamadan önce Komiserliğin Azerbaycan fraksiyonu bölgenin durumunun nazik olduğunu ve bir an önce Osmanlı Devleti'yle anlaşılması gerektiğine kanaat getirmişti. Bakü ve civarının Bolşevik yönetiminde bulunması ve Ermeni silahlı birliklerinin burada toplanmaya başlaması, Orta Doğu'da bulunan İngiliz askeri birliklerinin İran'ın kuzeyine doğru harekete geçerek Bakü için yeni bir tehdit unsuru oluşturması, Almanya'nın Bakü petrolerini ele geçirmek için artan faaliyetleri Azerbaycan fraksiyonunu Osmanlı Devleti'ne daha da yakınlaştırmaktaydı⁹. Güney Kafkasya hükümetinin Ermeni ve Gürcü çoğunluğu ise Brest-Litovsk anlaşmasının hükümlerini tanımadıklarını bildirmiştir¹⁰.

Trabzon görüşmeleri 14 Mart 1918'de başlamıştır. Görüşmelerde Osmanlı Devleti'ni Adliye Nazırı Halil Bey (Menteşe) ve Albay Hüseyin Rauf Bey (Orbay) temsil ediyordu¹¹.Güney Kafkasya Komiserliği ise Gürcü Menşevik liderlerinden Akakiy Çenkeli başkanlığında kalabalık bir heyetle temsil edilmekteydi. Güney Kafkasya heyeti kendi parlamentoları olan Seym'de¹² Müslüman üyelerin karşı çıkmasına rağmen almış oldukları karar doğrultusunda Osmanlı Devleti'ne aşağıdaki teklifleri sunmuştur;

1.Seym barış yapmak için yetkilidir.

2.Osmanlı Devleti ile nihai barış anlaşması yapılması Seym'in görev ve yetkisi içerisindedir.

3.1914 sınırları Osmanlı Devleti ile yapılacak barışa esas teşkil edecektir.

4.Güney Kafkasya heyeti Doğu Anadolu'nun "tayin-i mukadderatı" ve "Türkiye Ermenistanı"na özerklik verilmesi için çalışacaktır¹³.

Bu tekliflerle birlikte Güney Kafkasya hükümeti mevcut koşulları göz ardı ederek anlaşılmaz bir tutum sergilemeye devam ettiğinden görüşmeler kesintiye uğradı.

⁹ Hesenov, s.48-49.

¹⁰ Hesenov, s.51-52.

¹¹ Yüceer, s.18.

¹² Seym; Polonya'da ulusal meclise verilen isim. Bkz.;Vedat Gültek, *Rusça-Türkçe Sözlük*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2004,s. 1511.

¹³ Hesenov, s.48.

Zira Tiflis'teki Seym'in Ermeni, Gürcü ve Azeri fraksiyonları arasında fikir birliği yoktu. Gürcüler Batum'un kendilerinde kalması karşılığında Kars ve Ardahan'ın Osmanlı Devleti'ne verilmesini, Ermeniler ise bunun tam tersini, yani sadece Batum konusunda "taviz" verilebileceğini savunuyordu. Azerbaycanlılar ise Bakü'nün bolşeviklerin elinde olmasından dolayı bölgenin denize tek çıkış kapısı olarak gördükleri Batum konusunda Osmanlı Devleti ile anlaşılabilirliğini ileri sürmekteydi¹⁴.

Bu tartışmalar sürerken Vehib Paşa Enver Paşa'dan aldığı emirle Güney Kafkasya Komiserliği'nden Elviye-i Selase'yi boşaltmalarını talep etti. Ancak Güney Kafkasya Seymi Osmanlı'nın bu talebine 14 Nisan'da savaş ilan ederek cevap verdi. Savaş sadece sekiz gün sürdü ve Osmanlılar Batum'u kolaylıkla ele geçirdikten sonra Kars'ı da kuşatma altına aldılar. Bu koşullar altında durumun ciddiyetini anlayan Seym hükümeti Vehib Paşa'nın barış görüşmelerine tekrar başlama teklifine olumlu cevap verdi ve aynı gün de – 22 Nisan 1918'de bağımsızlığını ilan etti. Yeni oluşumun adı Güney Kafkasya Federatif Cumhuriyeti idi. Görüşmelere 11 Mayıs 1918'de bu sefer Batum'da devam edildi. Görüşmelerde Osmanlı Devleti'ni Adliye Nazırı Halil Bey (Menteşe) ve 3.Ordu kumandanı Vehib Paşa temsil ediyordu.

Taraflar arasında kan döküldüğünü, Osmanlı Devleti'nin Brest –Litovsk anlaşmasına istinaden kendisine verilmesi gereken toprakları silah zoruyla almış olduğundan söz konusu anlaşmanın ilgili hükümlerinin bu görüşmelerde geçerliliğini kaybettiğini ifade eden Halil Bey, on iki madde ve üç ekten oluşan yeni bir anlaşma tasarısını Seym temsilcilerine verdi. Osmanlı Devleti'nin isteklerinin yer aldığı bu tasarıda Elviye-i Selase'nin dışında Ahıska, Ahalkelek kazaları, Aleksandrapol (Gümrü) ve Eçmiyadzin kazalarının bir kısmı ile Kars – Gümrü – Culfa demiryolu bölgesi ve demiryolu kontrolünün Osmanlı Devleti'ne bırakılması gerektiği yer almaktaydı¹⁵. Bunlara ek olarak İran'daki İngilizlere karşı savaş sonuna kadar Güney Kafkasya demir yollarının kullanımı da tasarıda yer almaktaydı.

Ancak Osmanlı istekleri Tiflis hükümeti tarafından kabul edilmedi ve böylece barış görüşmeleri bir kez daha çıkmaza girmiş oldu. Öte yandan Brest-Litovsk görüşmelerinden itibaren aralıklarla devam eden askeri operasyonlarla Osmanlı ordusunun bölgede ilerlemesi de devam etmekteydi. Ayrıca Ermeni Taşnak çeteleri ve

¹⁴ Hesenov, s.54.

¹⁵ Yüceer, s.29 ve Hesenov, s.73.

Bolşevikler tarafından Bakü başta olmak üzere Azerbaycan'ın hemen tamamında girişilen katliamlar Osmanlı Devleti'nin tepkisine neden olmaktadır. Bakü, Elizavetpol (Gence) ve İrevan (Revan) vilayetlerinde yerli Müslüman-Türk halka yönelik toplu kıyım, katliam ve terör olayları had safhaya ulaşmış ve bölgeyi anarşi durumuna sokmuştur.

Diğer taraftan Gürcü ve Ermenilerin Almanya ile gizli bağlantılar kurmaları da bölgenin geleceği hususunda belirleyici bir rol oynayacaktır. Özellikle Gürcüler Kafkas politikası konusunda Osmanlı ile Almanya arasındaki ihtilaftan kendi çıkarları doğrultusunda yararlanmak istiyorlardı. Almanya'nın stratejik ve ekonomik öneme sahip olan Kafkasya'ya Osmanlı aleyhinde nüfuz etme girişimleri ile Gürcülerin istekleri üst üste düşmekteydi. Gürcüler Alman himayesinde bağımsızlığını ilan etmek için yoğun çaba gösterirken Güney Kafkasya Federasyonu'nun da fazla yaşayamayacağı aşikârdır.

Güney Kafkasya'daki bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti Güney Kafkasya Federasyonu'na bir nota verdi. 26 Mayıs 1918'de Halil Bey tarafından Federasyon'a verilmiş olan söz konusu notada özetle şu ifadeler yer verilmişti;

*"...Kafkasya'nın durumu çok kritik ve belirsizdir ve çözümlenmeye muhtaçtır. Bakü ve civarında yüz binlerce Türk ve Müslüman kendilerini inkılâpçı adlandıran vicdansız haydutların kanlı pençelerinde inliyor ve bu zavallıları tehdit eden onarılması imkânsız felaket gün geçtikçe yaklaşmaktadır. Sayısız eşkıya çetelerinin saldırılarına uğrayan Kafkasya'nın diğer bölgelerindeki Türk ve Müslüman halkın dahi durumu umut verici değildir... Kabul edersiniz ki, bu adı taşımaya layık olan hiçbir hükümet sınırdaş olduğu bir arazide bu tür cinayetlerin cezasız olarak artmasına tahammül edemez ve yine kabul edersiniz ki, Kafkasya'yı mahveden anarşi dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin durumu çok naziktir. Çünkü bu anarşi Osmanlı Devleti halkı ile aynı ırk ve dine mensup olan bir halkın güvenliği ile ilintilidir. Diğer taraftan harb-ı umuminin gereği olarak Osmanlı Devleti kendi ordusunu diğer cephelere Kafkasya üzerinden sevk etmek mecburiyeti karşındadır. Bu da şimdiki belirsizliğe acilen son verilmesini talep eder"*¹⁶.

¹⁶ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi* (Yayına hazırlayan Ahmet Karaca), Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları No:40, Ankara 1991, s.87.

Bu durum karşısında aynı gün Gürcistan bağımsızlığını ilan etti ve Seym de Güney Kafkasya Federasyonu'nun ilga edildiğini açıkladı.

1.2.Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İlan Edilmesi

Federasyonun feshedilmesinden sonra Seym'in Azerbaycan fraksiyonu Azerbaycan'daki mevcut durumu değerlendirerek ülkeyi yönetmek için bir Milli Şura'nın tesis edilmesi yönünde karar aldı. Bu sırada Batum'da bulunan Mehmet Emin Resulzade, gıyabında yapılan seçimle Milli Şura'nın başkanlığına getirildi. 28 Mayıs'ta ilk oturumunu gerçekleştiren Milli Şura Azerbaycan'ın içinde bulunduğu mevcut durumu müzakere ederek bağımsızlığın ilan edilmesinin gerekliliği üzerinde ortak bir karara vardı ve yayınladığı bir deklarasyonla da Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etti. Mısak-ı Milli adını alan İstiklal Beyannamesi aşağıdaki şekildedir;

"...1.Bu günden itibaren Azerbaycan halkı, hakimiyet hakkına malik olduğu gibi Cenubi-Şarki Maveray-ı Kafkasya'dan ibaret Azerbaycan dahi kamile hukuk müstakil bir devlettir.

2. Müstakil Azerbaycan devletinin şekli idaresi halk cumhuriyeti olarak takarrur eder.

3.Azerbaycan Halk Cumhuriyeti bütün milletlerle ve bilhassa hemcivar olduğu millet ve devletlerle münasebat-ı hasene tesisine azmeder.

4. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti millet, mezhep, sınıf ve sınıf farkı gözlemeden kalemlerinde yaşayan bütün vatandaşlarına hukuk-u siyasiye ve vataniye temin eyler.

5. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arazisi dâhilinde yaşayan bilcümle milletlere serbestane inkişafı için geniş meydan bırakır.

6. Meclis-i Müessisan toplanıncaya kadar Azerbaycan idaresinin başında ara-yı umumiye ile intihab olunmuş Şura-yı Milli ve Şura-yı Milli'ye karşı mesul hükümet-i muvakkate durur"¹⁷.

Kurucu meclis toplanıncaya kadar Azerbaycan'ı yönetecek olan Milli Şura, hükümetin

¹⁷Mehmetzade, s.89-90, Hesenov, s.85-86, Nesib Nesibzade, *Azerbaycan Demokratik Respublikası (Makaleler ve Belgeler)*, Elm Neşriyatı, Bakü 1990, s.43-44.

oluşturulması için Feteli Han Hoyski'yi görevlendirmişti. Hükümet kurulur kurulmaz ilk icraatı Batum'da bulunan eski Seym üyesi ve şimdi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış işleri bakanı olarak atanmış Mehmet Hasan Hacınski vasıtasıyla Osmanlı Devleti'ni bilgilendirmek oldu. M. H. Hacınski Halil Bey'e Güney Kafkasya'daki son gelişmeler ve bağımsız Azerbaycan hükümetinin kurulduğu hususlarını içeren aşağıdaki telgrafi göndermişti;

“Osmanlı Heyet-i Murahhasası Reisi Devletlü Halil Bey Efendi Hazretlerine 1334 Mayıs 28 tarihiyle alınan malumata göre Mayıs'ın 26'da gündüz saat 3'te Maveray-ı Kafkas “Seym”i kendisinin fesh edildiğini ilan ederek o gün saat 5'de Gürcü Şura-yı Millisi Gürcistan istiklalini ilan ile kendi hükümetini teşkil eylemiş bunu müteakiben “seym”deki Müslüman fraksiyonları Azerbaycan Şura-yı Millisi ilan ederek makam-ı riyasete Resulzade Mehmed Emin efendiyi intihab eylemişler. Aynı zamanda dahi Şuray-ı Milli tarafından Fethali Han Hoyski'nin taht-ı riyasetinde Azerbaycan Hükümeti teşkil olunmuştur. Hükümet Hariciye Nezareti ile Ticaret Nezaretlerini aczlerine havale eylemiştir. Keyfiyet-i mezkureyi huzur-u âlilerine arz etmekle kesb-i iftihar eyler, Devlet-i Aliye ile tesis-i muhadenet etmek üzere muahedat-ı katiyede bulunmak için evamir-i lazime intizarında bulunduğumu ilave ederim efendim. Azerbaycan Hariciye Nazırı”¹⁸.

Azerbaycan hükümeti kendi bağımsızlığını dünyanın belli başlı merkezlerine duyurmak için hemen harekete geçmiş ve bunu da Osmanlı Devleti aracılığı ile gerçekleştirmeyi düşünmüştü. Nitekim 30 Mayıs'ta Batum'da bulunan Osmanlı heyetine bu istek resmen iletilmişti. Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacınski kendi hükümetinden almış olduğu talimat doğrultusunda, Batum'da Osmanlı Murahhas Heyeti başkanı olarak bulunan Adliye Nazırı Halil Bey'e aşağıdaki telgrafi göndermişti;

“30 Mayıs 1334 (1918) Numru 4 Batum Koferansına Memur Azerbaycan Hükümeti Heyet-i Murahhasası

Osmanlı Heyet-i Murahhasası Reisi Devletlü Halil Beğ Efendi Hazretlerine Elyevm Tiflis'den aşağıdaki telgramı ahz eyledim.

¹⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi(ARDA), Fond:970, Siyahı:1, Saklama Vahidi(Birimi):4, Varak:6.

‘İstanbul, Berlin, Viyana, Paris, London, Roma, Vaşington, Sofiya, Moskova, Tokyo, Bükreş, Tahran, Madrid, La Hey, İstokholm, Kiev, Hristiania, Kopenhag hariciye nazırlarına.

Azerbaycan Şura-i Millisi Gürcistan’ın Maveraya-yı Kafkas Cumhuriyet-i Müttefikesinden ayrıldığı üzerine Mayıs-ı carinin 28-nde Şarki ve Cenubi Kafkasya’dan ibaret bulunan Azerbaycan’ın istiklalini ilan ile Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi’ni teşkil eyledik. Keyfiyet-i mezkureyi zat-ı âlilerine bildirerek bunun kendi hükümetlerine tebliğini rica ederim. Azerbaycan hükümeti muvakkaten Gence’de mukim bulunacaktır. Azerbaycan Cumhuriyeti Reis-i Vükelası

Hoyski’

Fevkalzıkr vak’ayı zat-ı devletlerine iblağ ederek keyfiyetin hükümet-i seniyyeye tebliği ile Azerbaycan istiklalinin kabulünü rica eyler ve müttefikleriniz bulunan devletlerin dahi istiklalimizi tanımaya Bab-ı Ali’nin vesatetini istirham ederim. Bu vesile ile ihtiramat-ı faika-i hulusanemi takdim eylerim.

Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı (Mehmed Hasan)”¹⁹.

Batum’da bulunan eski Güney Kafkasya Federasyonu delegeleri artık ayrı ayrılıkta bağımsızlıklarını ilan etmiş kendi cumhuriyetleri adına Osmanlı Devleti ile barış görüşmelerine devam etmekteydi. Bu görüşmelerin sonucunda 4 Haziran’da Osmanlı Devleti ile üç yeni Kafkas Cumhuriyeti arasında birer “dostluk ve barış anlaşması” imzalandı. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki 4 Haziran 1918 tarihli anlaşmayı Osmanlı Devleti adına Adliye Nazırı Halil Bey ve 3.Ordu kumandanı Vehip Paşa, Azerbaycan tarafından ise Mehmet Hasan Hacınski ile Mehmet Emin Resulzade imzaladı. “Dostluk ve Barış Anlaşması” on bir(11) maddeden oluşmaktaydı. Bu anlaşmaya ilaveten iki(2) ek ve bir (1) gizli olmak üzere üç anlaşma daha imzalandı²⁰. Yapılan bu anlaşmalar zaten daha önceden fiilen Kafkas bölgesinde bulunan Osmanlı Devleti’ne aktif bir siyaset izlemesi için hukuki bir zemin de hazırlamış oluyordu.

¹⁹ ARDA, F. 970, Siy.1,Sak.v.4,V.5. (Söz konusu vesikadaki şehir isimlerinin transkripsiyonu yazıldığı gibi aktarılmıştır. Hristiania; Oslo).

²⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA), Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS), 2373/4 ve BOA Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR. HMŞ. İŞO)124/13.

1.2.1 I. Dünya Savaşı'nın Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan Politikası

Daha savaşın başlarında İttihat ve Terakki iktidarının ve özellikle de Başkumandan vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Kafkasya ve Hazar havzasından Türkistan ve Hindistan'a kadar uzanan Müslüman – Türk coğrafyasına yönelik bir takım girişim ve faaliyetlerde bulunduğu bilinmekteydi. XIX yüzyılın ikinci yarısından itibaren, özellikle de yüzyıl bitip de XX asrın başlarındaki Türkçülük akımı Osmanlı resmi daireleri tarafından pek kabul görmese de önemli bir kesim tarafından benimsenmişti. Kıımlı Gaspıralı İsmail'in, Azerbaycanlı Hüseyinzade Ali bey ve Ağaoğlu Ahmet ile Tataristanlı Yusuf Akçura'nın Osmanlı Devleti'nin dikkatini Çarlık tahakkümü altındaki Müslüman Türklere yöneltme çabaları da sınırlı bir destek bulmaktaydı. B.Lewis Rusya Türklerinin siyasi bir program olarak ele aldıkları Türkçülük düşüncesinin, Osmanlı'da sosyal- kültürel ve edebi nitelikte ele alınarak ihtiyatlı davranıldığını yazar²¹. Bu ihtiyatlı tavır 1914'te başlayan Dünya Savaşı ile giderek değişmeye başladı. Burada devlet politikasından ziyade devlet yönetiminde söz sahibi olan Enver Paşa'nın Kafkasya ve Türkistan'a yönelik düşüncelerinin önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Şayet başarılı olunsaydı tam bir felakete sonuçlanmış Sarıkamış harekâtı ile Kafkas Müslümanlarını Rus esaretinden kurtarma düşüncesi Enver Paşa'nın planları arasındaydı. Enver Paşa'ya bu düşünceleri tekrar uygulama fırsatı Rusya'da 1917 Şubat ve Ekim ihtilalleri ile doğmuştu. Kimi batılı araştırma ve monografilerde Enver Paşa'nın pan-Türkist, pan-İslamist bir siyaset izlediği yazılmaktadır²². Enver Paşa'yı “ aşırı bir Turancı olarak, Timurlenk olmayı ve yeni bir Türk imparatorluğu kurma hayali ” peşinde koşturana birisi olarak değerlendiren yorumlar da yapılmaktadır²³. İngiliz arşiv belgelerinde de Enver Paşa'nın Kafkasya ve Azerbaycan'a yönelik siyasetinin nihai hedefinde Kuzey İran, Afganistan ve Türkistan'ı doğrudan doğruya Osmanlı nüfuz dairesi içerisine dâhil etmek gibi bir düşünceye sahip olduğu yer almaktadır²⁴. Burada “nihai hedeflerin” neler olduğu konusuna müdahil

²¹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (Çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Basımevi, 6.Baskı, Ankara 1996.s.348-349.

²² Swietochowski, s.178, Lewis, s.349.

²³ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı*, Cilt II, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s.551.

²⁴ “Güney Kafkasya'nın Siyasi Durumuna İlişkin Memorandum” Foreign Office Intelligence Department, 28 October 1918, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Harici Siyaseti (Belgeler Toplusu)*, Azerbaycan Dış İşleri Bakanlığı Yayınları, “Garisma”MMC, Bakü 2009, s.189.

olmadan Müttefik ve İtilaf devletlerinin I. Dünya Savaşı yıllarında Kafkasya bölgesi ve Hazar havzasına yönelik izlediği politikaların iyi analiz edilmesi gerekmektedir.

Devam etmekte olan savaşın gidişatına Rusya'daki Ekim İhtilali Müttefik ve İtilaf devletlerinin mücadelesine yeni bir boyut getirmişti. Her iki tarafa da karşıt cephede olan Sovyet Rusya'nın iç savaşa sürüklenmesi sınır bölgeleri üzerinde kontrolü kaybetmesine yol açmaktaydı. Bu bölgelerden birisi de jeostratejik öneme sahip olan Kafkasya bölgesiydi. Kafkasya ve de Hazar havzası üzerindeki mücadele bu dönemden itibaren daha da hızlanmıştı. Savaş öncesi dönemde Rus petrolünün yaklaşık %80'nini, dünya petrolünün ise %15'ni veren Kafkasya'nın en büyük sanayi-ticaret ve finans merkezi Bakü'nün ve Hazar limanının ele geçirilmesi bütünlükte Hazar havzası üzerinde kontrolün sağlanması için çok önemli bir husustu²⁵. Rus Kafkas Cephesi'nin çökmesinden sonra Kafkas bölgesinde Osmanlı lehine yaşanan gelişmeler Sovyet Rusya, Almanya ve İngiltere başta olmak üzere İtilaf devletlerini rahatsız etmekteydi. Rusya'nın yaşadığı iç savaştan dolayı Bakü'deki Sovyet yönetimine onu ayakta tutacak desteği vermesi, mevcut koşullarda mümkün görünmemekteydi ve istemeyerek de olsa şimdilik mücadeleden kenarda kalmıştı.

İngiltere ise Kafkasya bölgesine daha geniş açıdan bakmaktaydı. İngiltere'nin Doğu'ya yönelik jeostratejik amacı Orta Doğu'daki konumunu pekiştirmek, Kafkasya ve Türkistan'ın Rusya'dan ayrılması, İran, Mezopotamya ve Azerbaycan petrolünün ele geçirilmesi ve Hindistan'a giden "yollarının" güvenliğini temin etmeye yönelikti²⁶. Nitekim 23 Aralık 1917'de de Fransa ile imzalamış olduğu gizli anlaşmada da Rusya'nın bölgelere ayrılarak İngiliz ve Fransız nüfuz dairelerine verilmesi öngörülmüyordu²⁷. Anlaşmaya göre Ukrayna, Bessarabya ve Kırım Fransa'nın, Kafkasya ve Türkistan ise İngiltere'nin denetimine geçecekti. Öte yandan söz konusu anlaşmada Bolşevizmin yayılmasını engellemek amacıyla Güney Kafkasya'daki oluşumların desteklenmesine de karar verilmişti. İngiltere Kafkasya ve Türkistan'ı Bolşevik yayılmasının dışında tutmaya çalışırken Almanya ve Osmanlı'nın da Kafkasya siyasetinden rahatsızlık duymaktaydı. Zengin doğal kaynaklara sahip olan Kafkasya'nın Alman-Türk nüfuz dairesine girme ihtimali, Hindistan'a kadar uzanan askeri-stratejik

²⁵ Pervin Darabadi, "XX Asrın Evvelerinde Güney Kafkas Beynelhalk Geosiyasi Münasibetler Sisteminde", Rıhtım ve Süleymanov, s.24.

²⁶ Darabadi, s.27.

²⁷ Gasımlı, "Bolşevik Rusyasının Güney Kafkas Siyaseti", s.195-196.

yolların müttefikler tarafından kontrol edilmesi anlamını taşımaktaydı ve bu durum da İngiltere açısından geniş planda olumsuz sonuçlar doğurabilirdi²⁸.

Ancak ne var ki, Almanya da Kafkasya politikasında Osmanlı ile müttefik değildi. Almanya Osmanlı'yı Kafkasya'dan uzak tutmaya çalışarak onu Kuzey İran'da İngilizlere karşı yeni askeri operasyonlar yapması için ikna etmeye çalışmaktaydı. Osmanlı'nın Hazar sahillerine çıkması, ileride Kafkasya ve Türkistan'ın Müslüman-Türk halklarının Osmanlı şemsiyesi altında birleşmesine, büyük bir Türk imparatorluğunun doğuşuna yol açabilirdi²⁹. Bu endişe hem İngiltere hem de Almanya tarafından paylaşılmaktaydı. Avrupa devletlerinin bu endişesi Enver Paşa'nın esir ve tahakküm altındaki Türkleri ve sömürge haline getirilmiş Müslüman memleketlerini hürriyetlerine kavuşturma düşüncesinden kaynaklanmaktaydı. Bu düşüncelerin hayata geçmesinin önünde engel olarak görülen Çarlık Rusya'nın çökmesi ve Kafkasya'daki gelişmeler Enver Paşa'nın önüne yeni fırsatlar çıkarmaktaydı.

Kafkasya'nın yerli Müslüman-Türk halkı ile Osmanlı Devleti arasındaki tarihi, kültürel, dini, etnik birliktelik ve coğrafi yakınlık da Osmanlı'nın bölgeye yönelik siyasetinde belirleyici bir konumdaydı. Osmanlı sınırındaki Kafkas bölgesinde yaşanan süreç içerisinde, istikrarsız Güney Kafkas Komiserliği ve devamında sözde bağımsız Maverayı Kafkas hükümeti döneminde Ermeni silahlı birliklerinin yer yer Bolşeviklerle de işbirliği yaparak bölgenin Müslüman-Türk nüfusuna yönelik giriştikleri katliamlar Osmanlı'nın dikkatini bölgeye çekmekteydi. Sadece Bakü'de 30 Mart – 1 Nisan 1918 tarihleri arasında (18–21 Mart 1918) 12 bini aşkın Müslüman-Türk, Ermeni ve Bolşevik silahlı birlikleri tarafından katledilmişti³⁰.

Bu gibi katliamların giderek genişlemesi ve bir türlü önüne geçilememesi üzerine bölgenin Müslüman-Türk temsilcileri Osmanlı Devleti'ne başvurarak yardım talebinde bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti de kendisine yapılan bu başvurular üzerine Güney Kafkasya hükümetine nota vererek olayların bir önce durdurulmasını istemişti. Güney Kafkasya hükümetinin Azerbaycan'daki kısımların önüne geçebilecek güçten ve de tutumdan uzak olması, Osmanlı Devleti açısından bir askeri operasyon yapılmasının

²⁸ Gasımlı, "Bolşevik Rusyasının Güney Kafkas Siyaseti", s.196-197.

²⁹ Darabadi, s.25.

³⁰ Azerbaycan Tarihi Cilt V, Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Yayınları, Elm Neşriyatı, İkinci Baskı, Bakü 2008,s.249.

gereğini ortaya çıkarmıştı. Enver Paşa Azerbaycan'a yapacağı hareketle ezeli Rus tehdidine karşı Kafkas Müslümanlarını içine alacak büyük bir tampon devlet kurma planları da yapmaktaydı³¹. Enver Paşa daha önce bölge halklarını içine alabilecek bağımsız Güney Kafkasya hükümeti kurulmadığı takdirde Azerbaycan'da bir Müslüman-Türk devleti kurulması gerektiğine inanmaktaydı. Ve bu düşüncelerini Trabzon'da kendisiyle görüşen Güney Kafkasya Seymi'nin Azerbaycanlı temsilcilerine bildirmişti.

Enver Paşa Osmanlı Devleti ile yakın ve sıkı ittifak içine girecek bağımsız bir Azerbaycan devletinin kurulmasını istemekteydi. Bu ittifak ise Avusturya-Macaristan örneğindeki gibi olabilirdi. Artık bu yönde ciddi adımlar atıldığını ve Azerbaycan'a büyük yardımlar yapılacağı hususunu vurgulayan Enver Paşa, kardeşi Nuri Paşa'nın 300 askeri uzmanla İran üzerinden Azerbaycan'a doğru yola çıktığını bildirmişti³².

25 Mayıs 1918'de Nuri Paşa Gence'deydi. Padişah V.Mehmet tarafından "bütün Kafkas İslam Orduları ve bölgeleri için 'emirlik fermanı' verilerek paşalığa terfi ettirilen Yarbay Nuri Bey, "emrine verilecek birliklerle mahallinde teşkil olunacak yerli gönüllü birliklerin katılacağı" bir ordu kurmakla görevlendirilmişti³³.

Daha 3 Şubat 1918'de Enver Paşa VI. Ordu Kumandanlığı'na "Dağıstan, Türkistan ve Rusya'ya bağlı bütün İslam memleketlerinin muhtaç olduğu yardımı yakından yapmak, yardım ve teşkilatı idare etmek için merkezi Tahran'da olmak üzere bir heyet ile diğer bölgelere birer faal subayın gönderilmesini uygun bulduğunu; Tahran Merkez Heyeti başkanlığına, son zamanda Trablusgarp'tan İstanbul'a izinli gelen Yarbay Nuri Bey'i, Yarbay Şevket Bey'in Dağıstan'a, Binbaşı Naim Cevat Bey'in Afganistan'a emirlerine verilecek beş-altı subayla gönderilmesini düşündüğünü" bildiriyordu³⁴.

Enver Paşa'nın 5 Nisan 1918'de imzaladığı bir talimatnamede ise Kafkas İslam Ordusu'nun teşkil edildiği ve vazifeleri yer almaktaydı³⁵. Talimatnamenin birinci maddesine göre ;"*Kafkas İslam Ordusu'ndan teşkil maksat, Kafkasların teşkil edeceği*

³¹ Yüceer, s.43.

³² ARDA, F.970,Siy.1,Sak. v.1,s.33.

³³ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt III (1914-1922),Remzi Kitabevi, İstanbul 1972,s.379-380.

³⁴ Türk Harbi...,s.533.

³⁵ "Kafkas İslam Ordusu'nun Teşkilatı ile Vazifelerine Ait Talimatname" metni için bkz.; Yüceer, s.189 (Ek 1).

ordunun esasını vücuda getirmek ve bu esası tedricen genişletmek ve Kafkasyalı erlere eğitim göstermek ve Kafkasya’da yüksek İslam menfaatlerini ve Hukuk-u Mukaddese-i Hilafeti ve Devlet-i Osmaniyye ile revabıt-ı siyasiye ve askeriyeyi tesis etmektir. Bu teşkilat tedricen bütün Rusya dâhilindeki İslamlara imkânı dairesinde teşmil edilecektir”.

Azerbaycan istikametinde ayrı ve bağımsız bir ordu kurma girişimlerini “Enver Paşa’nın sırları” olarak değerlendiren Şevket Süreyya Aydemir³⁶, yine Enver Paşa’nın pek açığa vurmadığı dilekleri arasında Azerbaycan’da “bağımsız” ve aynı zamanda geçici bir hükümet idaresi tesis etmek niyetinde olduğunu ileri sürmektedir; ”Oraya tayin edilecek hükümdar Halil Paşa ile kendi arasında sır olarak kalmalı. Bu belki bir şehzade olabilir. Yahut da belki de Enver Paşa hanedanından biri. Mesela Nuri Paşa...”³⁷.

Bağımsızlığını ilan ettikten sonra Azerbaycan’ın mevcut durumu gerçekten zordu. Ülkenin başkenti ve bölgenin petrol, sanayi ve ticaret merkezi olan Bakü, Bolşevik-Ermeni yönetimince işgal edilmiş ve dahası kurulmakta olan cumhuriyetlerini ortadan kaldırma planları yapmaktaydı. Öte yandan Ermenistan ve Gürcistan da mevcut koşullarda Azerbaycan için birer tehdit unsuru olarak görülüyordu. Azerbaycanlı yetkililer Cumhuriyetin varlığının tehlikede olduğunu farkındalardı ve Batum’da Osmanlı temsilcileriyle bu konuda müzakereler yapıyorlardı. Mehmet Emin Resulzade, kendisinin de içinde yer aldığı Azerbaycan mümessillerinin Trabzon ve Batum’da Osmanlı temsilcilerine gerek sözlü gerekse yazılı bir şekilde Azerbaycan’ın zor durumda olduğunu anlatarak askeri yardım isteğinde bulduklarını kaydetmektedir³⁸. Vehib Paşa 2 Haziran 1918’de Başkomutanlığa çekmiş olduğu telgrafta “Azerbaycan hükümetinin kendisine başvurarak kendilerinin Bolşevik saldırılarına karşı muhafazası, emniyet ve asayişin temini, Bakü ve çevresinin Bolşeviklerden temizlenmesini, demiryolu hatlarının emniyetinin sağlanarak faaliyete geçirilmesi konularında istekte bulundu. Hemen kabul ederek, çok cesur ve savaş kabiliyeti pek yüksek olup, şimdiye kadar şan ve şerefle taçlanan bir tümeni derhal harekete geçirdim. Gerekirse bu kuvveti

³⁶ Aydemir, 379-380.

³⁷ Aydemir, s. 387-388.

³⁸ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Elm Neşriyatı, Bakü 1990,s. 39-40.

takviye edeceğim” diye yazıyordu³⁹. 4 Haziran 1918’de Batum’da imzalanan Osmanlı-Azerbaycan anlaşmasından sonra Osmanlı Devleti taahhüt ettiği askeri yardımı Azerbaycan’a ulaştırmaya başladı⁴⁰.

1.2.2. Kafkas İslâm Ordusu

Mayıs sonlarında Gence’ye varan Nuri Paşa burada bir ordu kurulması için çalışmalara başladı. Nuri Paşa Azerbaycan’daki mevcut durumu değerlendirdikten sonra 3.Ordu Kumandanlığı’na göndermiş olduğu raporunda Gence’de kurulan ve bir kısmını Osmanlı esirlerinin oluşturduğu Milli Kolordu adlı askeri birliğin mevcudunun altı yüz civarında olduğunu yazmaktaydı. Söz konusu raporda askerliğe gönüllü pek çok kişi olmakla birlikte elbise, silah ve cephanenin yokluğunun ciddi bir sorun teşkil ettiği bildiriliyor, askeri birliği eğitmek ve komuta etmek üzere mümkün olduğu kadar eğitici subay ve astsubayların gönderilmesi de isteniyordu⁴¹.

Osmanlı Başkumandanlığı Nuri Paşa’nın göndermiş olduğu raporlara istinaden düzenli birlikler olmaksızın Azerbaycan’da bir iş görmenin imkânsızlığını anlamış ve Mürsel Paşa komutasındaki 5. Kafkas Piyade Tümeni’ni Kafkas İslâm Ordusu bünyesine girmesi için gerekli emir ve talimatları vermişti⁴². İlk önce bu tümene bağlı 9.Alay harekete geçirilmiş, Dilican – Kazah istikameti takip edilerek 10 Haziran’da Gence’ye varılmıştı⁴³. Bir süre sonra ise diğer birlikler de buraya gelmişti. Nuri Paşa Kafkas İslam Ordusu ile Azerbaycan’da asayiş ve emniyeti sağlamaya çalışırken Azerbaycan’da milli ordunun kurulması yönünde de çalışmalara başlamıştı.

Osmanlı Ordusu’nun Gence’ye ulaşmasını takip eden günlerde Tiflis’teki Azerbaycan hükümeti de buraya taşındı. Halkın Osmanlı askerlerini sıcak bir şekilde karşılamasına ve Müslümanlar arası dayanışma duygularının kuvvetlenmesine karşın kısa sürede Osmanlı kumandanları ile Azerbaycanlı yöneticiler arasında sorunlar ortaya çıktı⁴⁴. Nuri Paşa’nın Azerbaycanlı yetkililerden Milli Şûra’nın lağvedilerek hükümet

³⁹ (E.) Yarbay Rüştü Türker, *Birinci Dünya Harbi’nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni* (Yay. haz. Ahmet Tetik-Mehmet Korkmaz),Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Ankara 2006,s. 11.

⁴⁰ Söz konusu anlaşmanın 4. maddesi şu hükümleri içermektedir ; “Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi tarafından talep vukuunda Hükümet-i Osmaniye intizam ve asayiş-i dâhiliyenin temin ve iadesi için ledel-icab silah kuvvetiyle muavenetde bulunacaktır”; *BOA, HRSYS,2373/4*.

⁴¹ Türker, s.9-10.

⁴² Yüceer, s.74.

⁴³ Ayrıntılı bilgi için bkz.; Türker, s. 12-23.

⁴⁴ Swietochowski, s.179.

kabinesinin de kendi isteği doğrultusunda yeniden oluşturulmasını talep etmesi bir krize yol açtı. Müsavat partisinin başını çektiği bağımsızlığı savunan ve temsil eden tarafla Osmanlı'yla birleşme taraftarı “ilhakçı” kesim arasındaki keskin fikir ayrılığına Nuri Paşa'nın müdahil olması krizin esas nedenleri arasındaydı. “İlhakçılar” Azerbaycan hükümetinin “solcu ve devrimci” görünümünden rahatsızlık duymaktaydı. Nuri Paşa da “İttihad” partisi etrafında toplanmış ilhakçı grubun düşünceleriyle hemfikirdi ve Azerbaycan hükümetini Rus devriminin bir ürünü olarak görmekteydi⁴⁵. Kimi araştırmacılar Nuri Paşa'nın bu tavrını onun “sınırlı dünya görüşüne sahip mürteciler, toprak ağaları ve komprador din adamları”nın etkisinde kalması olarak değerlendirmektedir⁴⁶.

Osmanlı kumandanlığının hükümete karşı olan “itinasızlığından” dolayı ortaya çıkan sorunu çözmek için Mehmet Emin Resulzade, Feteli Han Hoyski ve Mehmet Hasan Hacinski'den oluşan bir heyet Nuri Paşa ile görüşmek istemişse de Paşa “ ben askerim, siyasetten anlamam. Bu konuyu siyasi müşavirim Ağaoğlu Ahmet Bey'le görüşünüz” diye geri çevirmişti. Ağaoğlu Ahmet Bey ise heyete, halkın bu hükümeti (kabineyi) desteklemediğini, hatta ayaklanabileceğini, bu durumda da Osmanlı askerinin kurtarmaya geldiği kardeşlerine kurşun atamayacağını bildirmişti. Sonuç olarak Ağaoğlu Ahmet Bey Milli Şûra'nın dağıtılmasını ve yeni kabinenin de Nuri Paşa tarafından atanmasını teklif etmekteydi. Azerbaycanlı yetkililer ise bu teklifin “uluslararası hukuk” açısından “Osmanlı işgali” olarak değerlendirileceğini ileri sürerek kesin bir dille kabul etmiyordu. Nihayet, görüşmelerin sonunda yeni hükümet kabinesi oluşturularak Milli Şûra'nın da tüm yetkilerini bu yeni hükümete devredilmesi üzerinde uzlaşmaya varıldı⁴⁷. Bundan sonra Milli Şûra'nın 17 Haziran tarihli toplantısında sol görüşlü “Himmet” ve “Müslüman Sosyalist Blok” Şûra'dan ayrıldıklarını açıkladılar. Toplantıda iki önemli karar kabul edilmişti⁴⁸;

⁴⁵Swieotochowski, s.179.

⁴⁶Hesenov, s.97. Mirza Bala Mehmetzade bu durumu şöyle değerlendirmekteydi ; “*Memlekette yalnız Rus hakimiyeti değil, onun bütün içtimai ve siyasi rejimi pek elverişli idi. Bu vaziyet Azerbaycan'ı sadece 'zamimeî memalik' haline getirecek 'ilhakçılık' için de pek münasip bir fırsat yaratıyordu. Azerbaycan hükümetinin daveti üzerine ve muayyen muahedeye tevfikân yardımı gelmiş olan İslam ordusu kumandanlığının hükümetle mürteciler arasında 'bitaraflık' ilan etmesi, mütefekkir Azerbaycanlılar üzerinde çok ağır tesirler yapmıştı. O, yalnız 'bitaraflık' ilan etmemiş, hükümetin ve Milli Şûranın tamamile dağılmasını ve mevkiini Paşanın kendi arzusu ile teşkil edeceği hükümete terk etmesini istiyordu. Teşkil olunacak bu 'hükümet'te Rus çarlığının eski kapu kulları ile şeyhülislamdan ibaret olacaktı*” ; Mehmetzade, s. 92.

⁴⁷Hesenov, s. 97.

⁴⁸Hesenov, s. 99-100.

1.Oluşturulacak geçici (yeni) hükümet devletin bağımsızlığı ve mevcut siyasi özgürlükleri lağvetmek, toprak reformu ve buna benzer yapısal reformları yapma ve değiştirme yetkisini taşımamaktadır. En geç altı ay içerisinde kurucu meclisi toplamakla mükelleftir ve diğer konularda tam yetkilidir.

2. Milli Şûra mevcut iç ve dış durumu değerlendirerek bütün yetkilerini oluşturulacak yeni hükümete devrediyor.

Aynı gün Feteli Han Hoyski başkanlığında yeni hükümet kabinesi oluşturuldu. Yeni kabinenin yarısı değişmişti (altı eski, altı yeni bakan) ve aşırı solcu ve Osmanlı'ya mesafeli olan bakanlar kabine dışında tutulmuştu. Yeni kabinenin dikkat çekici özelliklerinden birisi de Harbiye Nezareti'nin lağvedilmesiydi. Bundan sonra askeriye ile ilgili işleri Nuri Paşa'nın başında bulunduğu Kafkas İslam Ordusu yapacaktı⁴⁹.

Nuri Paşa'nın Azerbaycan hükümetine karşı duyduğu "güvensizliğin" temelinde Azerbaycanlı İttihatçıların ve ilhakçıların telkin ve kışkırtmalarından ziyade Osmanlı dış politikasına yön vermekte olan Enver Paşa'nın uzun vadeli planları daha ön plandaydı. Nuri Paşa bu siyasi tartışmaların eşliğinde İslam Ordusu'nu da kurmaya çalışmaktaydı.

Gence'de bunlar yaşanırken Stepan Şaumyan'ın başkanlığındaki Bakü Sovyeti'ne bağlı Bolşevik birlikleri ve Ermeni-Taşnak silahlı kuvvetleri Gence üzerine saldırıya geçmekteydi. Amaçları daha kurulma aşamasında olan Cumhuriyet idaresine son

⁴⁹ Bu gelişmeler araştırmacılar tarafından farklı değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Mesela, T. Swietochowski yaşananları "Osmanlı müdahalesi", "Haziran gericiliği" olarak değerlendirirken; bkz.; Swietochowski, s.180. N. Yüceer farklı bir zaviyeden bakarak, Bakü başta olmak üzere Azerbaycan'ın önemli bir kısmının işgal altında olduğu, Ermeni terörünün ülkeyi sardığı ve Bolşeviklerin Ermenilerle güç birliği yaparak Gence üzerine taarruza geçtiği bir dönemde Azerbaycanlı siyasilerin bu gelişmeler karşısında ortak bir tavır almadıklarını ve siyasi parçalanmışlık görüntüsü içerisinde olduklarını tespit ettikten sonra, Nuri Paşa'nın müdahalesinin "tabii bir hareket olduğu" yorumunu getirmiştir; bkz.; Yüceer, s.56-57. Milli Şûra başkanı Mehmet Emin Resulzade ise şûranın 17 Haziran toplantısında şu değerlendirmelerde bulunmuştu; "Nakis da olsa hâkimiyet-i milliyeyi temsil eden bir müessesenin şu suretle meydandan çekilmek mecburiyetinde kalması, şüphesiz demokrasinin bir ricatı ve kavayi-mürtecinin bir muvaffakiyetidir... bizim dahili hürriyetlerimize icra-i nüfuz eden ve edeceği mutasavvir bulunan kuvvet yabancı bir kuvvet değil, öz kuvvetimizdir... Buradan istiklal, büyük ve şanlı bir milletin şube ve budaklarını tevhide doğru gideceği aynı maksadımızdır. İctimaî ve hukukî hürriyetlerde bilfarz kaybetsek bile siyaseten kazanacak telâfi-i mâfât edeceğiz... Pek de ümitsiz olmayalım. Tarihin, amal-ı milliyemiz nokta-i nazarından, müsait bir zamanda olduğumuzu, Türk ittihadı için fırsat ele geçtiğini unutmayalım. Bütün mesaimizi bu hürriyet-i siyasiyenin tesbitine sarf edelim. Bunun için her türlü fedakârlığa amade bulunalım."; bkz.; Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.40-42. İngiliz arşiv belgelerinde de Nuri Paşa'nın bu müdahalesinin düzenin sağlanması açısından başarılı olduğu, fakat itirazları da beraberinde getirdiği kaydedilmektedir; "War Office; Note on Azerbaijan, 31st October, 1918", *Azerbaycan... Harici Siyaseti*, s. 193.

vermekti. Sayıları yaklaşık 18 bini bulan Bolşevik Ermeni Taşnak birlikleri⁵⁰ Bakü'den Gökçay'a kadar katliamlar yaparak ilerlemesini sürdürdü ve burada Kafkas İslam Ordusu tarafından durduruldu. 27 Haziran –1 Temmuz 1918 tarihleri arasında yapılan Gökçay savaşlarında İslam ordusu Bakü Sovyeti birliklerini geri kaçmaya mecbur bıraktı. Temmuz ortalarına gelindiğinde ise Türk ordusu Bakü'ye 80–90 km mesafe kadar yaklaşmıştı⁵¹.

Nuri Paşa Enver Paşa'dan almış olduğu talimat doğrultusunda biran önce Bakü'yü işgalden kurtarıp buradaki Bolşevik yönetimine son vermek istiyordu. Emrindeki mevcut kuvvetler ise gerek asker sayısı gerekse silah ve cephane bakımından istenilen seviyede değildi. Bu konuları devamlı gündeme taşıyan Nuri Paşa gerek Enver Paşa'dan, gerekse Şark Orduları Grubu'ndan takviye kuvvet istemekteydi. Bu istek Osmanlı Devleti'nin “doğu politikasının hedefi olan Bakü'nün zaptı ve Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşturulması”⁵²nin bir an önce gerçekleşmesiyle doğrudan ilişkiliydi. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin Bakü'yü kurtarmak için sadece askeri sahada değil diplomatik alanda da yoğun çaba göstermesi açığa çıkmıştı⁵³.

1.2.3. Bakü'nün Kurtuluşu

Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye iyice yaklaşması Almanya, İngiltere ve Rusya'nın endişelenmesine neden olmuştu. Bakü'nün Osmanlı nüfuz dairesine girecek olması bu devletlerin jeopolitik ve ekonomik çıkarları açısından kabullenilmesi zor bir durum olarak görülüyordu. Osmanlı Başkumandanlığı'nın Bakü'yü ele geçirmesi “Kafkasya ve Türkistan Müslümanlarının Osmanlı şemsiyesi altında birleşmesine, Ulu Turan'ın kurulması düşüncesinin gerçekleşmesine zemin yaratabilirdi”⁵⁴ve bu endişenin yanı sıra Bakü petrollerinden mahrum olma telaşı da ön plana çıkmaktaydı. Bu nedenle de Türk ordusunun ilerlemesi durdurulmalıydı. Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya, Kafkas politikası konusunda farklı düşüncelere sahipti. Savaşın “gereğinden” fazla uzaması Almanya'nın savaş ekonomisini güç duruma düşürmüştü. Bu nedenle de hem

⁵⁰ Mehman Süleymanov, “Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycanın Erazi Bütövlüyü Uğrunda Mübarizesi”, Rıhtım ve Süleymanov, s.290.

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz.; Yüceer, s. 83-93.

⁵² Yüceer, s. 113.

⁵³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.; Musa Gasımov, “Bakü'nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasininin Mücadelesi: 1918 Yılı” *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt 7, Sayı 1, s.18-55.

⁵⁴ Darabadi, s. 25.

ekonomik açıdan rahatlamak hem de İngiltere'yi sömürgelerinde güç duruma düşürmek için stratejik önemdeki Bakü'yü ele geçirmek istiyordu⁵⁵. Almanya ısrarla Osmanlı Devleti Başkumandanlık Kurmay Başkanı General Von Seeckt aracılığıyla Enver Paşa'dan Bakü harekâtını durdurmasını talep etmekteydi. Enver Paşa'ya gönderilen telgraflarda Osmanlı ordusunun bütün gücünü toplayarak Suriye, Mezopotamya ve İran'da İngilizlere karşı durması gerektiği vurgulanıyor ve Bakü istikametindeki harekete son verilmesi isteniyordu⁵⁶. Enver Paşa da Almanya'nın bu isteklerini görünürde olumlu karşılamaktaydı ve gerek Şark Orduları Grubu, gerekse Kafkas İslam Ordusu kumandanlıklarına gönderdiği telgraflarda Osmanlı birliklerinin Azerbaycan içlerindeki ilerlemesini durdurmasını, Bakü'ye karşı her hangi bir askeri harekâtın yapılmamasını, Kafkas İslam Ordusu'na asker, silah ve cephaneye gönderilmemesini talep etmekteydi. Ancak "kişiyeye özel" başlıklı gizli olarak gönderdiği telgraflarda ise ihtiyaca uygun olan asker, silah ve cephanenin biran önce gönderilmesini, hazırlıkların tamamlanarak Bakü'nün acilen kurtarılması gerektiğini bildiriyordu⁵⁷. Almanya'yı Bakü konusunda motive eden önemli bir husus da Sovyet Rusya ile bu konuda anlaşmaya varmasıydı. Sovyet Rusya Berlin'deki büyükelçisi İoffe aracılığı ile Brest-Litovsk'un ihlal edildiğini öne sürerek Almanya'yı protesto etmekte ve duruma müdahale etmesini istemekteydi⁵⁸. Sovyet Rusya'nın bu isteği Almanya'nın da işine yarayacaktı. Sovyet Rusya Bakü'nün kendi kontrolünden çıkıp Osmanlı nüfuzuna geçmesini istemiyordu. Fakat bunu engelleyecek güçten ve imkândan yoksundu. Alman Rus yaklaşması 27 Ağustos 1918'de Brest-Litovsk'a ek anlaşmaların imzalanmasıyla sonuçlandı. Söz konusu anlaşmanın Kafkasya ile ilgili maddelerinde özetle şöyle deniliyordu;

⁵⁵ Mustafa Çolak, "Alman Belgelerinde Bakü Üzerinde Osmanlı-Alman Mücadelesi (1918)", *Askeri Tarih Semineri...*s.543.

⁵⁶ Çolak, s. 550.

⁵⁷ Yüceer, s.95. Örneğin, Enver Paşa'nın göndermiş olduğu bir telgrafında şöyle deniliyordu; "...Almanlar, esasen bizim Bakü ve Gence havalisinde bulunmamızı arzu etmemekte, biz de siyasi durum açıklık kazanıncaya kadar oralarda bulunmak istediğimiz için, Nuri Paşa ile bu esas dahilinde ve haberleşme ile, karargahını her vakit i haberdar etmeye lüzum olmaksızın vaziyetin idare edilmesini rica ederim. İhtimal ki ben yine buradaki duruma göre Azerbaycan'a ve Kuzey Kafkasya'ya silah gönderilmemesini de karargahtan yazmaya mecbur olacağım. Fakat siz şimdiden Kuzey ve Güney Kafkasya için Nuri Paşa'ya istediği kadar silah, cephaneye ve para göndererek müşkilatını giderip karargahın olumsuz bildirisine karşı meseleyi şimdiden halletmiş olursunuz... Nuri Paşa'nın ve Gence'deki kuvvetlerimizin mümkün olan ikmal erlerin silah ve cephaneye ile takviyesine, vakit geçirmeksizin, Feldman'ın gelmesi ile durum çok zor bir hal almadan olabilen süratle önem verilmesini ve size kişiyeye özel ve gizli olarak yazdıklarımın aynı şekilde Nuri Paşa'ya da duyurulmasını ve Almanlara duyurulması kesinlikle doğru olmayan bu haberleşmenin sizce ve Nuri Paşa'ca usul edinilmesinin ilgililere duyurulmasını tekrar rica ederim", bkz.; *Türk Harbi...*, s.563-564.

⁵⁸ Swietochowski, s.181-182.

“-Almanya Kafkasya’da Gürcistan sınırları dışında ve bölgede her hangi bir üçüncü devletin askeri operasyonlar yapmasına yardımcı olmayacaktır.

—Almanya, Sovyet Rusya ile onun ayrı ayrı vilayetleri arasındaki ilişkilere asla karışmayacak ve özellikle bu vilayetlerde bağımsız devlet kurmalarını teşvik etmeyecek, yardım yapmayacaktır.

—Almanya, Şamahı ile Bakü arasındaki hattın bir üçüncü devlet tarafından geçilmemesi için gerekenleri yapacaktır.

Rusya, Bakü’de çıkarılan petrolün ¼’ünü Almanya’ya verecektir”⁵⁹.

Amerikalı tarihçi T.Swietochowski, bu anlaşmanın uygulanması halinde Enver Paşa’nın politikalarını alt-üst edeceği gibi Azerbaycan’ın da var olmasına engel olacağını yazmaktadır⁶⁰.

1918 senesinin yazı Azerbaycan’ın geleceği hususunda önemli dönemdi. Bağımsızlığını ilan etmiş Azerbaycan’ın işgal altındaki topraklarını Osmanlı Devleti’nin yardımı ile kurtarma isteğine Sovyet Rusya, Almanya, İngiltere ve Ermeniler şiddetle karşı çıkmaktaydı. Ermeni Stepan Şaumyan’ın başkanlığındaki Bakü Sovyeti Sovyet Rusya’dan aldığı emirler doğrultusunda hareket ediyordu ve Bolşevik hükümetinin yaşaması için çok önemli olan petrolün⁶¹ naklini sağlamakla görevlendirilmişti. Bakü Sovyeti Kafkasya’nın Bolşevik nüfuzuna girmesi için çalışmaktaydı ve Azerbaycan’ın bağımsızlığı kabul edilmeyerek bu yöndeki çabalar “Müslüman karşıdevrimi” olarak değerlendirilirken Bakü de Rusya’nın ayrılmaz parçası olarak görülüyordu⁶². Bakü Halk Komiserleri Sovyeti⁶³ ilk günden itibaren yerli Müslüman-Türk halka karşı hasmane tutum içerisindeydi. Taşnaksütyun’la işbirliği yapan Bakü Sovyeti’nin askeri gücünün yaklaşık %70’ni, subayların ise tamamına yakını Ermeniler oluşturmaktaydı. Komutanları Avetisyan ve Gazaryan’dı⁶⁴. Gence üzerine yapılan saldırılar işte bu ordu tarafından gerçekleştirilmişti. Fakat Kafkas İslam Ordusu Bakü Sovyeti ordusunu

⁵⁹Gasımlı, “Bakü’nün Kurtarılması...”, s.36-37.

⁶⁰Swietochowski, s.183.

⁶¹ Ekim Devrimi’nden sonraki dönemde Rusya’nın petrol ihtiyacının %83,1’ni Bakü karşılamaktaydı. Bkz.; Vasif Qafarov, “Ekim 1917 Devrimi’nden Sonra Bolşevik Rusya’nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, Kış 2008, s.143.

⁶²Hesenov, s.111.

⁶³Kısaca Bakü Komünü veya Bakü Sovyeti olarak da anılmaktadır ve 25 Nisan 1918 de kurulmuştu. Bkz.; “Bakı Soveti”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi*, C. I, s.233.

⁶⁴Hesenov, s.107.

kovalayarak Bakü'ye iyice yaklaşması, Komün'ü köşeye sıkıştırmıştı. Rusya'nın takviye kuvvet göndermesi ise ihtimaller dışındaydı. Bolşevik yönetimi Bakü'nün nasıl savunulacağını veya kime teslim edileceğini gündemine almıştı⁶⁵. Önce İran'da bulunan eski Çar subayı Albay Biçerahov'dan yardım istendi. Çar yanlısı Biçerahov Bakü'ye gelse de savaşmadan buradan ayrıldı. Bakü'nün siyasal ve ekonomik durumu ise gün geçtikçe kötüleşmekteydi ve Bolşevik olmayan kesimler tarafından İran'daki İngiliz General Dunsterville'den yardım istenmesi konusu yüksek sesle ifade edilmeye başlandı. Bakü Sovyeti 25 Temmuz'da genişletilmiş haliyle olağanüstü olarak toplandı. Toplantıda Bolşeviklerin şiddetle karşı çıkmasına rağmen 236 oya karşı 259 oyla İngilizlerden yardım istemek ve bir koalisyon hükümeti kurma yönünde bir karar alındı. Bunun üzerine Bakü Sovyeti istifa etti ve Bakü'de iktidarı Centrocaspi hükümeti adı altında bir diktatörlük ele geçirdi⁶⁶. Sovyet rejimi yerine “ bölünmez ve demokratik Rusya'ya bağlılıklarını bildiren diktatörlüğün ilk icraatı General Dunsterville'den yardım istemek oldu⁶⁷. 4 Ağustos'ta Albay Stoks'un kumandasında ilk İngiliz birliği Bakü'ye geldi. 9–17 Ağustos tarihleri arasında da üç müfreze, bir sahra topçu bataryası ve bir kaç zırhlı araç daha Bakü'ye ulaştı. Dunsterville kendisi de 17 Ağustos'ta Bakü'ye ulaştı⁶⁸. Ancak İngiliz kuvvetlerinin sayısı olarak az olması –yaklaşık bin kişilik bir kuvvetti- Bakü'yü Türklere bırakmak istemeyen başta Ermeni Milli Konseyi olmak üzere güçler arasında hayal kırıklığına neden oldu. Rus-Alman yakınlaşması ve antlaşması, İngilizlerin bir şekilde Bakü'ye askeri kuvvet çıkarması Bakü'nün direncini artırmakta idi. Nuri Paşa bir an önce Bakü'yü işgalden kurtarmak için mevcut gücün yetersiz olduğunu düşünüyordu ve bu nedenle de Şark Orduları Grubu'ndan takviye ve yardım istedi. Nuri Paşa'nın bu isteğine cevap olarak 5541 er ve 191 subaydan oluşan 15.Piyade Tümeni Kafkas İslam Ordusu emrine girmek üzere 3 Eylül 1918'de harekete geçirildi ve tümen 9 Eylül'de Bakü cephesine ulaştı⁶⁹. Buna ilaveten 36.Piyade Tümeninden de iki alay takviye olarak gönderildi. 15. ve 5. Tümenin toplam mevcudu 11564 er ve 448 subay idi⁷⁰. 14 Eylül 1918 gece saat ikide Kafkas İslam Ordusu

⁶⁵Hesenov, s.110.

⁶⁶Hesenov, s.111-114.

⁶⁷Swietochowski, s.186-187.

⁶⁸Gasımlı, “Antanta Ülkeleri...” s.205-208.

⁶⁹Yüceer, s.114. Ayrıca bkz.:(E)Kurmaya Yarbay Süleyman İzzet Yeğin, *Birinci Dünya Harbinde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15nci Piyade Tümeni*, (Yay. Haz. Ahmet Tetik-Mehmet Korkmaz),Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, s.24-33.

⁷⁰Nasır Yüceer, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a Askeri ve Siyasi Yardımı”, *Askeri Tarih Semineri...* s.293.

Bakü'yü kurtarmak için nihai taarruza geçti. Yaklaşık 36 saat süren muharebeden sonra şehir ele geçirildi. Bu sırada Berlin'de bulunan Talat Paşa'ya Enver Paşa'dan gelen telgrafta şöyle deniliyordu;

*“ Berlin’de Sadrazam Talat Paşa hazretlerine
Kafkas İslam Ordusu kumandanlığından aldığım 15.9.334(1918) tarihli telgraftı aynen
aşağıya dercediyorum” Enver*

*“ Suret ” “Allahın yardımı ile Bakü şehri otuz altı saat şiddetli muharebeden sonra
15.9.334-te saat 9 evvelde zabtedilmiştir. Bütün kıtaat ve bilhassa Binbaşı Fehmi Bey
kumandasındaki 56. Alayın kahramanlığı zikredilmeye değer. Tafsilat arz olunacaktır “
N.424 “şifre yazıldı”
15.9.334”⁷¹*

Bakü'nün kurtuluşu ile Azerbaycan başkentine kavuşmuş oldu ve hükümet merkezi Gence'den buraya taşındı.

1.3. Azerbaycan Osmanlı Devleti Siyasi Münasebetleri

Osmanlı Devleti Azerbaycan'a askeri konularda yardım imkânlarını seferber ederken siyasi ve diplomatik açıdan temkinli bir tutum içerisindeydi. 4 Haziran'da Batum'da imzalanmış muahedenet muahedesinin 11.maddesinde anlaşmanın bir aylık veya uygun görülen bir süre zarfında ilgili hükümetler tarafından onaylanarak İstanbul'da teati edileceği hususu yer almakta idi. Ancak Osmanlı Devleti anlaşmanın bu hükmünün yükümlülüğünü bir süre ertelemişti. Azerbaycan tarafı 17 Haziran'da söz konusu anlaşmayı Milli Şura'da onaylamış ve bunu 6 Temmuz'da Osmanlı Devletine tebliğ etmişti⁷². Osmanlı Devleti ise bir süre bu anlaşmayı onaylamamıştı. Öte yandan T.Swietochowski bu anlaşmanın Azerbaycan'ı bağımsız bir devlet olarak kabul etmediğini iddia etse de ⁷³ onun bu düşüncesi muhtemelen anlaşma metinlerini iyi inceleyememesi ile ilişkilendirilebilir. Nitekim anlaşma metinleri bütün açıklığı ile T. Swietochowski'nin bu düşüncesini tekzip etmektedir⁷⁴. Araştırmacı M. Ağayev de

⁷¹Aydemir, s.448.

⁷²Vügar İmanov, *Azerbaycan Osmanlı İlişkileri 1918*(Azerbaycan Belgelerine Göre) Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2006, s.112 (Belge No 9).

⁷³Swietochowski, s.178.

⁷⁴Anlaşma metni “-Bir taraftan Hükümet-i Osmaniye diğer taraftan ahiren ilan-ı istiklal eden Azerbaycan Hükümet-i Cümhuriyyesi, siyasi, hukuki, iktisadi ve fikri sahalarda memleketleri arasında münasebat-

üzerinde durulmaya değer bir hususa temas etmektedir. Anlaşmanın imzalanmasının üzerinden iki ay geçmesine rağmen, Osmanlı Devleti'nin muahedenin hukuki prosedürünün tamamlanmadığını ileri sürerek sözkonusu anlaşmanın fiilen yürürlüğe girmesinden bahsederken bunun muhtemel nedenleri konusunda fikir yürütmektedir⁷⁵. Osmanlı arşivlerindeki 14 Ağustos 1918 tarihli Bâb-ı Ali Hukuk Müşavirliği tarafından Tabiyet Müdürlüğüne gönderilen bir yazıda söz konusu anlaşmanın Azerbaycan Milli Şurası tarafından onaylandığı halde, Osmanlı Devleti tarafından henüz tasdik edilmediği ve böylece "...Azerbaycan hükümeti henüz resmen tanınmış denilemeyeceği" bilgisi yer almaktadır⁷⁶. M. Ağayev, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ı tanıma hususundaki temkinli davranışını iki ihtimale bağlamaktadır; Öncelikli olarak müttefik Almanya'nın daha fazla gücendirilmemesi üzerinde durulurken, ikinci muhtemel neden olarak da Enver Paşa faktörü ile ilişkilendirmektedir⁷⁷. Bu iki ihtimal de bu konuda doğru yaklaşım olarak ele alınabilir. Ancak o dönemde Osmanlı siyasetine yön veren İttihat ve Terakki'nin en etkili ismi Enver Paşa'nın Azerbaycan ve daha ileriye dönük bir takım düşüncelerinin daha ağır bastığının vurgulanması gerekiyor. Şevket Süreyya Aydemir de Enver Paşa'nın pek açığa vurmadığı dilekleri arasında Azerbaycan'da müstakil bir hükümet kurulması, ancak bu idarenin geçici bir mahiyette olması gerektiği yönünde bir fikir sahibi olduğunu ileri sürmektedir⁷⁸. Enver Paşa bu yönde bir düşünceye sahip olduğunu Batum'da Azerbaycanlı delegelere de ifade etmişti. Mevcut belge ve bilgilerin ışığında Azerbaycan'ın bağımsızlığı veya Azerbaycan'da müstakil bir hükümet teşkili hususunda hem Azerbaycan'da hem de Enver Paşa'nın timsalindeki İttihat ve Terakki hükümetinde fikir birliğinin mevcut olduğu görülmektedir. Fakat Müsavat'ın başını çektiği Azerbaycan'daki çoğunluk tam bağımsızlıktan yanaydı. Osmanlı yönetimi ise bu konuda farklı düşünmekteydi. Enver Paşa savaşın sonlarına kadar bu düşüncelerine sadık kalmıştı. Azerbaycanlı yöneticiler Osmanlı yardımından ziyadesiyle memnundu, fakat onların kendi yönetimlerine müdahale etmelerinden de hoşnut değillerdi. Nuri Paşa'nın Tiflis'ten Gence'ye taşınan Azerbaycan hükümetini tanımaması ve akabinde yaşananları Azerbaycan tarihinde Osmanlı komutanının başını "İttihad"ın çektiği "mürteci" güçlerin tesiri altında kalmasına bağlama eğilimleri⁷⁹ tartışmalı bir yorum olarak görülmektedir. Zira Nuri Paşa kendisine verilen emir ve talimatlar doğrultusunda

---

dostane ve hemcivarı tesis hususunda ittifak ettiklerinden..." diye başlamaktadır. Bkz.; *BOA*, HRSYS, 2373/4.

⁷⁵Mehman Ağayev, "Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri", İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul 2006, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s.22-23.

⁷⁶*BOA*, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası, 124/13.

⁷⁷Ağayev, s. 23.

⁷⁸Aydemir, s.387-388.

⁷⁹Hesenov, s. 97 ve Mehmetzade, s.92 vd.

daha cumhuriyet ilan edilmeden önce Gence'deydi. T.Swietochowski Osmanlı yöneticilerini Haziran bunalımından sonra Mehmet Emin Resulzade başta olmak üzere bazı Azerbaycanlı siyasetçileri “Türkiye’ye uzunca bir ziyarete davetle yerinden oynatmışlardı” diye yazsa da ⁸⁰ bunun gerçeği yansıtmadığını vurgulamak zorundayız. Zira Resulzade’nin başında bulunduğu Azerbaycan heyeti, İstanbul’da Gürcistan ve Almanya’nın teşebbüsüyle yapılması planlanan “Kafkasya’daki mevcut meselelerin diplomatik yolla çözülmesi” ile ilgili bir konferansa katılmak üzere buraya gelmiş bulunuyordu⁸¹. Yayımlanmış İngiliz arşiv belgelerine göre İstanbul Konferansı Batum anlaşmasının onaylanması amacıyla toplanacaktı⁸². Konferansın görünürdeki amacının Kafkas cumhuriyetleri arasındaki sınır ihtilaflarını çözümlenmeye yönelik olduğu, fakat her katılımcı ülkenin farklı beklentiler içerisinde olduğu da ileri sürülmektedir⁸³. İstanbul Konferansı bir takım siyasi mülahazalarla toplanmasa da taraflar arasında ikili görüşmeler yapılmaktaydı. Bu ikili görüşmelerde, Almanya ve Osmanlı Devleti’nin Kafkas cumhuriyetlerini kendi nüfuz dairelerine katmak için kendi aralarında bir mücadele içerisine girdikleri görülmekteydi. Almanya artık Kafkasya’daki Osmanlı ilerlemesine askeri açıdan müdahale edemediğinden, diplomatik yollarla kendi çıkarını temin etmeye çalışıyordu. Gürcistan da Almanya yanlısı bir tutum izlerken Ermenistan’la birlikte mevcut sınırlarını Azerbaycan toprakları hesabına genişletmeyi istemekteydi⁸⁴. Azerbaycan tarafı ise Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişki tesis etmek, Ermenistan ve Gürcistan’la yaşadığı sınır ihtilaflarını çözümlenmek ve müttefik ülkeler tarafından bağımsızlığının tanınmasına çalışmak gibi beklentiler içerisindeydi⁸⁵.

1.3.1. İstanbul Görüşmeleri

İstanbul Konferansı’na katılmak üzere Mehmet Emin Resulzade başkanlığındaki Azerbaycan heyeti 24 Haziran 1918’de İstanbul’a vardı⁸⁶. Heyetin tüm masrafları Osmanlı Devleti tarafından karşılanılmaktaydı⁸⁷.

Azerbaycan heyeti Osmanlı yetkilileriyle ikili görüşmeler yaparak bir taraftan diplomatik ilişkilerin kurulması yönünde çalışmakla, diğer taraftan da hükümetleri

⁸⁰Swietochowski, s.180.

⁸¹Ağayev, s.44.

⁸² “Güney Kafkasya’nın Siyasi Durumuna İlişkin Memorandum”, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Harici Siyaseti*, s.184.

⁸³Ağayev, agy.

⁸⁴Hesenov, s. 102-103.

⁸⁵Ağayev, s.45.

⁸⁶İmanov, s.77 (Belge No.2),s.110(Belge no.7).

⁸⁷Ağayev, s.45.

tarafından kendilerine verilen talimatlar doğrultusunda Osmanlı hükümetinin Azerbaycan ile ilgili düşüncelerini öğrenmekle de yükümlüydü. Azerbaycan hükümetinin varlığını sürdürmesi, onun Osmanlı Devleti ile kuracağı ilişkilere bağlı olarak görülmekteydi. Almanya, İngiltere ve Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığını tehdit eden işgalcilik planları fonunda Osmanlı Devleti'nden başka yardım istenecek ikinci bir devlet de yoktu⁸⁸.

Fakat öte yandan Nuri Paşa'nın Azerbaycan hükümetine karşı "itinasız" tutumu da Azerbaycanlı yetkilileri endişelendirmekteydi. Azerbaycan başbakanı Fetalı Han Hoyski İstanbul'da bulunan Resulzade'ye göndermiş olduğu 23 Ağustos 1918 tarihli mektubunda "...Türkiye ile ilişkileri kesin ve bir defalık yoluna koymak lazım. Nuri Paşa'nın politikası gittikçe işlerimize daha çok karışmaya yönelmiştir. İstanbul'un politikasını ihtiyatla öğrenmek ve istiklalimizin korunması için gereken önlemleri almak gerekir"⁸⁹ diye yazmaktaydı. Başbakan 31 Ağustos 1918 tarihli bir başka mektubunda da "...Türkiye ile ilişkileri kesin olarak açıklığa kavuşturmak gerekir, aksi halde tüm işler berbat olmakta ve yönetim işlerinde iki ve çok iktidarlılık ortaya çıkmaktadır. Teklifim budur ki, tüm yönetim Azerbaycan hükümeti elinde toplanmalıdır, Türk (Osmanlı) askeri birlikleri ise, arzu ve talepleri ile hükümete başvurmalı ve bu hükümet vasıtasıyla onları gerçekleştirmelidir, yoksa bugün olduğu gibi devamlı yönetim işlerine müdahale etmemelidir"⁹⁰ ifadelerine yer vermişti.

Mehmet Emin Resulzade Talat Paşa, Enver Paşa ve Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey başta olmak üzere Osmanlı yetkilileri ile görüşmelerini sürdürürken bir sürprizle karşılaşmıştı. Azerbaycan'ın istiklalinin dünya başkentlerine duyurulması için Azerbaycan hükümeti tarafından İstanbul'a gönderilen "İstiklal Telgrafı" Osmanlı başkentinde "mahsur" kalmıştı⁹¹. Mehmet Emin Resulzade Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacınski'ye göndermiş olduğu mektupta İstanbul'da "İstiklal Telgrafı"nın bulamadığını bildirdikten sonra İstiklal Beyannamesi ve telgrafının tekrar gönderilmesini istemekteydi. Resulzade, Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey'le yapmış

⁸⁸Hesenov, s.125.

⁸⁹İmanov, s.143,(Belge No.20).

⁹⁰İmanov, s. 143-144 (Belge No.21).

⁹¹ Bu konu ilk kez Vügar İmanov tarafından arşiv belgelerine dayanılarak ciddi bir şekilde ele alınmıştır. Bkz.;İmanov,s.53-65.

olduğu görüşmeden sonra “*bizim İstiklal Telgrafı vaktiyle gönderilmemiş, kalmıştır*”⁹² diye yazmaktaydı.

İstanbul’da yapılacak olan konferansın bir türlü başlamaması, Osmanlı Devleti ile siyasi ilişkilerin belirsizliği ve Almanya-Rusya yakınlaşması Azerbaycan hükümetini yeni arayışlara yöneltiyordu. Bu bağlamda 20 Ağustos 1918’de önemli bir siyasetçi ve hukukçu olan Ali Merdan Bey Topçubaşov’un olağanüstü yetkili büyükelçi sıfatıyla İstanbul’a gönderilmesine karar verildi⁹³. Topçubaşov İstanbul’a Eylül sonlarında varabildi.

Bu arada 27 Ağustos 1918’de Alman-Rus anlaşmasının imzalanması Osmanlı yönetimini yeni politik arayışlara yöneltmekteydi. Sadrazam Talat Paşa, anlaşmanın uygulamaya konulması halinde Osmanlı Devleti açısından ortaya çıkacak olumsuz tabloyu önleme adına Berlin’e hareket etti. Karşılıklı müzakereler sürerken Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’yü kurtarması Almanya’nın Osmanlı Devleti ile uzlaşmaya vararak bir anlaşma imzalanmasında etkili oldu. 23 Eylül 1918’de Almanya Dış İşleri Bakanı Hintze ile Talat Paşa arasında “Osmanlı-Alman protokolü” imzalandı⁹⁴. Protokolün birinci maddesinde şu ifadeler yer verilmişti; “*Hükümet-i Seniye-i Osmaniye Kafkas Azerbaycan’ı, Gürcistan, Ermenistan Cumhuriyetlerini şimdiden müstakil bir devlet sıfatıyla tanımak arzusunda bulunduğunu beyan eder. Alman Hükümet-i imperatoriyesi Gürcistanı tanımağa amade olmakla beraber Azerbaycan ve Ermenistan hakkında elhaleti hinde aynı suretle muamele edemeyeceğine teessüf eyler. Hükümet-i seniye-i Osmaniye ile muvafakat edilerek Gürcülere karşı vuku bulmuş olan taahhüdat hasebiyle Alman Hükümet-i imperatoriyesi Gürcistan Cumhuriyetinhanın tanınmasını daha ziyade tehir edemez. Maa-zalik hükümet-i müşarünileyh bu muameleyi Azerbaycan’a ve Ermenistan’a konsoloslar iğramı suretiyle oralarda teessüs eden hükümetlerle münasebete girişilmezden mukaddem icra etmeyecektir.*

Kafkas cumhuriyetlerinin Hükümet-i Osmaniye tarafından tanınmasından dolayı Türkiye ile Rusya arasında teşvişat zuhur etmek halinde ihtilaflı berteraf etmek ve

⁹²İmanov, s.99(Belge No.5).

⁹³ *Azerbaycan... Harici Siyaseti*, s.325. Araştırmacı M. Ağayev Azerbaycan’ı resmi bir şekilde tanımayan Osmanlı Devletine bir büyükelçi gönderilmesini uluslararası ilişkiler açısından kabul edilir bir durum olmadığını vurguladıktan sonra bunu Azerbaycan’daki işlerin karmaşıklığı ile ilişkilendirmektedir.Bkz.; Ağayev, s.47.

⁹⁴ Anlaşma metni için bkz.; BOA, HR SYS 2303/14.

müttefikleriyle Rusya arasında ihtilaf husule getirmek için Alman Hükümet-i imperatoriyesi yed-i iktidarında bulunan her şeyi icra edecektir.

Hükümet-i seniye-i Osmaniye Azerbaycan ve Ermenistan'daki asker-i Osmaniye bilaimhal geri alacaktır. Almanya Hükümet-i imperatoriyesi de Gümri-Culfa hattı üzerinde işletme umurundan emniyeti taht-ı zamana almak için muktezi muhafızı murad müstesna olmak üzere Ermenistan ve Azerbaycan Cumhuriyetlerine raci' olan arazi askeri asker-i Osmaniden tahliye edilince işbu iki cumhuriyetin Rusya tarafından tanınması için mesai-i cemilesi sarf edecektir.”

Protokolün Azerbaycan ile ilgili öne çıkan maddelerinden ise özetle şunlar anlaşılmaktaydı: *Osmanlı Devletiyle Almanya imparatorluğu, savaş boyunca Kafkasya'nın bütün iktisadi kaynaklarından dört müttefik devletin azami ölçüde yararlanması için Kafkas hükümetleri üzerindeki nüfuzlarını kullanacaktı. Osmanlı Devleti özel hakları saklı kalmak koşuluyla savaş süresince petrol kaynakları ve petrol sanayinin ve Tiflis-Bakü demiryolunun ve Bakü-Batum petrol hattının idaresinin Almanya'ya tevdi edilmesi için Azerbaycan Cumhuriyeti nezdindeki nüfuzunu kullanmayı ve kendi arazisine ait bölgeler hakkında mümkün olabilen her şeyi icra edeceğini taahhüt eder. İngiliz belgelerinde Osmanlı Devleti'nin bu protokolü imzalamasında mevcut askeri durum ve Bulgaristan'ın yenilgisinin kaçınılmaz olduğuna vurgu yapılmaktaydı⁹⁵.*

Osmanlı - Alman gizli protokolü ile Almanya'nın 27 Ağustos 1918 anlaşmasından feragat etmesi Sovyet Rusya'nın ciddi tepkisine neden oldu. Öte yandan Bakü'nün Kafkas İslam Ordusu tarafından işgalden kurtarılması “Türk ordusunun Sovyet Rusya toprağına tecavüzü” olarak değerlendiriliyordu⁹⁶. Berlin'de Talat Paşa ile görüşen Sovyet Rusya Büyükelçisi İoffe bu konuları dile getirerek Bakü'nün hemen boşaltılarak Sovyetlere teslim edilmesini ve meydana gelen zararların karşılanmasını istedi. Talat Paşa artık savaşın kaybedildiğini göz önünde bulundurarak Sovyet Rusya'ya bazı tavizler verme düşüncesindeydi. Böylece Talat Paşa Osmanlı askerini Brest - Litovsk anlaşmasındaki sınırlara çekmeğe hazır olduğunu Rus elçisine bildirdi⁹⁷. Osmanlı büyükelçisi Rifat Paşa bu konuda bir Osmanlı – Rusya protokol tasarısını İoffe'ye

⁹⁵ “War Office; Note on Azerbaijan, 31st October, 1918”, *Azerbaycan... Harici Siyaseti*, s. 193.

⁹⁶ Hesenov, s.131.

⁹⁷ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih(1789–1994)*, Filiz Kitabevi, 4.Baskı, İstanbul 1995, s.483–484.

sundu. Tasarıya göre Sovyet Rusya Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımalı, ona askeri veya bir başka yolla müdahale etmeyeceğini taahhüt ettiği takdirde Osmanlı Devleti askeri birliklerini Brest-Litovsk 'ta belirlenmiş sınırlara çekecekti.

Ancak Bulgaristan'ın 29 Eylül 1918'de savaşta yenilgiyi kabul etmesinden sonra, Müttefiklerin zor durumda olduğunun anlaşılması üzerine Rusya bu tasarıyı kabul etmedi. 3 Ekim 1918'de verdiği nota ile de Osmanlı Devleti'nin Brest - Litovsk sınırlarına çekilmesini istedi⁹⁸. 10 Ekim 1918 tarihli bir diğer notada ise önceki isteklere ek olarak, bağımsızlığı Almanya tarafından tanınmış olan Gürcistan dışındaki Güney Kafkasya'nın kendisine verilmesini talep etmekteydi⁹⁹.

İstanbul'daki Azerbaycan delegasyonu Osmanlı yetkililerinden bu siyasi gelişmeler hakkında devamlı bilgi almaktaydı. Sadrazam Talat Paşa Topçubaşov'a Azerbaycan'ın çıkarları için mümkün olan her şeyi yaptığını anlatıyordu. Bu arada Topçubaşov Hariciye Nazırı Ahmet Nesim Bey'le görüşmesinde İstanbul Konferansı'nın yapılamayacağı bilgisini de öğreniyordu. Ahmet Nesim Bey, Kafkas Cumhuriyetlerinin kendi aralarındaki ihtilaflara son vermelerini, sınırlarla ilgili konulara çözüm getirilmesini ve ileride yapılacak barış kongresine bu üç cumhuriyetin genel bir istekle gitmesi gerektiği yönündeki düşüncelerini aktardı. Enver Paşa ise Avrupa başkentlerine Azerbaycan'dan temsilciler gönderilmesi gerektiğini düşünüyordu. Tarafsız ülkeler İsviçre ve Hollanda'ya gidilerek buradaki diğer ülkelerin büyükelçilikleri ile irtibata geçilmesini, Cenevre ve Lozan'da ise birer Azerbaycan temsilciliğinin açılması yönünde fikir beyan etmekte idi¹⁰⁰. Osmanlı yöneticileri Azerbaycan için şimdiye kadar ellerinden geleni yaptıklarını fakat şimdi askeri ve siyasi koşulların değiştiğini ifade ediyorlardı. Enver Paşa, Nuri Paşa'ya 15 Ekim 1918'de çekmiş olduğu bir telgrafta artık büyük savaşın kaybedildiğini, bu durumda Azerbaycan'ın istiklalinin temininin ön plana çıktığını yazmaktaydı¹⁰¹.

Osmanlı yöneticileri artık savaşın kaybedildiğini ve yolun sonuna yaklaştıklarını iyice anlamışlardı. Aslında Osmanlı açısından özel bir yenilgiden bahsetmek çok da doğru bir değerlendirme olarak görülmemeliydi. B.Lewis'in ifadesiyle "Kütülamare ve

⁹⁸Hesenov, s.132.

⁹⁹Hesenov, s.133.

¹⁰⁰Hesenov, s.136-137.

¹⁰¹Aydemir, s.466.

Gelibolu'da İngiltere'ye karşı askeri zaferler kazanılmıştı ve 1917'de Çarlık Rusya'sının çökmesiyle Doğu'da büyük ümitler uyanmıştı"¹⁰². Bir başka batılı yazar ise "Mezopotamya'da olsun, Gelibolu'da olsun, Türk askerlerinin hızlı zafer beklentisi içerisindeki müttefikleri bozguna uğratıp küçük düşürdü"ğini ifade ettikten sonra 1918'de Osmanlı'nın şansının döndüğünü yazmaktaydı¹⁰³. Osmanlı Ordusu Kafkas'larda ve Kuzey İran'da önemli ilerlemeler kaydederken Bulgar cephesinin çökmesi İtilaf devletlerinin İstanbul üzerine yönelmesine yol açmıştı. Suriye ve Irak cephelerindeki mevcut durum da buna eklenince Osmanlı Devleti savaşı sürdürmenin bir fayda sağlamayacağına karar verdi¹⁰⁴. İttihat ve Terakki yönetimi zor günler geçirmekteydi ve iktidarına olan güvensizlik gün geçtikçe artmaktaydı. 8 Ekim 1918'de Talat Paşa istifasını padişaha sundu ve 13 Ekim'de ise Ahmet İzzet Paşa kendi kabinesini kurdu¹⁰⁵. Ahmet İzzet Paşa zaman geçirmeden barış görüşmelerinde bulunma isteğini İtilaf kuvvetlerine ilettili¹⁰⁶.

İttihat ve Terakki iktidarı istifa etmeden önce, Enver Paşa Şark Orduları Grubu kumandanı Halil Paşa'ya göndermiş olduğu bir emirde mevcut durumun değiştiğini, kendilerinden sonra gelecek kabinenin Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın boşaltılmasını kabul edeceğini yazıyordu¹⁰⁷. Enver Paşa'nın 2 Ekim 1918 tarihli "Gayet mahrem ve zate mahsus" olarak Halil Paşa'ya göndermiş olduğu bir diğer emirde ise, yakın zamanlarda barış görüşmelerinin başlama ihtimalinin yüksek olduğu bildiriliyordu. Ve "barış görüşmelerinde milliyet esaslarına nazaran hak talep edilmek lüzumu hasebiyle bizim Kafkasya'daki vaziyetimiz her halde de kuvvetli olmalı ve bilhassa Azerbaycan ve Şimali Kafkasya hükümetleri takviye edilmelidir. Bunun için 5.Fırkanın geriye naklini en sonraya bırakırsınız. 15.Fırkadan sonra 12.Fırka naklolunur. Zaten buna sıra gelinceye kadar vaziyetin tamamıyla açıklığa kavuşacağını tahmin ederek, Azerbaycan mahalli kuvvetlerinin süratle tanzimine çalışmakla birlikte gerek hala Azerbaycan'da bulunan kuvvetlerimiz gerek 5.Fırka Azerbaycan birlikleri olarak orada bırakılır ve Azerbaycan askeri teşkilatına katılır. Azerbaycan'a çok silah ve

¹⁰²Lewis, s.237.

¹⁰³ Margaret Macmillan, *Paris 1919. 1919 Paris Barış Konferansı Ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi* (Çev. Belkıs Dişbudak), ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2004, s.361.

¹⁰⁴ *Türk Harbi...*, s.620.

¹⁰⁵ *Türk Harbi...*, s.620-621.

¹⁰⁶ Ahmet İzzet Paşa hatıralarında "tabii ilk ve en önemli işimiz ateşkes sağlamaktır" diye yazmaktadır. Bkz.; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, (Yay. Haz. Süheyl İzzet Furgaç, Yüksel Kanar), C.II, Nehir Yayınları, İstanbul 1993, s. 19.

¹⁰⁷ *Türk Harbi...*, s.622.

cephane gönderiniz”¹⁰⁸ ifadelerine yer verilmişti. Enver Paşa Osmanlı'nın bu zor dönemlerinde Nuri Paşa'nın Azerbaycan'da kalarak orada çalışması gerektiğini istemekte ve kendisiyle çalışmak üzere kalacak subay, astsubay ve birlikleri boşaltma emrine kadar şimdiden hazırlamasını istemekteydi¹⁰⁹. Diğer taraftan da Nuri Paşa'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaları için Tahran'daki İngiliz ve Amerikan büyükelçilikleri nezdinde girişimlere başlamasının gerekli olduğunu bildiriyordu¹¹⁰. Ancak şartlar gün geçtikçe aleyhte gelişmekteydi ve Osmanlı Devleti ile İtilaf devletleri adına İngiltere arasında 27 Ekim 1918'de başlayan müzakereler sonucunda Mondros limanında 30 Ekim 1918'de mütareke imzalandı¹¹¹. Mondros Mütarekenamesi Sadrazam A.İzzet Paşa'nın 31 Ekim 1918 tarihli emri ile orduya “...lüzumsuz hareketlerden kaçınılarak mütareke koşullarına kesinlikle uyulması” şeklinde duyuruldu¹¹².

Mondros Mütarekenamesi'nin 11. ve 15. maddeleri Azerbaycan'la ilgiliydi¹¹³. Bu maddelere göre Osmanlı Devleti Azerbaycan'daki birliklerini çıkaracak, Bakü'nün İtilaf orduları tarafından işgal edilmesine itiraz edemeyecek ve demir yollarının denetimi İtilaf devletlerinin kontrolüne verilecekti. Aslında Ahmet İzzet Paşa kabinesi daha mütareke görüşmeleri başlamadan önce Brest-Litovsk Anlaşması'yla tekrar Osmanlı topraklarına katılmış bulunan Elviye-i Selase'yi (Kars-Ardahan-Batum) kaybetme tehlikesine karşın, antlaşmalar dışında Osmanlı kontrolündeki Azerbaycan, Dağıstan, Ahıska, Ahalkelek ve Gümrü'nün boşaltılması yönünde bir karar almıştı. Ve 21 Ekim 1918'de verilen emirle Şark Ordular Grubu, Baş Menzil Müfettişliği ve 1.Kafkas

¹⁰⁸ Mustafa Budak, “Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkında Raporu”, Rıhtım ve Süleymanov, s.470-471 ve Aydemir, s.462-464.

¹⁰⁹Budak, s.472 ve *Türk Harbi...*, s.622.

¹¹⁰Budak, s.473.

¹¹¹ Mondros Mütarekenamesi metni için bkz.; *Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, (Haz. Tevfik Bıyıklıoğlu), TC. Milli Savunma Bakanlığı, Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Seri No.:1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1962, s.41-44 ve Nihat **Erim**, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Cilt I, (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953,s. 519-524.

¹¹² *Türk Harbi...*, s.625 ve *...Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*,s. 46.

¹¹³ Madde 11 — İran'ın şimali garbi kısmındaki kuva-yi Osmaniye'nin derhal harpten evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce ita edilen emir icra edilecektir. Mavera-yi Kafkas'ın evvelce Kuva-yi Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısmi mütebakisi müttefikler tarafmdan vaziyet-i mahalliye tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir. Madde 15 — Bircümle hutut-i hadidiyeye itilâf murakabe zabitleri memur edilecektir. Bunlar meyanında elyevm hükümet-i Osmaniye'nin taht-ı murakabesinde bulunan Mavera-yi Kafkas hutut-i hadidiyesi aksamı dâhildir, işbu Kafkas hutut-i serbest ve tam olarak itilâf memurlarının tahtı idaresine vazedilecektir. Ahalilinin ihtiyacının tatmini nazari dikkate alınacaktır. İşbu maddede Batum'un işgali dâhildir. Hükümet-i Osmaniye Bakü'nün işgaline muteriz bulunmayacaktır. Bkz.; Erim,s.521, 522.

Kolordusu karargâhları lağvedilerek, karargâh heyetlerinin İstanbul'a dönmeleri ve 5., 10., 36. Kafkas ve 15. Piyade tümenlerinin İstanbul'a naklinden sonra 3., 9. ve 11.Kafkas ve 12.Piyade tümenlerinin doğrudan doğruya 9. Ordu emrinde kalacağını,9. Ordunun da Brest-Litovsk'a aykırı bulunan arazileri boşaltacağı, boşaltmanın ayrıca emredileceği bildiriliyordu¹¹⁴. Osmanlı Harbiye Nezareti'nin 26 Ekim 1918 tarihli emri ile Kafkas İslam Ordusu ve Şimali Kafkas komutanlıkları lağvedildi¹¹⁵. Bu emre göre Azerbaycan'da hizmet etmek isteyen Osmanlı subaylarının burada kalmasına olanak tanınıyordu. Nuri Paşa Osmanlı Ordusu'ndan istifa ederek Azerbaycan tâbiyetine geçmiş, buradaki Osmanlı kuvvetlerinin komutasını da Mürsel Paşa'ya devretmişti. Ancak Harbiye Nezareti daha sonra almış olduğu bu kararı lağvetti ve bölgede bulunan Osmanlı subaylarının iki ay içerisinde 9. Ordu'ya katılmalarını talep etti¹¹⁶.

Mondros Mütarekesi Azerbaycan yönetimi tarafından tepkiyle karşılandı. İstanbul'da bulunan Topçubaşov mütarekeyi imzalayan Rauf Bey başta olmak üzere, Hariciye Nazırı Nabi Bey ve diğer yetkililerle görüşerek itirazlarda bulundu. Bu görüşmelerde mütarekenin bir mecburiyetten doğduğu Topçubaşov'a anlatıldı¹¹⁷. Daha sonra Azerbaycan Başbakanı Feteli Han Hoyski Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya göndermiş olduğu bir yazıyla Mondros Mütarekesi ile ilgili kendilerine ayrıntılı bilgi verilmesini istedi¹¹⁸.

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın bu isteğe cevaben göndermiş olduğu mektupta, Mondros Mütarekesi'nin hükümleri gereği Azerbaycan'daki Osmanlı birliklerinin çıkarılacağı ve Osmanlı Devleti'nin İngilizlerin Bakü'yü işgal etmelerine de itiraz etmeyeceği ifade edilmekte, ayrıca şartların değiştiği vurgulanmaktaydı. 11 Teşrin-i sani 1334 (11Kasım 1918) tarihli mektupta şöyle deniliyordu;

¹¹⁴Türk Harbi..., s. 622-623.

¹¹⁵Türk Harbi..., s. 630.

¹¹⁶Budak, s.476.

¹¹⁷Hesenov, s.142-145.

¹¹⁸ Azerbaycan Başbakanı Feteli Han Hoyski'nin Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya göndermiş olduğu mektupta "...Hükümet-i Osmaniye ile düvel-i itilafîye arasında akd edilmiş mütareke şeraiti meyanında Bakü'nün teslimi hakkında bir madde bulunduğu menab'-ı muhtelifeden gayri resmi bir surette işitilmektedir. İşbu mütarekenamenin metn-i resmisi bizce mechuldür. Azerbaycan hükümetinin menafi'-i hayatiyesine doğrudan doğruya temas eden bu gibi mesaildeki alaka-i şedide şayet arz ve beyandır. Binaenaleyh Azerbaycan hükümeti zat-ı fehamepenahilerinden mütarekenin (...) imzasının ve imzadan sonra hükümet-i Osmaniye ile düvel-i mutelife arasında Azerbaycan'ın istiklaliyet ve istiklali ile hakkında cereyan etmiş mükalemat-ı resmiye ve husysiyenin neden ibaret olduğunun ve düvel-i mezkurenin ne suretle ve ne şekilde bir Azerbaycan tanımak istediğinin anlaşılmiş bulunduğu iş'ar buyrulmasını rica eder ve bu vesile ile takdim-i ihtiramat eylerim efendim" denilmekteydi; bkz.; BOA, Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı, 23/ 59.

“Bilmecburiye mütarekeyi talep etmeliğimiz üzerine Azerbaycandaki kıtaatımızı geri çekme ve Azerbaycan’da kalmak isteyen zabitanımızın Ordu-yu Osmanî ile artık kati irtibat eylemeleri lüzumunu ilana mecbur olduk.

Düvel-i İtilafîye namına İngilizlerle yaptığımız mütarekenamenin bir maddesinde İngilizlerin Bakü’yü işgal eylemelerine muteriz olmayacağımızı taahhüd etdik ve bu babda Kafkasya’daki ordu kumandanlarımıza da emir verdik. Hükümet-i İslâmiye ve Türkiye olmak üzere teşekkül etmeğe çalışdığınız şu buhranlı avanda eğer mevcut ise hafî teşebbüsât ve icraatdan tevakkî ederek komşularınızla hüsn-ü muaşerete bütün kuvvetinizle çalışmanızı ve bütün cihanın hak ve adalet üzerine içtihad ettiği şu esnada bu prensiplere tamamen riayetkar olmanızı İngiltere devletiyle hüsn-ü münasebet tesisine cehd ü ikdam buyrulmasını (...) tavsiye ve rica eder ve mukabele-ül seday-i selam ve meveddet eylerim. O cihetlere aid mütareke mevadî gibben ber vech-i atidir”¹¹⁹.

Sadrazam mektuba ilave olarak mütarekenin ilgili 11 ve 15. maddelerini de göndermişti¹²⁰.

Mütareke hükümleri gereği Bakü İngiliz işgaline girecekti. Enzeli’de bulunan İngiliz General Thomson, Nuri Paşa’dan 17 Kasım’a kadar Bakü’yü boşaltmasını istemekteydi. Nuri Paşa işgal konusunun Azerbaycan hükümeti ile konuşulması gerektiğini kendisine iletse de, General Thomson “Türk komutanlığının entrikaları ile oluşmuş Azerbaycan hükümetini tanımadığını” bildirdi¹²¹. İlginçtir, bu dönemde komşu İran da yeni yaranmış Azerbaycan Cumhuriyeti’ni Osmanlı Devleti ile ilişkilendirmekteydi. Nitekim İran’ın İstanbul Büyükelçiliği tarafından verilen bir itiraz notasında “*Hükümet – i*

¹¹⁹ BOA, HR-SYS,2397/6.

¹²⁰ Sadrazam Ahmet İzzet Paşa’nın mütareke ile ilgili Azerbaycan Başbakanı’na mektup gönderdiği 11 Kasım 1918 tarihinde İngiliz Başkumandanlığı’ndan da bir nota almıştı. Söz konusu nota Mondros Mütarekenamesi’nin 11. maddesine bazı ilaveler içermekteydi; “*Mütarekenamenin 11nci maddesine ek benttir;-Türkiye ile Rusya arasında harbden önceki bütün Türk birliklerini ve elemanlarını kâmilten geri almanızı emretmeniz için Britanya Hükümeti’nden emir almış bulunmaktayım. Sözü geçen birlik ve anasının Azerbaycan’da alıkonması hiçbir veçhile caiz değildir. Bu boşaltmanın tamam olması için Halil ve Nuri Paşalarla Enver’in babası Ahmed’in ve İslam ordusunda herhangi bir hizmet için gönderilmiş olan Türk subay ve erlerinin de çekilmesi gerektir. Britanya Hükümeti, ancak yukarıdaki hususlar tamamıyla yapıldıktan sonra mütarekenamenin bu maddesi hükmü uygulanmış olacağı üzerinde ısrar etmemi emretmektedir. Bu hususta ne vakit emir verildiğinin ve ne vakit boşaltmanın tamamlandığını bildirmenizi Zatidevletlerinden istirham ederim.*”. Bkz.; ...Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, s. 157.

¹²¹ Türk Harbi..., s.640.

Seniye ile Rusya arasında vuku bulan akd – ı sulh neticesinde Kafkasya’da ‘Azerbaycan’ namı altında bir hükümet teşkil edildiği... ” ifadesi yer almaktaydı¹²².

Nuri Paşa’nın Bakü’yü boşaltma müddetini 26 Kasım’a kadar uzatma isteği de İngilizler tarafından kabul edilmedi. Enzeli’de General Thomson ile görüşen Azerbaycan heyetine de 17 Kasım sabah saat 10’a kadar Azerbaycan veya Osmanlı Ordusu fark etmeksizin, Bakü’deki tüm askeri birliklerin şehri terk etmesi gerektiği bildirildi¹²³. 17 Kasım 1918’de Çar bayrağı taşıyan General Thomson komutasındaki İngiliz filosu Bakü’ye çıktı. İngiliz birlikleri Hintli askerlerden oluştuğu halde Biçerahov’a mensup bir alay ile Ermeni müfrezeleri de İngilizlerle birlikte Bakü’ye gelmişti. İngilizlerin Bakü’ye gelmesiyle birlikte kuruluşundan bu yana Azerbaycan’da etkin olan Osmanlı varlığı da sona ermiş oluyordu.

1.3.2. Milli Mücadele Dönemi’nde Azerbaycan Osmanlı- Anadolu İlişkileri

Mondros Mütarekesi’nin imzalanması ile Osmanlı Devleti’nin varlığı büyük tehlike altına girmişti. Osmanlı siyasal hayatının yaklaşık son on yılına hâkim olan İttihat’çı grup hükümetten çekilmiş ve Talat, Enver ve Cemal paşalar ülkeyi terk etmişti¹²⁴. Mütarekeyi imzalayan Ahmet İzzet Paşa kabinesi de çok kısa bir süre sonra yerini Ahmet Tevfik Paşa kabinesine bırakırken öte yandan da İstanbul’da İtilaf Askeri İdaresi kuruluyordu¹²⁵.

Bu dönemde İstanbul’da İttihatçı kadroların tasfiye ve takip edildiği, liderleri hakkında gıyaben divan-ı harp muhakemeleri açıldığı görülmekteydi. Hükümet kabineleri de sık sık değişime uğruyordu ve İstanbul’daki Osmanlı yöneticileri arasında devletin geleceği konusunun yanı sıra “Amerikan veya İngiliz mandasından hangisinin daha iyi olduğu noktasında” tartışmalar sürmekteydi¹²⁶. Dolayısıyla, Mondros’a kadar nispeten kuvvetli bir pozisyonda bulunan ve resmi olarak Azerbaycan’ı tanımakta tereddüt eden Osmanlı Devleti’nden, İtilaf gölgesi altındayken bunu beklemek uzak bir ihtimaldi. Araştırmacı

¹²² BOA, HR SYS, 2456-29. Belgeden anlaşıldığına göre İran devleti, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kendi sınırları içerisindeki (Güney) Azerbaycan eyaletinin Kafkasya’daki uzantısı ve bir parçası üzerinde kurulduğunu iddia etmekte ve Azerbaycan ismiyle bir hükümet teşkil edilmesine itiraz etmekteydi.

¹²³ Hesenov, s.146-147.

¹²⁴ *Talat Paşa’nın Anıları* (Yayına Hazırlayan: Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000, s. 12-13. Ayrıca bu konu ile ilgili olarak bkz.; Ahmet İzzet Paşa, s. 30, 287-289 (Ek:10-11-12),291 (Ek:14).

¹²⁵ Lewis, s. 239-240.

¹²⁶ Lewis, s. 240-241.

M. Ağayev'in de vurguladığı gibi, İstanbul'da resmi makamlarla yapılan görüşmelerde "Azerbaycan'ın bağımsızlığının resmen tanınması meselesinin artık Azerbaycan – Osmanlı ilişkilerinden ziyade, İtilaf devletleriyle yapılacak müzakerelere bağlı olduğu" ortaya çıkmıştı¹²⁷.

1918'in yazından itibaren önce Resulzade'nin, daha sonra ise Topçubaşov'un İstanbul'daki faaliyetleri Azerbaycan'ın bağımsızlığının Osmanlı tarafından tanınmasına yetmemişti. Gerek Talat ve Enver paşalarla, gerekse daha sonra art arda değişen yeni hükümet üyeleri ile yapılan görüşmelerde Azerbaycanlı yetkililere Avrupa başkentlerinde faaliyet göstermeleri gerektiği tavsiye edilmekteydi¹²⁸. Azerbaycan temsilcisinin, Bakü'ye bir resmi temsilci gönderilmesi yönünde Osmanlı resmi makamlarına yaptığı müracaatlar da pek kabul görmemekteydi. Anlaşılan Osmanlı'nın içinde bulunduğu nazik durum, Azerbaycanlı yetkililer tarafından tam olarak anlaşılammaktaydı. Osmanlı hükümeti kuruluşunda ve teşekkülünde destek verdiği, halkının güvenliği ve emniyeti için doğrudan yer aldığı, "hayat ve can damarı" başkent Bakü'yü düşmanlarının işgalinden kurtardığı Azerbaycan konusunda şimdi temkinli davranmaktaydı. Nitekim Sultan Vahdeddin 10 Ocak 1919'da Topçubaşov'u huzura kabul ederken onu Azerbaycan büyükelçisi olarak değil de eski Duma (Rus parlamentosu) üyesi sıfatıyla kabul etmişti¹²⁹. Azerbaycan'ın uluslararası alanda tanınması meselesi İstanbul'da değil de, Paris'te yapılacak Barış Konferansı'nda çözülecekti. Azerbaycan hükümeti bir taraftan daha kuruluş aşamasında olan cumhuriyetlerinin iç sorunları ile uğraşırken, diğer taraftan da uluslararası alanda tanınmak için çaba göstermekteydi. Bunun için şimdilik en uygun zemin olan İstanbul'da İngiltere, ABD, İtalya, Rusya gibi devletlerin temsilcileri ile görüşmeler yapılmaktaydı¹³⁰. Öte yandan Bakü'deki İngiliz komutanlığının da Azerbaycan hükümetine başlangıçta duyduğu kuşkulu bakış da değişmekteydi. İngilizler Azerbaycan hükümetini buradaki tek yasal yönetim olarak görmeye başlamışlardı¹³¹. Bu arada Azerbaycan'da bir seçim kanunu yapılmış ve yapılan seçimler sonrasında 7 Aralık

¹²⁷Ağayev, s. 63.

¹²⁸Hesenov, s. 137 vd.

¹²⁹Ayrıntılı bilgi için bkz.; Ağayev, s. 64-65.

¹³⁰Hesenov, s. 163.

¹³¹Swietochowski, s.190-194.

1918'de de parlamento açılmıştı¹³². İstanbul'da Azerbaycan temsilcisi olarak bulunan Ali Merdan Topçubaşov da gıyabında yapılan seçimle parlamento başkanlığına seçilmişti. Parlamantonun faaliyete başlamasından sonra da Azerbaycan'ın uluslararası alanda tanınması, en önemli dış politika meselesi olarak yerini korumaya devam etti. Azerbaycan hükümeti yeni dünya düzenini sağlayacak olan Paris Barış Konferansı'na katılmak ve İtilaf devletlerince tanınmasını sağlamak amacıyla Paris'e bir heyet gönderilmesine karar verdi. Heyet başkanlığına da Ali Merdan Topçubaşov getirildi¹³³. 18 Ocak 1919'da faaliyete başlayan Paris Barış Konferansı'na Azerbaycan heyeti yaklaşık üç aylık bir gecikmeyle katılabildi. Fransa'ya giriş vizesi için uzun bir süre İstanbul'da bekleyen heyet, 22 Nisan 1919'da vizenin verilmesinden sonra Paris'e ancak Mayıs başlarında varabildi¹³⁴. Topçubaşov'un İstanbul'dan ayrılmasından sonra Azerbaycan büyükelçiliği konsolosluk düzeyine indirilmiş ve bu göreve geçici olarak önce Savfet Bey Melikov, daha sonra ise Mir Yusuf Vezirov (Çemenzemimli) getirilmişti¹³⁵. Azerbaycan hükümeti bu dönemden itibaren İstanbul ile olan ilişkilerinde, hem beklentilerinin karşılanmaması hem de Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum dolayısıyla mesafeli davranmaya başlamış ve yüzünü İtilaf devletlerine çevirmişti.

1919 yılı yazından itibaren ise Azerbaycan Osmanlı ilişkileri farklı bir boyut kazanmaya başladı. Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmasıyla başlayan Milli Mücadele Hareketi ile Osmanlı Devleti'nde fiili olarak ikili bir yönetim oluşmuştu; İtilaf tahakkümü altındaki Sultan idaresi ve bunu kabullenmeyerek var olma savaşı başlatan Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki milli hareket. Azerbaycan hükümeti Osmanlı Devleti ile resmi ilişkilerini sürdürürken Anadolu'daki gelişmeleri de yakından takip etmeye başlamıştı. İtilaf devletlerinin Osmanlı'ya yönelik parçalama ve ilhak teşebbüsleri karşısında Osmanlı Türkiyesi'nde farklı görüşler ortaya çıkmıştı. Osmanlı memleketlerinin İtilaf mensubu devletler tarafından taksim edilmesi yerine, onun mandat yolu ile bir bütün olarak kalmasını isteyenler ve Osmanlı'nın taksimatının

¹³² "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamenti", Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, Cilt I, "Lider Neşriyat", Bakü 2004, s.151-156.

¹³³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.; Alimerdanbey Topçubaşov, *Paris Mektupları (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Barış Delegasyonu Başkanının Azerbaycan Hükümetine Raporları Mart 1919- Kasım 1919)*, (Haz. Vilayet Guliyev), "Azneşr", Bakü 1998, s.5-6 ve Hesenov, s.164 vd.

¹³⁴ Bilgi için bkz.; "Paris Sülh Konfransı (1919-1920)",

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, C.II, "Lider Neşriyat", Bakü 2004, s.282-285.

¹³⁵ Bilgi için bkz.; "Azerbaycan'ın Türkiye'de Diplomatik Nümayendeliyi", Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, C. I, s. 188-189.

kaçınılmazlığı düşüncesinden hareketle Osmanlı ülkelerinin ayrı ayrılıkta teşkilatlandırılması ve savunulmasını benimseyenler arasında keskin fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştı¹³⁶. Fakat tarihin gidişatı farklı yönde cereyan edecekti. III. Ordu Müfettişi olarak Anadolu'ya gönderilen Mustafa Kemal Paşa ulus egemenliğine dayalı bağımsız bir Türk devleti kurulmasında kararlıydı ve bu doğrultuda da harekete geçmişti¹³⁷. İşgal kuvvetlerine karşı “kendiliğinden” bir hareket olarak başlayan Milli Mücadele, büyük çoğunluğunu Osmanlı subaylarının oluşturduğu önderlerinin örgütlemesiyle yerel ve milli kongrelerle, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin teşkili ve devamında TBMM'nin kurulmasına yol açacaktı¹³⁸. 23 Temmuz -7 Ağustos 1919 tarihleri arasında Erzurum'da toplanan “Vilayet-i Şarkiyeye Kongresi” ve 4-11 Eylül 1919'da yapılan Sivas Kongresi ile Milli Mücadele'nin hedefleri belirlenmiş, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve bu cemiyet adına yürütmeyi sağlayacak olan Mustafa Kemal Paşa başkanlığında Heyet-i Temsiliye oluşturulmuştu. Heyet-i Temsiliye gerek içeride gerekse dışarıda milli kuvvetleri temsil etmiş ve hareketi üstlenmişti¹³⁹. Milli Mücadele döneminde içinde bulunulan güç şartlar İngiltere başta olmak üzere İtilaf devletlerine karşı, Yunan işgaline son verilmesi ve Ermeni sorunu gibi meselelerin halledilmesinde dış yardıma ve desteğe duyulan ihtiyacı da beraberinde getirmişti. Genel olarak bakıldığında zaman Türkiye her taraftan kuşatılmıştı ve “tek açık kapı”, “emperyalist batı karşıtı” Sovyet Rusya olarak görülmekteydi¹⁴⁰. “Batı emperyalizmi”ne karşı Sovyet desteğinin sağlanması yönünde Milli Mücadele önderlerinin düşüncelerini eski İttihatçılar da benimsemişti¹⁴¹. Berlin'de bulunan Talat Paşa buradaki Sovyet temsilcileriyle görüşerek bu konuda girişimlerde bulunmuştu¹⁴². Sovyet Rusya ile kurulacak temas zemini ve yolu olarak en uygun yer ise Kafkaslar ve özellikle de Azerbaycan'dı. Bu nedenle de önce Eylül 1919'da Dr. Fuat Sabit, eski Osmanlı mebuslarından Yakup Bey ile Karakol Cemiyeti üyeleri Yusuf Ziya ve Baha Sait'ten oluşan bir heyet Bolşeviklerle temas kurmak ve Milli Mücadele'ye yardım sağlamak amacıyla buraya gönderildi¹⁴³. Daha sonra Dr. Ömer Lütfü de bu yönde çalışmalar yapması için Bakü'ye gönderildi. Öte yandan Halil Paşa da Sivas'ta

¹³⁶Mehmet Gönübol ve Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını (Tıpkı Basım), Ankara 1997, s. 5.

¹³⁷Gönübol ve Sar, s.5-6.

¹³⁸Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara 1993,s.22.

¹³⁹Gönübol ve Sar, s.7-8.

¹⁴⁰Timur, s.20.

¹⁴¹Swietochowski, s. 212-213.

¹⁴²Rıfki Ateşer, “Milli Mücadele Döneminde Sovyet Yardımı ve Türk- Rus İlişkilerinde Kafkasya'nın Yeri”, *Askeri Tarih Semineri...*,s.522.

¹⁴³Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C.I,Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, s. 173.

Mustafa Kemal Paşa ile görüştüktan sonra Azerbaycan'a gitmişti¹⁴⁴. Azerbaycan'a gönderilen bu şahıslar Bakü'de, Rusya Bolşevikleriyle organik bağı olan Hümmet partisi aracılığıyla burada yeraltında faaliyet gösteren Rus ve yerli Bolşeviklerle temas kurmakla görevlendirilmişti. Milli Mücadele önderlerinin Azerbaycan'a yönelik beklentileri içerisinde iki husus öne çıkmaktaydı. Bu beklentilerin birincisi Bolşeviklerle temas kurulmasında yardımcı olunması, ikincisi ise mali ve askeri konularda yardım gösterilmesi yönündeydi. Gerek Milli Mücadele önderlerinin ve gerekse bu düşünceyi paylaşan eski İttihatçıların Azerbaycan'a yönelik bu beklentilerinin karşılanması mevcut koşullarda zor görünüyordu. Bunda en önemli etken kuşkusuz Bakü'deki etkin İngiliz varlığıydı. 1919 yılına girerken Bakü'nün yanı sıra Batum ve bu iki şehri birbirine bağlayan demiryolunu İngiliz kuvvetleri denetimlerine almış bulunuyordu. M. Macmillan'a göre burada İngilizlerin niyeti pek de belli değildi; "Hazar petrolerine erişme, Hindistan'a giden bir yolu daha elde tutma, Fransızları uzaklaştırma, kendi kaderini tayin hakkını destekleme; bunların hepsi İngilizlerin Kafkasya'yı işgal nedenleri olabilirdi. 1919'da Bolşevik tehlikesi de bu karışıma katılmış durumdaydı"¹⁴⁵. Azerbaycan'daki İngiliz varlığı kendi siyasi ve iktisadi çıkarlarını temin etmeye yönelik politikalar üretmekteydi. Petrol işletmeleri, demir yolları İngilizlerin denetimindeydi. Azerbaycan Ticaret ve Sanayi Bakanlığı da 12 Ocak 1919 tarihinde almış olduğu bir kararla İngilizlerin petrol ihracıyla ilgili bütün isteklerini yerine getirecekti. 1919'un ilk beş ayı içerisinde ise Bakü - Batum hattı ile Azerbaycan'da üretilen petrolün %58'i taşınmıştı¹⁴⁶. Azerbaycan hükümeti İngilizlerin varlığından pek memnun olmasa da onların hamiliğinde oluşum sürecinin sıkıntılı dönemlerini atlatabileceklerini, özellikle Çar generali Denikin tehlikesine karşı onun caydırıcı bir güç olduğunu düşünmekteydi. İngilizler ve müttefikleri, Rus iç savaşında "tek ve bölünmez Rusya" şiarı ile hareket eden Bolşevizm karşıtı Çarcı generaller Yudenic, Kolçak ve Denikin'i desteklemekteydi. Bolşevizm İtilaf devletlerinin çıkarları için önemli bir tehdit unsuru oluşturmaktaydı. Rusya'nın güneyinde etkin olan General Denikin'in ordusu İngilizlerin karşı çıkmalarına rağmen 1919 yazında Dağıstan'a kadar ilerlemiş ve Bakü'yü de tehdit eder hale gelmişti. Yaranmış bu tehlike karşısında

¹⁴⁴Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi. Türkiye Komünistlerinin Rusya'da Teşkilatlanması (1918- 1921)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s.80. O dönemde Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı olarak görev yapmış Hüsamettin Ertürk, hatıralarında Halil Paşa'nın Milli Mücadele yıllarında Rusya'da kalarak Bolşevik ricaliyle temasa geçerek, onlardan, Dünya Savaşı'nın galiplerine karşı yardım görecekları vaadini aldığını, Kazım Karabekir Paşa'nın Doğu Anadolu'da Ermenilerle savaştığı dönemde ona silah, cephane, top ve top mermisi temin ettiğini yazmaktadır. Bkz.; Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, (Yayına Hazırlayan; Samih Nafiz Tansu), Sebil Yayınevi, Birinci Basım, İstanbul 1996, s.192-193.

¹⁴⁵Macmillan; age. s.433.

¹⁴⁶Ağayev, s. 104.

Azerbaycan hükümeti İngilizlerin yardımına ihtiyaç duymaktaydı. İngilizler Denikin'i desteklemekle birlikte onun Bakü'yü zapt etme düşüncesine de karşıydılar. İngilizlere göre Çarcı generaller dikkatlerini dağıtmayarak tüm güçleriyle Bolşevikler üzerine yürümeliydi. İngilizler Azerbaycan da dâhil olmak üzere tüm Güney Kafkasya'yı Rusya'nın bir parçası olarak gören Denikin'i bölgenin dışında tutmaya kararlıydı¹⁴⁷. Öte yandan Şubat 1919'da Lloyd George hükümeti hem iç politik nedenler, hem de İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi'nin bölgedeki İngiliz varlığını bir başka İtilaf gücüyle değiştirme isteği ile İngiliz birliklerinin Güney Kafkasya'dan tahliyesine karar verdi. 10 Mayıs 1919'da ise İngiliz Askeri Konseyi'nin Güney Kafkasya'yı tahliye kararı General Thomson tarafından Azerbaycan Hükümetine bildirildi¹⁴⁸.

1919 sona ererken Yudenic, Kolçak ve Denikin gibi Çarcı generallerin Bolşevikler karşısında yenilgisinin kaçınılmaz olduğu anlaşılmıştı. Bu durum aynı zamanda Avrupa ve onun çıkar alanları için Bolşevik tehlikesinin belirmesine yol açmakta ve İtilaf Devletleri ve ABD tarafından endişe verici bir gelişme olarak değerlendirilmekteydi. Özellikle Denikin komutasındaki Güney Rusya Gönüllü Ordusu'nun yenilgisi ve Bolşevik ordularının güneye doğru ilerlemesi İngilizleri yeni arayışlara yönlendirmişti; Sovyet Rusya'nın Kafkasya'yı ele geçirmesi Bolşevizmin Anadolu'ya, İran'a ve buradan da Orta Doğu coğrafyasına yayılması anlamına geliyordu. Bu öngörü ile hareket eden İngiliz öncülüğündeki İtilaf devletleri Güney Kafkas cumhuriyetlerini tanıyarak onlara askeri-lojistik açıdan da destek ve yardım etme suretiyle Bolşevik Rus ilerlemesini engelleme çabası içerisine girdi. İngiliz başbakanı Lloyd George, Bolşeviklerin Hazar Denizi'ni ele geçirdikten sonra Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki Anadolu hareketi ile birleşme ihtimalinin İtilaf çıkarlarının aleyhinde bir durum olacağını göz önünde bulundurulmasının gerekliliği üzerinde durmaktaydı¹⁴⁹. 10 Ocak 1920'de İngiltere'nin girişimleriyle Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi'nde İtilaf devletleri dış işleri bakanlarının toplantısında mevcut durum ve Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin geleceği müzakere edildi. Toplantıda Azerbaycan ve Gürcistan için üç ayrı tehlikenin belirdiği konusunda ortak bir noktada birleştiler; Bolşevik Rus ilerlemesi, Denikin'in saldırma ihtimali ve Mustafa Kemal Paşa'nın Sovyet Rusya ile anlaşarak bölgeye müdahale etmesi. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord

¹⁴⁷Swietochowski, s. 202-204.

¹⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz.; Hesenov, s.248-256.

¹⁴⁹ Rahmi Doğanay, "Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkasya Politikaları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.19. S.2. Elazığ, 2009, s. 282 ve Hesenov, s.319.

Curzon başından bu yana yardım konusunu gündemde tutmaya çalışan Azerbaycan ve Gürcistan'ın de-facto olarak tanınması için bir karar alınması yönünde istekte bulunmuştur¹⁵⁰. Ertesi gün, 11 Ocak 1920'de Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlığını de-facto olarak tanıdığını karara bağladı¹⁵¹. İngilizlerin teşebbüsü ile İtilaf Devletleri Güney Kafkasya cumhuriyetlerini destekleme kararı aldılar. 19 Ocak'ta Yüksek Konsey'de Lloyd George (İngiltere), Georges Clemenceau (Fransa), Francesco Nitti (İtalya), Lord Curzon ve Winston Churchill (İngiltere) gibi İtilaf devlet adamları destek konusunu görüşerek Azerbaycan ile Gürcistan'a askeri yardım değil, silah ve lojistik yardımı yapılmasına karar verdiler¹⁵². Alınan kararlar İtilaf Devletleri Güney Kafkasya cumhuriyetlerini tanımanın yanı sıra onları dış müdahalelere karşı korumak için de bazı taahhütler üstlenmiş oldular. Bu dönemde Kafkasya'daki İngiliz Yüksek Komiseri O. Wardrop tarafından Bolşevik yayılcılığını önlemek ve Anadolu'daki Milli Mücadele'nin ve olası Türk- Sovyet işbirliğinin engellenmesi için "Kafkas Seddi" fikri ortaya atıldı¹⁵³.

1.3.3. Kafkas Seddi

Paris Konferansı'nda Azerbaycan'ın bağımsızlığının de facto olarak tanınmasından sonra 22 Ocak 1920'de son Osmanlı Meclis-i Mebusanı da Azerbaycan'ı resmen tanıdığını ilan etti¹⁵⁴. Böylece Azerbaycanlıların Haziran 1918'den bu yana bekledikleri tanınma da gerçekleşmiş oldu. Fakat Azerbaycan açısından son dönemlerini yaşayan Osmanlı Meclisi tarafından tanınmasından ziyade, Anadolu ile olan ilişkileri daha ön plana çıkacaktı. Azerbaycan açısından Osmanlı Türkiyesi doğal müttefik konumundaydı ve onun bu geleneksel düşüncesi özellikle İngilizler tarafından "pan-İslamist", "pan-Türkist" çerçevede değerlendirilmekte ve gizli bir şekilde ittifak içerisinde olduklarına dair kuşkuhanmalarına neden olmaktadır. Daha Kasım 1919'da Tiflis'teki İtilaf Yüksek Komiserliği ofisinde Albay Ria ile yapılan görüşmede, Azerbaycan başbakanı N. Yusufbeyli kendisine "Türklerle aynı ırk ve kandan ve kardeş olduklarını, sevdiklerini

¹⁵⁰Hesenov, 319.

¹⁵¹Nesibzade, s. 30. Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.; Hesenov, s. 311-320.

¹⁵²Hesenov, s. 322-325.

¹⁵³Doğanay, s.282.

¹⁵⁴Ağayev, s.110- 111.

fakat mevcut koşullarda her hangi bir ittifakın söz konusu olmadığı ” ifade etmişti¹⁵⁵. Öte yandan Azerbaycan hükümetinin özellikle eski İttihatçılar aracılığı ile mesafeli de olsa Anadolu’daki hareketle ilişkisinin var olduğu bilinmekteydi. Azerbaycan hükümeti nezdinde saygı duyulan ve itibar gören eski Şark Orduları kumandanı Halil Paşa, Anadolu’ya yardım ve destek sağlamak için Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir Paşalar tarafından Bakü’ye gönderilmişti. Yine bu dönemde İngiliz istihbaratı Azerbaycan hükümetiyle Türkiye arasında gizli bir anlaşma yapıldığına kanaat getirmişti. İngilizlere göre Osmanlı Genelkurmay Başkanı Cevat Paşa ile Azerbaycan’ın askeri temsilcisi General Kerimov arasında Kasım 1919’da bir askeri anlaşma imzalanmıştı. Söz konusu anlaşmaya göre taraflardan birinin bağımsızlığı veya toprak bütünlüğü komşu bir devlet tarafından tehdit edilirse öteki yardıma gidecekti¹⁵⁶. Tarihiç Salahi R. Sonyel’e göre her halde bu gizli anlaşma Azerbaycan muhalefeti ile Türk milliyetçileri arasında imzalanmış “bir çeşit sözleşme olmalıydı”¹⁵⁷. Nitekim anlaşmada imzası bulunan Kerimov Azerbaycan’daki muhalif “İttihad” partisinin üyesiydi. Fakat araştırmacı M. Ağayev Osmanlı Genelkurmay Başkanı gibi resmi bir sıfatı taşıyan Cevat Paşa’nın “hiçbir yetkisi bulunmayan General Kerimov soyadında birisiyle anlaşma yapmaya kalkışması”nı pek inandırıcı bulmadığını ifade etmektedir. Ağayev’e göre, eğer böyle bir anlaşmanın gerçekten var olduğu düşünülecek olursa da “gerek Kerimov’un Azerbaycan adına bir takım yükümlülükler üstlenmesi, gerekse Cevat Paşa’nın Kuvayı Milliye’ye yakınlığı göz önünde bulundurularak yapılan görüşmelerin hem Azerbaycan hükümetinin, hem de Mustafa Kemal Paşa’nın bilgisi dâhilinde gerçekleştiği düşünülebilir” diye yazmaktadır¹⁵⁸. İngilizlere göre ise böyle bir anlaşma gerçekten yapılmıştı. İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiseri amiral John de Robeck’in İngiltere’ye göndermiş olduğu bir belgede bu konu ile ilgili bilgiler yer almaktadır¹⁵⁹. Söz konusu belgede Kazım Karabekir Paşa ile Azerbaycan Savunma Bakanı yardımcısı Ali Ağa Şıhlinski arasında 15 Nisan 1920’de Erzurum’da 15 maddeden oluşan bir askeri anlaşma imzalandığı bilgisi ve bu anlaşmanın metni yer almaktadır. Anlaşma metninin 1. maddesinde Cevat Paşa ile Kerimov arasında imzalanmış söz konusu anlaşma da teyit edilmiştir. Belgeden Kazım Karabekir Paşa ile Ali Ağa Şıhlinski

¹⁵⁵ “22 Kasım 1919cu Tarihte Müttefiklerin Baş Komiserinin Ofisinde Azerbaycan’ın Baş Nazırı Usubbeyov’un ve Albay Ria’nın Görüşme Notları”, *Azerbaycan... Harici Siyaseti*, s.21.

¹⁵⁶ Sonyel, s.181.

¹⁵⁷ Agy.

¹⁵⁸ Ağayev, s. 116-117.

¹⁵⁹ “Amiral de Robeck’in Telgrafına Ek-2. 16 Haziran1920”, *Azerbaycan... Harici Siyaseti*, s.277-279.

arasında imzalanmış anlaşmanın Azerbaycan Cumhuriyeti ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti arasında yapıldığı anlaşılmaktadır. Komşu devletlerin saldırılarına halinde karşılıklı askeri yardım ve bir takım yükümlülükler içeren bu iki anlaşmanın da gerçekten var olup olmadığı konusunda elde edebildiğimiz veriler ışığında kesin bir şey söylemek pek olası görünmemektedir. Fakat anlaşıldığı kadarıyla İngilizler, Azerbaycan hükümeti ile Anadolu arasında gizli bir anlaşmanın var olduğuna inanmaktaydı. Kuşkusuz bunda Halil ve Nuri Paşa gibi eski ittihatçıların Azerbaycan hükümeti yanındaki itibarları ve saygınlıklarının da rolü vardı. İngilizler Enver Paşa ile Mustafa Kemal arasında da gizli bir anlaşma olduğuna inanmaktaydı. Dahası Erzurum ve Sivas kongreleri “pan-islamik” kongreler olarak değerlendiriliyor, Anadolu hareketinin Enver Paşa kaynaklı olduğunu ifade ediyorlardı. Mustafa Kemal ile Enver Paşa'nın Kuzey Anadolu, Rus Ermenistanı, Azerbaycan, İran ve Afganistan Müslümanlarını bir pan-İslam- Turan imparatorluğunda birleştirme çabası içerisinde olduklarını düşünüyorlardı. Kafkasya'daki Amerikan komiseri Ravndal da Mustafa Kemal'i Enver Paşa ile entrika çevirmekle suçlamaktaydı¹⁶⁰. Ancak Mustafa Kemal'in, Milli Mücadele hareketini batılı devletlerin “pan-Türkist”, “pan-İslamist” olarak nitelendirdiği siyasetten uzak tuttuğu bilinmekteydi. 24 Eylül 1919'da General Harbord'a verilen muhtıradan Mustafa Kemal şöyle diyordu; “... *Ermenistan'daki bahtsız Müslüman halkın yardımına gitmekten ve Azerbaycan Müslümanlarıyla işbirliği etmekten çekinerek, bütün faaliyet ve hedeflerimizi, ana vatanın ve milletin mevcut sınırlar içinde, geleceğini ve refahını garanti altına almak için hasretmeyi zaruri görüyoruz. Hakikatte bize isnat olunan Turancılığın zararlı bir anlayış olduğuna kaniyiz. Sınırlarımızın çok ötesindeki olmayacak bir hayalin peşine düşüp maddi ve manevi kuvvetlerimizi dağıtmakla, ana vatanın kalbi ve mevcudiyetimizin düğüm noktası olan hilafet ve saltanat makamının müdafası için ihtiyacımız olan kuvveti zayıflatmış olacağımızı düşünüyorum. Yakın zamanlarda gözlerimizin önünde cereyan eden hadiseler, bize mutedil anlayışlara bağlı kalmayı öğretti. Kafkasya'nın zaptı, Azerbaycan hükümetinin kuvvetlendirilmesi ve Mısır'ın zaptolunması siyasi kayıplara yol açtı*”¹⁶¹.

¹⁶⁰Doğanay, s. 284-285.

¹⁶¹“General Harbord'a Verilen Muhtıra”, *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, C. 4 (1919), Kaynak Yayınları, İstanbul 2000, s. 111-112.

1.3.4. Azerbaycan Hükümeti ve Anadolu'daki Milli Mücadele Hareketi

Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki Anadolu'daki Milli Mücadele hareketi Azerbaycan'da geniş yankı uyandırmıştı. Amerikalı tarihçi T. Swietochowski Türk bağımsızlık savaşının Azerbaycan'da geniş yelpazede, farklı beklentiler içerisinde olan farklı kesimler tarafından desteklendiğini ifade etmektedir. Swietochowski'ye göre bunlar;

— *Nihayetinde İttihatçıların milliyetçilerin yerini alacağına olan inançları dolayısıyla pan-İslamistler,*

— *Türk Kurtuluş Savaşı'nın dünya çapında anti-emperyalist patlamanın başlangıcı olduğunu düşünen solcular,*

—*Dar Azerbaycan milliyetçiliğine karşı olan değişik siyasi düşünceye sahip olan kimseler*¹⁶² şeklinde tasnif edilebilecek üç farklı kesimden oluşmaktaydı.

Mirza Bala Mehmetzade Azerbaycan hükümetinin Milli Mücadele hareketine destek amacıyla maddi olarak yardım ettiğini yazmaktadır. Başbakan Nesib Bey Yusufbeyli'nin talimatıyla 19 bin Osmanlı lirası ve bir milyon Fransız frankı ile 8 kıt'a petrol poliçesinin Ankara'ya ulaştırıldığını ifade eden Mehmetzade, musaddak makbuzun da kendisinde olduğunu yazmıştır¹⁶³. Bununla birlikte Milli Mücadele önderleri mevcut Azerbaycan hükümetinin İngiliz yanlısı bir politika izlediğine inanmaktaydı. Salahi R. Sonyel, Azerbaycan hükümetinin “İngilizlerle çevirdiği entrikalardan Türk milliyetçilerinin memnun olmadığını ve bu yönetimi iktidardan düşürmek için muhalefet partisine yardım ettiklerini ” yazarken¹⁶⁴, M. Ağayev de “Anadolu hareketinin İngilizlerle işbirliği içerisindeki Azerbaycan Müsavat hükümetini tamamen gözden çıkardığını ” vurgulamaktadır¹⁶⁵. Böyle bir kanaatin oluşmasında iki önemli hususun öne çıktığı söylenebilir. Bunlardan birincisi İtilaf devletlerinin bolşevik ilerlemesini durdurmak için ortaya attıkları “Kafkas Seddi” projesiyken, ikincisi husus İtilaf istekleri karşısında Azerbaycan hükümetinin tutumuyla ilişkiliydi. Azerbaycan

¹⁶²Swietochowski, s. 215.

¹⁶³Mehmetzade, s.120, 95 No.lu dipnot.

¹⁶⁴Sonyel, s. 182.

¹⁶⁵Ağayev, s.119. Halil Paşa da, anılarında iktidardaki Müsavat Hükümeti'nin Bakü'deki İngilizlere “fazla iltifatkar ve gereksiz tutum” içerisinde olduğunu yazmaktadır. Bkz.; Halil Paşa, *İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*,(Haz. Taylan Sorgun),Kamer Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1997, s. 319.

hükümetinin tutumu konusunda Anadolu'dan gayri resmi bir şekilde Bakü'ye gönderilmiş olan şahısların raporları gerek Mustafa Kemal Paşa'nın, gerekse Kazım Karabekir Paşa'nın düşüncelerinin şekillenmesinde belirleyici olmuştur.

1920 yılı başları itibariyle Bakü'de etkin bir şekilde faaliyet gösteren bazı Türkiyeli şahıslar çeşitli yollarla bolşeviklerle temas kurma yönünde çaba göstermekteydi. Daha sonbahar 1919'da Milli Mücadele önderleri tarafından Dr. Fuat Sabit, Dr. Ömer Lütfü ve Halil Paşa'nın ayrı ayrılıkta sözlü talimatlarla Bakü'ye gönderildiğinden bahsetmiştik. Öte yandan Bolşeviklerle temas kurulması için İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de çaba gösterdiğinin vurgulanması gerekir. Enver Paşa'nın emri ile İstanbul'da oluşturulan Karakol Cemiyeti, Kasım 1919'da cemiyetin kurucularından olan Baha Sait Bey'i Bakü'ye göndermişti. Baha Sait'e Karakol Cemiyeti tarafından Bolşeviklerle müzakereler yapması için her türlü yetkiye sahip olduğuna dair bir belge de verilmişti¹⁶⁶. Baha Sait Bey Bakü'de, Karakol Cemiyeti ve Uşak Kongresi yetkili temsilcisi sıfatıyla 11 Ocak 1920'de Bolşeviklerle bir anlaşma dahi imzalamıştı¹⁶⁷. Bu anlaşma Kazım Karabekir ve Mustafa Kemal Paşalar tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Mustafa Kemal Paşa, Karakol Cemiyeti ve Uşak Kongresi gibi oluşumların oldukça ciddi konu olan milli bir meselede kendi başlarına yetkili olamayacağını düşünmekteydi. Mustafa Kemal Paşa'ya göre *“Türkiye hükümet-i muvakkate-i ihtilalîyesini temsil eyleyen Uşak Kongresi Hey'et-i İcraiyesi ve Karakol Cemiyeti İhtilalîyesi gibi ifadeler mugayir-i hakikattir... ve bolşeviklerle irtibat ve evfak Anadolu vaziyet-i atiyesi başlı başına mühim ve umum millet'in hayatına müteallik mesailendir”*¹⁶⁸.

Kazım Karabekir Paşa'nın da Baha Sait Bey'in bu davranışını tasvip etmediği anlaşılmaktadır¹⁶⁹. Sonuç itibariyle bu dönemde Bolşeviklerle ilişki kurmak için Bakü'de iki farklı grubun faaliyetinden söz edilebilir. Bunlardan birincisi Halil Paşa, Küçük Talat, Baha Sait ve komiser Tahsin gibi şahıslardan oluşan İttihatçı grup, ikincisi ise Dr. Fuat Sabit grubuydu. İkinci gruba Yüzbaşı Yakup, ihtiyat zabiti Süleyman Efendi gibi kimseler dâhildi. Bu iki grup arasında yapılan görüşmelerde “bolşeviklerle

¹⁶⁶ Ağayev, s.124.

¹⁶⁷ Anlaşma metni için bkz.; Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Yüce Yayınları, İstanbul 1990,s. 598-600.

¹⁶⁸Karabekir, s. 601-602.

¹⁶⁹Karabekir, s. 602-603.

irtibat kurulması yönünde ortak bir karara varılmıştı”¹⁷⁰. Buna göre Azerbaycanlı komünistlerin yardımıyla Anadolu’daki milli harekete yardım sağlamak için bolşeviklerle ilişki kurulmasına karar verildi ve bu amaçla da Türk Komünist Fırkası adı altında bir örgüt kuruldu. Türk Komünist Fırkası (TKF), Milli Mücadele yöneticileri ile bolşevik yönetimi arasında ilişkilerin kurulmasına aracılık yapacaktı¹⁷¹. TKF’nin üzerinde özellikle durduğu konu başlıkları şöyleydi;

1.İngiliz siyasetine itibar eden mevcut Azerbaycan hükümetini yakın bir zamanda yıkmak ve Bolşeviklerle anlaşabilecek bir hükümeti başa getirmek.

2.Bu amaç doğrultusunda derhal bir komite vücuda getirilmiş ve bu komitenin Harekât, Neşriyat ve Propaganda şubeleri kurulmuştu.

3.Bu komite ile Bakü’de bulunan Kızıl Ordu’ya mensup komite arasındaki müzakereler sonucunda Kızıl Ordu’nun Bakü’ye girmesi ancak TKF’nin talebi olursa gerçekleşecektir. Gerek TKF, gerekse yerli Azerbaycan bolşevikleri bir zorunluluk olmadıkça Kızıl Ordu’nun Bakü’ye girmemesini iltizam etmektedir. Çünkü Azerbaycan’ın Kızıl Ordu’nun tahakkümü altına girerek ezilmesi korkusuyla korkmaktadırlar¹⁷².

Bu oluşumun dışında Nuri Paşa komutasında Azerbaycan hükümetince de maddi olarak desteklenen yarı resmi örgüt konumundaki Gönüllüler Alayı’nın da ismini zikretmemiz gerekir¹⁷³.

Gerek Halil Paşa’nın gerekse Fuat Sabit’in TKF adından Kazım Karabekir Paşa’ya göndermiş oldukları raporlar, Milli Mücadele önderlerinin Azerbaycan hükümetine olan bakışının şekillenmesinde önemli bir etken olmuştur. Bakü’den gönderilen rapor ve telgraflardan Azerbaycan hükümetinin İngiliz politikalarına alet olduğu yönünde bir kanaat oluşmuştu. Kazım Karabekir’e gönderilmiş bir raporda mevcut Azerbaycan yönetimi için şu ifadeler kullanılmaktaydı; “...*Bu hükümet siyaset-i hariciyesinde İngiltere’ye alet olmakla berdevamdır... Halk Azerbaycan halâsını ve istiklalinin ancak Türkiye tarafından yapılacak yardımla kabil-i istihsal olduğuna kani bulunmaktadır.*

¹⁷⁰Karabekir, s. 580.

¹⁷¹Aslan, s.81.

¹⁷²Karabekir, s. 580-582.

¹⁷³Resulzade, s. 59-60, Ağayev, s. 121.

Buna mukabil hükümet ahalideki bu temayül ve kanaati sarsmak ve takip ettiği siyasette isabet olduğunu ispat etmek üzere Türkiye'nin ümitsiz bir vaziyette olduğunu ve bundan kurtulamayacağını, bolşeviklerin federatif bir Rusya teşkili gayesini istihdaf ettiklerini ve Azerbaycan'da zuhur edecek Bolşeviklerin Mart vekayiinde görüldüğü gibi İslamların katliamı, emlak ve emvalinin yağma edilmesinden başka bir şekilde tecelli etmeyeceğini... etmektedirler”¹⁷⁴. Rapor ve mektuplardan anlaşıldığı kadarıyla Bakü'de TKF çatısı altında bir araya gelmiş Türkler Bolşevik yardımının Anadolu'ya ulaşması için mevcut Azerbaycan yönetimini ciddi bir engel olarak görmekteydiler. Bu düşüncelerini anlatırken durumun ciddiyetini vurgulamak adına kimi zaman mübalağalı üsluba da başvurulmaktaydı. Örneğin, Baha Sait'in bir raporunda Azerbaycan yönetimi için şu ifadeler kullanılmıştı; “... Azerbaycan'dan ümid-i muavenet beklemek şeytandan ümid-i rahmet beklemek kadar abestir... Azerbaycan'ın başları dert anlamıyor”.¹⁷⁵

Genel olarak bakıldığında zaman dış dünyadan tamamen izole edilmek istenen Türkiye'nin önderleri için Bolşevik Rusya ile yakınlaşmak en uygun seçenek olarak görülmekteydi. Gerek Mustafa Kemal Paşa'nın gerekse Kazım Karabekir Paşa'nın düşünceleri bu yöndeydi ve izlenen politika da bu yönde olmuştu. Öte yandan Bolşevik Rusya da bir süredir “yoksun” kaldığı Bakü petrolüne yeniden sahip olabilmek ve Sovyet rejimini sadece Azerbaycan ve civarında değil, diğer komşu ülkelere de ihraç etme düşüncesindeydi.

Ekim Devrimi'nden sonra İtilaf devletlerinin siyasi, iktisadi, mali vd. çıkarları açısından kendilerine önemli bir engel olarak gördükleri Bolşevik Rusya'nın da kendisini uluslararası alanda tanıtmaya ve bir müttefike ihtiyacı vardı¹⁷⁶. Türkiye'nin Bolşevik Rusya ile yakınlaşma nedenlerine gelince bunlar aşağıdaki gibi ele alınabilir;

- *Gerek Türkiye, gerekse Bolşevik Rusya emperyalist işgalcilere karşı savaşmaktadır,*
- *Askeri malzeme ve ekonomik yardım sağlama,*
- *Kafkaslarda Bolşevik yönetimlerinin kurulması karşılığında, doğu cephesinin güvenceye alınarak tüm gücün batı cephesine aktarılması, savaşın kazanılmasında önemli rol oynamıştır,*

Bolşevik Rusya açısından Türkiye'ye atfedilen önem ise şöyle değerlendirilmekteydi;

¹⁷⁴ Karabekir, s.582-583.

¹⁷⁵ Raporun tamamı için bkz.; Karabekir, s. 586-588.

¹⁷⁶ Musa Gasımov, Azerbaycan- Türkiye Diplomatik - Siyasi Münasebetleri (Nisan 1920- Aralık 1922), Mütercim Neşriyatı, Bakü 1998, s.38.

- “Düşmanımın düşmanı dostumdur” ilkesi geçerlidir,
- İngiltere’nin desteklediği Yunanistan’a karşı Ankara hükümetinin kazanacağı zafer İngiliz sömürsü altındaki Müslümanları uyandırabilirdi,
- Türkiye’nin emperyalizme karşı kazanacağı zafer, Kafkaslarda Bolşevik yönetimin kurulmasından ve Türklerin yeniden Boğazları denetim altına almasıyla Rusya’nın güney cephesinin güvenceye alınması anlamına geliyordu. Ayrıca Moskova soyutlanmaktan kurtulacaktı.

*Bolşevik Devrimi’ni Anadolu hükümetine benimsetme umudu taşımaktaydı*¹⁷⁷.

Genel olarak bakıldığında ilişkilerin bu nedenler üzerine kurulup geliştirildiği bilinmekteyse de Rusya açısından bazı hususların vurgulanması gerekmektedir. Şubat 1920’de Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi’nin Londra’da yaptığı toplantıda Rusya meselesi de müzakere edilmişti. Konsey üyeleri arasında Rusya’ya yönelik izlenecek politikalar konusunda bir fikir birliği olmasa da, İngiltere Rusya ile ticari ilişkiler kurulması yönünde düşünceye sahipti. Daha öncesinde 11 Ocak 1920’de, İngiltere ile Rusya arasında esir mübadelesi konusunda bir anlaşma yapılmıştı. Kopenhag’da yapılan bu anlaşmaya ek olarak Rusya’nın İngiltere’den ilaç, gıda ve tohum alımı konusunda da anlaşmaya varılmıştı. 16 Ocak’ta ise İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi tarafından Rusya ile itilaf devletleri ve tarafsız devletler arasında ticari mal mübadelesine izin verilmişti¹⁷⁸. Diğer taraftan Sovyet Rusya’da karşı devrimci olarak görülen çar yanlısı güçlerin bertaraf edilmesinden sonra Bolşevik orduları güneye doğru ilerlemeye başlamıştı. Bolşevik hükümeti, “ulusların egemenliğinden, bağımsızlığından, Doğu’nun kurtuluşundan bahsediyor, emperyalistlerle mücadele içerisinde bulunan Türkiye’ye yardım edeceğini ve bir an önce de yardım elini Anadolu’ya uzatacağını vaat ediyordu”¹⁷⁹. Bolşeviklerin niyetinin bu olmadığı aşikârdı ve Azerbaycan yönetimi, ismi Bolşevik olan daha büyük bir Rus tehlikesinin yaklaşmakta olduğunun farkındaydı. Azerbaycan hükümeti bu tehlike karşısında İngiltere’nin yardımına güvenebileceğini düşünmekteydi. İngiltere de Rusya ile Güney Kafkas Cumhuriyetleri arasında iyi komşuluk ilişkilerinin kurulmasında aracı rolü oynayabileceğini öne sürüyor, aynı zamanda Bolşevik tehlikesine karşı Kafkas Cumhuriyetlerinin kendi

¹⁷⁷Erel Tellal, “Sovyetlerle İlişkiler”, Baskın Oran (Editör), *Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. Cilt I, 1919-1980, İletişim Yayınları, 3.Baskı, İstanbul 2001, s. 161-162.

¹⁷⁸Hesenov, s. 337-338.

¹⁷⁹Resulzade, s.62.

aralarındaki tüm çatışmalara ve anlaşmazlıklara son vererek savunma güçlerini artırmalarını tavsiye etmekteydi¹⁸⁰. İngiltere'nin aracılık rolü Kafkasya'da bir güvenlik şeridi veya "Kafkas Seddi" oluşturma düşüncesinden öteye geçemezken Kafkas Cumhuriyetleri de kendi aralarında birlikte hareket edecek ortak tavrı geliştiremediler. Kafkas Cumhuriyetlerinin konfederatif bir yapı oluşturmaları ise bugün olduğu gibi o dönem de aşırı iyimserlik göstergesi olarak görülmüştü. Azerbaycan ve Gürcistan'ın defalarca ortak bir yapı oluşturma teklifleri Ermenistan tarafından geri çevrilmekteydi. Ermenistan kendisini sadece Güney Kafkasya'ya ait olarak görmemekteydi. Ermeni önderlerin düşüncesine göre Kafkasya'daki Ermenistan " Büyük Ermenistan'ın" sadece bir parçasıydı. Ermenistan'ın bu tutumu Paris Barış Konferansı'nda kendisini açık bir şekilde göstermişti. Konferans'a sunulan Ermeni isteklerine göre "Büyük Ermenistan", Gürcistan ve Azerbaycan topraklarının bir kısmı da dâhil olmak üzere, Doğu Anadolu'nun yedi vilayeti ile İskenderun limanı ile Akdeniz'e kadar uzanan "tarihi" topraklardı. T. Swietochowski bu istekleri, gerçekleştiği takdirde "devletleri" içerisinde Ermenilerin azınlıkta kalacakları şeklinde değerlendirmekteydi¹⁸¹.

Bolşevikler geri çekilen Denikin ordusunu takip ederek hızla Kafkasya'ya doğru ilerlerken, Rus yönetimi de Azerbaycan hükümetinden Denikin'e karşı savaşta kendi yanında yer almasını istemekteydi. Sovyet dışişleri komiseri Çiçerin Ocak ayından itibaren Azerbaycan hükümetine diplomatik baskı uygulamaktaydı. Çiçerin'in 2 Ocak, 23 Ocak ve 21 Şubat 1920'de Bakü'ye göndermiş olduğu notalarda, Rusya'nın resmi olarak tanımadığı Azerbaycan'ın Denikin'e karşı savaşta kendi yanında yer alması talep edilmekteydi. Çiçerin'in birinci notasında "Azerbaycan ve Azerbaycan halkının Denikin'e karşı mücadelede Sovyet Rusya'nın yanında yer alması" isteniyor ve "Azerbaycan devletinin menfaati ve onun emekçi sınıflarının sosyal- siyasi çıkarları Azerbaycan'ı bizim önerimizi kabul etmeğe mecbur bırakmalıdır" denilmekteydi¹⁸². Çiçerin'in bu notası Azerbaycan Devlet Savunma Komitesi'nin acilen yaptığı toplantıda müzakere edilmiş ve burada bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin Sovyet Rusya ile karşılıklı ilişkilerin kurulması için görüşmelere başlanabileceği¹⁸³ ve mevcut durum

¹⁸⁰Hesenov, s.338-339.

¹⁸¹Swietochowski, s. 206.

¹⁸² Rakhman Mustafa-zade, *Dve Respubliki. Azerbaydžano- Rossiyskie Otnoşeniya v 1918 – 1922 gg.* (Rusça; İki Cumhuriyet. 1918–1922 Yılları Arasında Azerbaycan Rusya İlişkileri), İzdadel'stvo "MİK", Moskova, 2006. s. 76.

¹⁸³Hesenov, s.316.

hakkında İngilizlerin düşüncelerini ve Cumhuriyetin çıkarları doğrultusunda nüfuzlarını kullanıp kullanamayacaklarını sorma¹⁸⁴ yönünde bir karar çıkmıştı. Azerbaycan dışişleri bakanının 14 Ocak tarihli cevap notasında hükümetinin Rusya'nın iç işlerine müdahale etmek itemediğini, bunun bir iç savaş olduğunu ve aynı zamanda iki devlet arasında bağımsızlık prensipleri çerçevesinde iyi komşuluk ilişkileri kurulmasına hazır olduğu bildirilmekteydi¹⁸⁵. Çiçerin'in 23 Ocak 1920 tarihli ikinci notası Azerbaycan'ın bağımsızlığının İtilaf devletleri tarafından tanınmasından sonraya tesadüf etmişti. Ancak bir öncekine oranla ikinci nota daha gazezli bir içeriğe sahipti; Azerbaycan Denikin'le mücadeleden kaçmakla suçlanıyor, Denikin'in Azerbaycan için bir tehlike olduğu vurgulanıyor, ulusların kendi mukadderatını tayin hakkı hususunda Sovyet hükümetinin prensiplerinden bahsediliyordu. Fakat notada Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıma konusunda herhangi bir ifadeye yer verilmemişti¹⁸⁶. Azerbaycan tarafı ise 1 Şubat 1920 tarihli cevap notasında Rusya'nın her şeyden önce Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanınması gerektiğini öne sürmüştü¹⁸⁷. Çiçerin'in 21 Şubat 1920 tarihli üçüncü notada Denikin'e karşı ortak mücadele çağrısı yineleniyor, öncekilerden farklı olarak da Sovyet Rusya ile Azerbaycan arasında karşılıklı ilişkilerin kurulması yönündeki Azerbaycan tarafının isteğini "Bugünün önemli meselesi ve konusu olmadığı" belirtiliyordu¹⁸⁸. Sovyet Rusya'nın diplomatik baskıları devam ederken Kızıl Ordu da hızla Kafkasya'ya doğru ilerlemesini sürdürmekteydi. Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'ı Denikin'e karşı savaş ilan etmesi yönündeki baskıları aslında diplomatik manevraydı. Bolşeviklerin amacı bir an önce Bakü'yü ele geçirmektir. 17 Mart 1920'de Lenin Kafkas Cephesi Askeri Devrim Konseyi'ne gönderdiği telgrafta "Bakü'yü almak bizim için çok ama çok önemlidir" diye yazmaktaydı¹⁸⁹. Diğer taraftan Azerbaycan'da ciddi bir şekilde Bolşevik propagandası yapılmaktaydı. Bu propagandalarda şu fikirler seslendirilmekteydi; *"Kapitalizmin düşmanı olan Bolşevik Rusya Avrupa emperyalizmiyle ölüm- kalım savaşı içerisindeki Türkiye'ye yardım etme arzusundadır. Bu yardımın temin edilmesi için Kafkasya'da Rusya'ya dost hükümetlerin kurulması Kızıl Ordu'nun Anadolu'ya sevk edilmesinin ön koşuludur"*¹⁹⁰. Bolşevikler Güney

¹⁸⁴Swietochowski, s.233.

¹⁸⁵Nota metni için bkz.; Hesenov, s.317-318.

¹⁸⁶Mustafa-zade, s.79-80.

¹⁸⁷Hesenov, s.354-355.

¹⁸⁸Ayrıntılı bilgi için bkz.; Mustafa-zade, s.85 vd.

¹⁸⁹Vladimir İliç Lenin, *Azerbaycan Hakkında*, (Ed; C.B.Guliyev) Azərneşr, Bakü 1970, s.164. Ayrıca bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.; Mustafa-zade, s.88-105.

¹⁹⁰Resulzade, s.62.

Kafkasya'yı ele geçirme planları yaparken Azerbaycan hükümeti İngilizlerden yardım istemekteydi. Fakat Ocak 1920'den itibaren Rusya ile yakınlaşma eğilimi içerisinde olan İngiltere'nin, Azerbaycan'ı Bolşevik tehlikesinden kurtarmak için somut bir adım atması beklenemezdi. Her ne kadar Şubat - Mart 1920'de yapılan İtilaf Devletleri Yüksek Konseyi'nin Londra'daki konferansında Rusya sorunu müzakereye açılrsa da bu konuda kesin bir karara varılamadı¹⁹¹. İngiltere açısından doğrudan yeni cumhuriyetlerin yanında yer alarak Rusya'ya karşı yeni bir mesele çıkarmak pek de doğru bir yaklaşım olarak görülmemekteydi. Bununla birlikte İngilizler Güney Kafkas Cumhuriyetlerine bolşevik tehlikesi karşısında kendi aralarındaki anlaşmazlıklara son vermeleri önkoşuluyla destek vereceğini ileri sürüyordu. İngiltere'nin Kafkas bölgesinde çıkarları olsa da bunu Rusya'ya rağmen gerçekleştirmesi pek mümkün görünmüyordu. Sonuç olarak Azerbaycan hükümetinin İngiliz yardımı ile Bolşevikleri durdurma yönündeki düşüncelerinin gerçekleşmesi çok zor bir ihtimaldi. Öte yandan bolşeviklerle bir an önce "*filen tesis-i münasebet*"¹⁹² kurulmasını isteyen Mustafa Kemal Paşa'ya ve Kazım Karabekir Paşa'ya Bakü'den gönderilen rapor ve telgraflardan anlaşıldığına göre İngiliz yanlısı mevcut Azerbaycan hükümeti iktidarda kaldığı sürece Bolşevik yardımının Anadolu'ya ulaşması oldukça zordu. Ve bu nedenle de bu hükümetin politikasının veya kendisinin değişmesi veya değiştirilmesinin gerekliliği üzerinde durulmaktaydı.

1.4. Azerbaycan'ın Bolşevikleştirilmesi'nde Türkiye Komünist Fırkası'nın Yeri

¹⁹¹ Londra toplantısında Osmanlı Devleti ile yapılacak "barış anlaşması" da müzakere edilmişti. Fakat hazırlanacak olan "barış anlaşması"nda, İngiltere ve Fransa'nın inisiyatifi ele alması ABD'nin itirazlarına neden olmuştu. ABD dışişleri bakanı B. Colby İtilaf Yüksek Konseyi'ne göndermiş olduğu notada, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya'nın yenilgisinde Birleşik Devletler'in özel yardımı olduğunu, bu nedenle de Osmanlı Devleti ile yapılacak barış anlaşmasında kendilerinin de yakından iştirak etmeleri gerektiğini ifade etmekte, İstanbul konusunda da İtilaf devletlerini tutarsızlıkla suçlayarak Türklerin Avrupa'dan kovulması işinin sonuçlandırılmasını ve İstanbul'un idaresinin ABD'ye verilmesini istemekteydi. İngiltere ise (mevcut) Osmanlı topraklarının daha da parçalanmasının ağır sonuçlar doğuracağını düşünüyor ve ABD'nin bölgede kuvvetlenmesini istemiyordu. L. Curzon gibi bazı İngiliz politikacılar Türkiye'nin tamamen güçsüz bırakılarak komşu Müslüman ülkeler arasında Hıristiyan Ermeni devleti kurulmasından yanaydı. Fakat İngiliz politikalarına yön veren L. George bu düşünceye kesinlikle katılmayarak, "Türklerle yapılacak anlaşmanın İngiltere'yi Türkiye dostu gösterebilecek bir anlaşma olması" gerektiğini savunan W.Churchill gibi düşünmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Hesenov, s.339-341. Ayrıca bu konuya ilişkin olarak bkz.; Osman Olcay, *Sevres Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanaqları ve Bunlara İlişkin Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 385 , 448.

¹⁹²Karabekir, s.590.

Bolşeviklerin Azerbaycan sınırına yaklaşması Azerbaycan hükümetinde tedirginliğe yol açmıştı. Fakat Bolşevik XI Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a doğrudan müdahalesi Rusya'nın zaten güç olan uluslararası konumunu daha da zorlaştırabilirdi. Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'in görüşleri bu yöneydi. Nitekim Çiçerin Lenin'e "Azerbaycan'a karşı güç kullanmak uluslararası ilişkilerimizi güçleştirebilir. Bizi emperyalist olarak düşünmelerini engellememiz gerekmektedir" diye yazmaktaydı¹⁹³. Lenin'in düşüncesi ise diplomatik bir üslup kullanılması yönündeydi ve yerli bolşeviklerin hazır olduklarından emin olmanın gerekliliğinden bahsediyordu¹⁹⁴. Azerbaycan'da yerli halk arasında Bolşevikliğin ciddi bir temeli olmamakla birlikte Rus, Ermeni ve diğer azınlıklar arasında taraftar ve destekçisi vardı. Bununla birlikte Azerbaycan Türkleri arasında ciddi, inanmış ve lider konumlu pek çok kayda değer bolşevik Bakü ve civarında olduğu kadar Rusya'da da etkin faaliyetlerde bulunmaktaydı. Kasım 1918'de Bakü'de Anaşkin, Dövletov, Mirzoyan ve Çikaryov'dan oluşan Geçici Bolşevik Bürosu kurulmuş, Mart 1919'da da Ermeni Anastas Mikoyan başkanlığa getirilmişti. Takip eden günlerde Rusya Komünist (bolşevik) Partisi Kafkas Bölge Komitesi'nin Bakü Bürosu, Şubat 1920'de ise Azerbaycan Komünist (bolşevik) Partisi kuruldu¹⁹⁵. Azerbaycan Komünist (bolşevik) Partisi'nin kurulması ile ülkedeki tüm komünist-bolşevik örgütler bu çatı altında toplandı ve mevcut hükümete karşı etkili ideolojik muhalefet konumuna yükseldi. Komünistler Azerbaycan hükümetini nüfuzdan düşürmek için geniş kitleler üzerinde propagandalar yapmaktaydı. 1919 yazından itibaren yürütülen hükümet karşıtı propagandaların ana fikri, hükümetin politikalarının tamamen yanlış olduğu yönündeydi. Hükümetin bir türlü gerçekleştirmediği toprak reformunu çözeceklerini, ülke ürünlerinin doğal pazarı olan Rusya ile dostane ilişkiler kuracaklarını, mevcut hükümetin nüfusun % 5'ni temsil eden kapitalist ve büyük toprak sahipleri gibi belli bir kesimin çıkarlarını gözettiğini söylüyorlardı. Propagandalarda öne çıkan bir diğer husus da İngilizlerin Azerbaycan'ın bağımsızlığına olan ilgisinin samimiyetten uzak olduğu yönündeydi; İngiltere diğer milletleri samimi olarak bağımsız kılmak istiyorsa neden Türkiye'nin bağımsızlığını yıktı ve neden Türk halkını

---

¹⁹³Mustafa-zade, s. 86.

¹⁹⁴Lenin, s.164.

¹⁹⁵Bilgi için bkz.; "Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi (AK(b)P)", Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, C.I, s.165-171.

boğazlamaya çalışıyor? diyerek Türkiye'deki Milli Mücadele'yi ön plana çıkarıyor ve halkın Türkiye'ye olan yakın ilgi ve duygularından yararlanmak istiyordu¹⁹⁶.

Rus ordusunun Dağıstan sınırlarına dayanması Azerbaycan hükümetini zor duruma düşürmüştü. Başından bu yana istikrarsız bir görüntü çizen Azerbaycan hükümetleri içerisindeki anlaşmazlıklar bu dönemde kendisini daha da göstermeye başlamıştı. Bağımsızlığın ilanından bu yana geçen yaklaşık yirmi iki aylık süre zarfında beş kez hükümet kurulmuştu. Kuruluşundan bu yana kısır siyasi tartışmaların, hükümet krizlerinin ve savaş durumunun eksik olmadığı Azerbaycan'ın “kozmpolit yapıdaki parlamentosu”¹⁹⁷, iç ve dış tehditlerin arttığı bu zor dönemde ülkenin bağımsızlığı ve geleceği hususunda ortak bir karar alacak yetkinlikten uzak bir görüntüye sahipti. M. Ağayev'in de vurguladığı gibi bu koşullar altında “aşırı hürriyetçi bir tutum içerisinde, savaş durumunda bulunan bir ülkede demokrasinin tüm prensiplerini uygulamaya kalkışan” Azerbaycan hükümeti ve on bir fraksiyondan oluşan Azerbaycan parlamentosu¹⁹⁸ ülkenin bağımsızlığını tehdit eden bolşevik tehlikesini bertaraf edecek iradeyi ve gücü gösterememişti¹⁹⁹. Yaklaşan Rus tehdidi karşısında da Azerbaycan hükümeti içerisindeki fikir ayrılıkları kendisini bir kez daha gösterdi. İçişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski, geniş tavizler verilmesi karşılığında Rusya tarafından Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması düşüncesini savunurken, Dışişleri Bakanı Fetali Han Hoyski hükümete olağanüstü yetkiler verilerek parlamentonun faaliyetinin dondurulmasını ve silahlı direnişe başlamayı teklif etmekteydi²⁰⁰. Hükümet içerisindeki bu anlaşmazlıklar kabinenin istifasını getirip çıkardı ve yeni kabineyi kurma görevi de Mehmet Hasan Hacinski'ye verildi. Hacinski, Bolşeviklerden Azerbaycan'ın bağımsızlığı için güvence olarak Türkiye ile Rusya arasında her iki tarafa dost bir hükümet kurmakla yükümlüydü²⁰¹. Kazım Karabekir Paşa da hükümeti kurmakla görevli Mehmet Hasan Hacinski'yi “müfrit bir Türkçü ve Osmanlı muhibbi” ve

¹⁹⁶Swietochowski, s.230-231.

¹⁹⁷Ağayev, s.130.

¹⁹⁸Azerbaycan parlamentosu şu fraksiyonlardan oluşmaktaydı; 1) Müsavat Fraksiyonu, 2) İttihad Fraksiyonu ,3) Ehrar Fraksiyonu , 4)Sosyalistler Fraksiyonu , 5) Tarafsızlar Fraksiyonu , 6) Bağımsızlar Fraksiyonu , 7) Sol Bağımsızlar Fraksiyonu , 8) Slavyan- Rus İttifakı Fraksiyonu , 9) Ulusal Azınlıklar Fraksiyonu , 10) Ermeni Fraksiyonu, 11) Ermeni Taşnak Fraksiyonu. Azerbaycan parlamentosu ile ilgili bkz.: “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamenti” ,Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi,C.I, s.151-156 ve Nesibzade, s. 71-83 , 85-86.

¹⁹⁹Ağayev, s.130.

²⁰⁰Nesibzade, s. 36.

²⁰¹Resulzade, s. 66.

“şiddetli bir İngiliz aleyhtarı” olarak gördüğünü ve memnuniyetini kaydetmekteydi²⁰². Fakat Hacınski 27 Nisan’daki Rus işgaline kadar kabineyi kuramayacaktı. Azerbaycan’ın politik durumu giderek karmaşık bir hal almaya başlamıştı. Öte yandan Ermenistan’la savaş halinde bulunulması ve özellikle de Mart 1920’de Karabağ bölgesinde başlayan geniş çaplı Ermeni isyanları ve bunların diğer komşu bölgelere de sirayet ederek Ermeni ayaklanmalarına yol açması Azerbaycan’ın mevcut durumunu daha da güçleştirdi. Bolşevik ordularının Azerbaycan sınırına dayandığı bir zamanda sınırlı Cumhuriyet ordusunun Ermeni isyanlarını bastırmak için iç bölgelere sevk edilmesi dış müdahaleye karşı savunma zaafına yol açtı. Diğer taraftan Bolşeviklere karşı silahlı direnişi savunanlardan ziyade parlamentoda direnişin başarısız olacağını düşünenler daha etkindi. Daha da kötüsü Savunma Bakanı Samet Bey Mehmandarov parlamentoda, “tüm Azerbaycan Ordusunun bir tek Rus müfrezesi karşısında bile tutunamayacağını” ifade ederek²⁰³ adeta işgalin mukadder olduğunu dile getirmişti. 72 binlik²⁰⁴ XI. Kızıl Ordu’nun Azerbaycan sınırına dayanması Bakü’deki siyasi bunalımı daha da derinleştirirken Mehmet Hasan Hacınski, Halil Paşa’nın da desteği ile Bolşeviklerle bir koalisyon hükümeti kurma girişimlerine başladı. Fakat Bolşevikler Hacınski’nin bu teklifini geri çevirdiler. Bu dönemde Azerbaycan’da halk içerisinde bir hayli popüler olan ve itibar gören Türkiyeli grupların faaliyetleri ön plana çıkmıştı. Bakü’de TKF çatısı altında faaliyet gösteren bu grupların üzerinde özellikle durdukları konu, Bolşevik yardımının bir an önce Anadolu’ya ulaşmasıydı. TKF’nin bu tutumu Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir Paşalar tarafından da kabul edilmekteydi. Azerbaycan’ın Bolşeviklere karşı İngilizlerden yardım istemeleri Milli Mücadele açısından olumsuz sonuçlar doğurabilirdi. Olası bir Azerbaycan İngiltere yaklaşması İngilizlerin Türkiye’nin doğu sınırına yerleşmesi anlamına geldiği ve Mustafa Kemal Paşa’nın da bunu kesinlikle istemediği bilinmekteydi. Özellikle İstanbul’da Meclis-i Mebusan’ın basılması ile İngilizlerle anlaşma olanaklarının tükendiği kanısına varılmış olması ve dolayısıyla Bolşeviklerle işbirliğinden başka çıkar yol kalmadığı komutanlar tarafından düşünülmekteydi²⁰⁵. Mevcut koşullarda Kazım Karabekir Paşa’nın Azerbaycan ile ilgili düşünceleri; “Kızıl Ordu’nun müdahalesi ile Azerbaycan’ın bağımsızlığının tehlikeye düşeceğini göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

²⁰²Karabekir, 634-635.

²⁰³Swietochowski, s. 235.

²⁰⁴Nesibzade, s. 39.

²⁰⁵Emel Akal, “Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm”, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2001 (Yayımlanmamış Doktora Tezi),s.285.

Azerbaycan'ın bir darbe-i hükümet ve dâhili infilak ile Komünist Partisi'nin devam-ı idaresine geçmek ve bu suretle bir istila harekâtının yapabileceği tahribattan masun bulundurmak bizim de nokta-i nazarımıza tevafuk eder²⁰⁶şeklindeydi. Sonuç olarak bolşeviklerle kurulacak ilişki hususunda Kazım Karabekir'in Mustafa Kemal Paşa'ya önerisi özetle şöyleydi;

1. *Emperyalist hükümetler aleyhine harekâtı ve bunların taht-ı tahakküm ve esaretinde bulunan mazlum insanların tahlisi gayesini istihdaf eden Bolşeviklerle tevhid-i mesai ve harekâtı kabul ediyoruz.*
2. *Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine hareket-ı askeriye yapar veyahut takip edeceği siyaset ve göstereceği tesir ve nüfuzla Gürcistan'ın da tamamen Bolşevik idaresini kabul etmesini ve Bolşevik ittifakına dahil olmasını ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkartmak üzere bunlar aleyhine harekâta başlamasını temin ederse Türkiye hükümeti de emperyalist Ermeni hükümeti üzerine hareket-ı askeriye icrasını ve Azerbaycan hükümetine Bolşevik esasatını ve amalını tamamen kabul ettirmeyi ve bu hükümeti Bolşevik zümre-i düveliyesine idhal etmeyi taahhüt eyler. Binaenaleyh Azerbaycan üzerine Rus Bolşevik harekât-ı askeriyesine lüzum görmüyoruz...²⁰⁷.*

Mustafa Kemal Paşa, 26 Nisan 1920'de Kazım Karabekir Paşa'nın bu önerisini bazı ufak değişikliklerle kabul etmişti;

“1. Emperyalist hükümeti aleyhine harekâtı ve bunların taht-ı tahakküm ve esarete bulunan mazlum insanların tahlisi gayesini istihdaf eden bolşevik Ruslarla tevhid-i mesai ve harekâtı kabul ediyoruz.

2. Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine harekât-ı askeriye yapar ve yahut takip edeceği siyaset ve göstereceği tesir ve nüfuzla Gürcistan'ın da Bolşevik ittifakına dâhil olmasını ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekâta başlamasını temin ederse Türkiye hükümeti de emperyalist Ermeni hükümeti üzerine hareket-ı askeriye icrasını ve Azerbaycan hükümetini bolşevik zümre-i düveliyesine idhal etmeyi taahhüt eyler.

²⁰⁶Karabekir, s. 591-592.

²⁰⁷Karabekir, s.603-604.

3. *Evvela milli topraklarımızı taht-ı işgallerinde bulunduran emperyalist kuvvetleri tard ve atiyen emperyalizm aleyhine vuku bulacak mücadelat-ı müşterekimiz için kuva-y dâhiliyemizi taazzuv ettirmek üzere şimdiden ilk taksit olmak olarak beş milyon altının ve takarrur ettirilecek miktarda cepbane vesair vesait-i fenniye-i harbiye ve malzeme-i sıhhiye ve yalnız şarkta icra-yı harekât edecek olan kuvvetler için erzakın Rus Sovyet Cumhuriyeti'nce temini lazımdır... Gönderilecek hey'et Azerbaycan hükümeti nezdinde teşebbüsat-ı lazimedede bulunarak mühim olan muavenetin hatta istikrazın icrasına da sarf-ı mesai eylemesi münasiptir efendim”²⁰⁸.*

Fakat Kazım Karabekir'in Bakü'ye gönderilecek askeri heyet aracılığıyla “*Mustafa Kemal*” imzalı ve “Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Moskova Sovyet Hükümetine Birinci Teklifnamesidir” başlıklı bu mektup daha adresine ulaşmadan Azerbaycan, Bolşevikler tarafından işgal edildi. Söz konusu mektup ancak 1920 Haziran ayı başlarında Moskova'ya ulaşacak ve Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin tarafından cevaplandırılacaktı²⁰⁹.

Başta Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir Paşalar olmak üzere Türkiyeli yetkililer, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kaybetmeden bolşevikleştirilmesini ve Sovyet sistemine dâhil edilmesini Sovyet yardımının Anadolu'ya ulaşması ve doğu sınırının güvenliği açısından önemli olduğuna inanmaktaydı. Mevcut Azerbaycan hükümetinin İngiliz yanlısı olduğu kanısı sadece Bakü'deki TKF bünyesinde faaliyet gösteren şahıslar tarafından oluşturulmamıştı. Nitekim daha Ocak 1920'de Mustafa Kemal Paşa Kazım Karabekir'e şöyle yazmaktaydı; “... *Azerbaycan Müsavat hükümeti Bolşevik tehlikesine karşı İngilizlerle ittifak edebileceği için, adı geçen hükümetin itimat edilip olmayacağına salâhiyettar mahfillerce iddia edilmekte olduğu, Dersaadet'ten bildirilmektedir. Bu havadisın araştırılmasıyla beraber İngilizlerle eğilimin doğuracağı*

²⁰⁸Karabekir, s. 638.

²⁰⁹Mustafa Kemal imzalı bu mektup ile ilgili değişik yorumlar yapılmıştır. Örneğin, Akdes Nimet Kurat, “Kurtuluş Savaşının Başlarında Mustafa Kemal Tarafından Lenin'e Yazıldığı İddia Edilen Bir 'Mektub'un Mevcut Olmadığı Anlaşıldı”, *Türk Kültürü*, Cilt IX, No.97 Kasım 1970 (Atatürk Sayısı),s.26-28'de aslında böyle bir mektubun olmadığını ileri sürerken, Musa Gasımov mevcut (eski) Sovyet kaynaklarında ve literatüründe bu içerikte bir mektuba rast gelmediğini ifade etmiştir; bkz.; Gasımov, *Azerbaycan- Türkiye...* , s. 43 vd. Fakat Ankara Üniversitesi *Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi*'nde (TİTE-A) mevcut olan bu mektubun (Kutu 96,Belge 36) Rus arşivlerinde de olduğu tespit edilmiştir. Rakhman Mustafa-zade söz konusu mektubun '*Archiv Vneşnoy Politiki Rossiyskoy Federatsii (AVP RF) Fond 04 'Sekretariat Çiçerina.1919- 1930' Op.51.P. 321a, D. 54868, L. 1 (Rusya Federasyonu Dış Politika Arşivi, 'Çiçerin Sekreterliği')*'de mevcut olduğunu belirlemiştir; bkz.; Mustafa-zade, s.132-133.

tehlikeler ortaya konularak münasip vasıtalarla Azerbaycan'ın ikaz edilmesi ve neticenin bildirilmesi rica olunur"²¹⁰.

İtilaf devletlerinin Güney Kafkas Cumhuriyetlerinin bağımsızlığını tanınması ve bu devletler aracılığı ile burada *cordon sanitaire* kurma girişimleri²¹¹ karşısında oluşan siyasi durumu Mustafa Kemal Paşa şöyle değerlendirmekteydi;

"... İtilaf Devletleri Bolşevikler ile Türklerin arasını Kafkas milletleri vasıtasıyla kesmek planı bulmuşlardır. Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan'ın bağımsızlıklarını tasdik ederek kendilerine çektiler... Kafkasya Seddi'nin yapılmasını Türkiye'nin kati mahvı projesi sayıp, bu Seddi itilaf devletlerine yaptırmamak için en son vasıtalara müracaat etmek ve bu uğurda her türlü tehlikeleri göze almak mecburiyetindeyiz... Doğu Cephesi'nde resmi veya gayri resmi yığınaklara başlamak, yeni Kafkas hükümetleriyle ve bilhassa Azerbaycan ve Dağıstan İslam hükümetleriyle acilen temasa gelerek itilaf planına karşı kararlarını ve vaziyetlerini anlamak, Kafkas milletleri bize set olmaya karar verdikleri halde taarruz hareketimizi birleştirmek için Bolşeviklerle anlaşmak ve dâhilen milli teşkilatı son derece genişletmek ve takviye etmek ve silah, cephane ve malzememizi vermemek için silah kullanmaktır"²¹².

Bolşevik tehlikesine karşı İngiliz yardımını alamayan Azerbaycan hükümeti, Bakü'de TKF çatısı altında faaliyet gösteren yapının izlediği politika ve tutumdan da rahatsızdı ve bu durum Azerbaycanlı yöneticiler tarafından tasvip edilmiyordu. Halil Paşa Azerbaycanlı yöneticileri Kızıl Ordu'nun gelişinden korkmamaya ikna çabası içerisindeydi; Kızıl Ordu Azerbaycan üzerinden geçerek Ermenistan'a ve buradan da Anadolu'ya yardıma gidecekti²¹³. Rusya Komünist Partisi Kafkas Komitesi ve Azerbaycan Komünist (bolşevik) Partisi ile yakın ilişkiler içerisine girmiş TKF'nin Rusya bolşevikleriyle anlaşacak bir hükümeti başa getirme planı olayların içinde yer almış bir Türk subayının raporuna yansdığı şekliyle özetle şöyleydi;

"1. Küçük bir kitle tarafından desteklenen komünizm fikrine karşı gösterilen sert tepkileri Türk (Osmanlı) nüfuzuyla karşılamak ve önemli kimselerin tevkif edilmesi, bütün karargâh ve merkezlerin, haberleşme dairelerinin ve askeri kuruluşların zapt ve

²¹⁰ Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt 6 (1919-1920), Kaynak Yayınları, İstanbul 2001, s.242.

²¹¹ Gönlübol ve Sar, s. 9-14.

²¹² "Ocak 1336 (1920) Sonunda Siyasi Vaziyet, 5 Şubat 1920 (1336)", Atatürk'ün Bütün Eserleri, C. 6, s. 267-268.

²¹³ Swietochowski, s. 239.

işgaline memur edilecek kuvvetlerin ve fabrika işçilerinin başında Osmanlı- Türk subaylarının istihdam edilmesi,

2. Kızıl Ordu'nun Azerbaycan sınırında toplanacağı zamana kadar iktidarı devralacağı söylenen M. H. Hacinski ile bu konu müzakere yolu ile sonuçlandırılmayacağı takdirde, Halil Paşa'nın Kızıl Ordu kumandanlığını kendi üzerine alması; Bu ordunun Ermenistan üzerinden geçerek Türkiye'ye yardıma gitmesi için Azerbaycan'dan yol verilmesine müsaade edilmesi hakkında "Müsavat" hükümetine nota verilmesi ve Kızıl Ordu'nun sınırı geçmesinden sonra kararlaştırılmış plan doğrultusunda bu hükümetin devrilmesi"²¹⁴.

İngiliz belgelerinde Bakü'deki Türklerin halk üzerinde büyük nüfuza ve etkiye sahip oldukları bilgisi yer almaktadır; "...Zor durumda bulunan hükümet ve diğer her hangi bir siyasi parti Halil, Nuri, Küçük Talat, Bahaddin, Bedri Bey ve Azmi Bey gibi Genç Türklerin temsil ettiği Türklük hissiyatının üstesinden gelememekteydi"²¹⁵.

Mevcut koşullarda Bolşeviklerin iktidara gelebilmesi sadece güç kullanılarak yönetime el koyma şeklinde görülmekteydi. Bu fikir Rus ve Azerbaycan Bolşeviklerinin ortak düşüncesi idi. Bu düşünceyle hareket eden Bolşevikler ülkedeki Türk nüfuzundan yararlanmayı ve böylece amaçlarına ulaşmayı hedeflemekteydi. Nitekim yerli Bolşeviklerin halk desteğinden yoksun olduğu ve de darbe yapacak bir kuvvetlerinin bulunmadığı bilinmekteydi. Bu durumda Halil Paşa'nın Dağıstan'da hazır bekleyen Kızıl Ordu'nun başına geçmesi kararlaştırıldı²¹⁶. Fakat Kızıl Ordu'nun başına geçmek üzere Dağıstan'a giden Halil Paşa'ya Rus ordusunun komutanı Levandovski, bu konuda Moskova'nın her hangi bir emir ve talimatının olmadığını beyan etti. Bu durum Rus Bolşeviklerinin asıl niyetinin TKF tarafından da anlaşılmasına yol açacaktı. Zira XI. Kızıl Ordu Azerbaycan sınırını geçmeye başlamıştı bile. Levandovski Halil Paşa'ya XI.

²¹⁴ "Nasıl Oldu?" Yeni Kafkasya, Yıl 2, Sayı 15. İstanbul 1341 'den aktaran; Mehmetzade, s. 126 -127.

²¹⁵ *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti; Büyük Britanya'nın Arşiv Belgeleri* (Haz.; Nigar Maksvel), Azerbaycan Elmler Akademiyası, A. A. Bakıhanov Tarih İnstitutu Yayınları, Bakü 2008, s.488 - 491 (Belge No. 198, 8 Mart 1920).

²¹⁶ Halil Paşa anılarında Rus orduları ile temas etmesinin, Başbakan Nasıbbeyli (*Nasıbbey Yusufbeyli*), İç İşleri Bakanı Reşit Kaplanov, Resulzade ve diğer bakanların katılımı ile Başbakanlıkta yaptıkları toplantıda kararlaştırdıklarını yazmıştır. Bkz.; Halil Paşa, s.324-325. Halil Paşa'nın İç İşleri Bakanı olarak kaydettiği Reşit Kaplanov hükümette Maliye Bakanı olarak görev yapmaktaydı. Azerbaycan hükümet kabineleri ile ilgili bkz.; Nesibzade, s. 87-88.

Kızıl Ordu'nun 1914 sınırlarına ulaşmakla görevlendirildiğini ifade etmişti²¹⁷. Moskova yönetimi Azerbaycan hükümetini devirmek ve Bolşeviklerin iktidara gelmesi için Türk "bolşevikleri"nden diplomatik bir yöntem kullanılarak yararlanmayı düşünmekteydi. XI. Kızıl Ordu'nun sınırı geçmesi haberi alınır alınmaz Azerbaycan Bolşevikleri iktidarı kendilerine devretmesi için hükümete kesin bir dille ultiatom verdi²¹⁸. Bu durum karşısında 27 Nisan 1920 akşamı Azerbaycan Parlamentosu uzun tartışmalar ve müzakerelerden sonra iktidarın bolşeviklere devredilmesi yönünde bir karara vardı. Karar öncesinde Kızıl Ordu Bakü'nün Bileceri İstasyonu'na varmış bulunuyordu. Rus ordusu Bakü'ye hemen hiçbir direnişle karşılaşmadan ulaşmıştı. Savunma Bakanı görevini yürüten General Şihlinski'nin ordunun geçeceği güzergâh üzerindeki köprülerin patlatılması emrini durdurması da Kızıl Ordu'ya kolaylık sağlamıştı²¹⁹. Azerbaycan parlamentosunda Bolşeviklerin iktidarı kendilerine devretmesi talebi görüşüldüğü zaman Mehmet Emin Resulzade meclis kürsüsünde şu konuşmayı yapmıştı;

“ Efendiler! Mütecasir bir ultiatom karşısında bulunuyoruz. Burada teslimden bahsediyorlar. Fakat efendiler, teslim ne demek!... Kime terki mevki ediyoruz?... Bize diyorlar ki, hududumuzu geçen ordunun başında Necati namında bir Türk kumandanı durmuştur. Rusya'dan gelen bu mütecaviz ordu, temin ediyorlar ki, hayat ve memet mücadelesinde bulunan Türkiye'yi halas için koşuyor. Efendiler! Türkiye Azerbaycan'ın halaskarıdır. Amal-ı milliyemizin tebcil eylediği mukaddes bir memleketdir! Onun halasına giden kuvveti biz memnuniyetle istikbal ve teşyi ederiz. Fakat bir şartla ki, bu kuvvet bizim hürriyetimizi, istiklalimizi çiğnemesin. Hâlbuki efendiler, bize sormadan hududumuzu geçen herhangi bir kuvvet, dostumuz değil, düşmanımızdır!

Duyduğumuz bu propaganda düşman propagandasıdır. Bizi işgal ediyorlar. Yalandır. Gelen ordu Rus ordusudur. Farzen kumandanı bir Türk olsa da gene Rus'tur. Onun istediği 1914 hududuna konmaktır. Anadolu imdadına gidecek bahanesiyle yurdumuza giren bu işgal ordusu bir daha buradan çıkmak istemeyecektir. Kızıl Rusya ile behemahal anlaşmak için hükümeti, mutlaka bolşeviklere teslim ultiatomu kabul etmek zilliyetine katlanmaya ihtiyaç yoktur. Bu mütecasirane ultiatomu kemal-i

²¹⁷Mehmetzade, s.130.

²¹⁸Hesenov, s. 358.

²¹⁹Nesibzade, s.70.

nefretle reddetmelidir. İhtilalci Rusya ile mübariz Türkiye arasında muvasele ve tesanüüdünü temin etmek zaruretiyle radikal bir hükümetin mebusan tarafından teşkili ve bu hükümete salahiyet-i vâsıa verilmesiyle tadil-i siyaset etmek kabildir... ”²²⁰.

Uzun süren müzakerelerden sonra Azerbaycan hükümeti iktidarı aşağıdaki şartlarla bolşeviklere devretti;

1. Azerbaycan’ın bağımsızlığı korunacak,
2. Azerbaycan Komünist Partisi’nin kuracağı hükümet geçici hükümet olacaktır,
3. Her hangi bir dış baskı altında olmayan Azerbaycan’ın yönetim şeklini işçi, köylü ve asker delegelerinin timsalinde Azerbaycan yüksek yasama organı belirleyecektir,
4. Hükümet dairelerinde görev yapmakta olan memurlar (üst düzey memurlar istisna olmakla) görevlerine devam edecektir,
5. Yeni yaranacak Komünist hükümeti eski hükümet ve parlamento üyelerinin can ve mal dokunulmazlığını temin edecektir,
6. Kızıl Ordu’nun Bakü’ye savaşa girmemesi için önlem alınacaktır.

Yeni hükümetin Azerbaycan’ın bağımsızlığını çiğnemeğe yönelik her hangi bir dış müdahaleye karşı elde ettiği tüm vasıtalarla önlem alarak mücadele edeceğini ve yukarıdaki şartlara uyacaklarını bildirmeleri üzerine Azerbaycan Parlamentosu iktidarın Müslüman komünistlere verilmesine ilişkin kararı kabul ediyor²²¹.

28 Nisan 1920’de Bakü’de Sovyet ve Osmanlı bayrakları dalgalanıyordu. Mehmet Emin Resulzade işgalin ertesini “*Şehrin savunması ile ilgili önemli mevkilere getirilmiş Osmanlı- Türk subaylarının imzası ile “emr-i yevmi”ler ve ilanlar ortalıkta dolaşmaktaydı ve ilk bakışta “ihtilal”in Kızıl Ordu tarafından değil de Osmanlı*

²²⁰Mehmetzade, s. 133-134. Ayrıca bkz.; Resulzade, s. 67 ve Hesenov, s. 358-359.

²²¹“Kommunist” Gazetesi 6 Mayıs 1920’den aktaran; Hesenov, s. 359-360. Ayrıca bolşevik şartları ile ilgili bkz.; Resulzade, s.67.

Türkleri tarafından yapıldığı intibası uyandırılmaktaydı. “Müsavat” hükümeti devrilmiş, yerine Türkiye hükümeti kurulmuştur. Otomobillerde şehrin muhtelif semtlerine koşan Osmanlı zabitanı hakikaten bu zehabı takviye edecek bir mahiyette idi. Daha ziyadesi ihtilalin akdinde Türk Komiserliği namı ile teşekkül eden müessese namına neşrolunan beyannamelerle Türk komünistleri tarafından neşrolunan “Yeni Dünya” gazetesi bu “emr-i hayr”ın kendi teşebbüsleri ile vuku bulduğunu yazmaktaydı”²²² şeklinde ifade etmekteydi.

Fakat Bolşevikler imza ettikleri bu şartların hiç birisine sadık kalmadılar. Kızıl Ordu'nun işgali neticesinde Azerbaycan Cumhuriyeti'ne son verildi ve Azerbaycan Komünist (bolşevik) Partisi yönetimi ele geçirdi. 28 Nisan'da ise Azerbaycan Geçici Devrim Komitesi (AzRevKom) oluşturuldu ve çok geçmeden bolşeviklerin gerçek niyetinin ne olduğu Türkiyeli “komünistler” tarafından da anlaşılmaya başladı. Komuta kademelerine getirilmiş Türk subaylar görevden alınmaya ve bazıları tutuklanmaya başladı. Görevden uzaklaştırılanların yerine Rus bolşevikleri atanmaktaydı²²³. Bolşevikler, başta parlamento olmak üzere tüm idari, askeri, mahkeme ve diğer kurum ve kuruluşları feshettiler ve proletarya diktatörlüğü oluşturdular²²⁴. AzRevKom yönetime el koyduktan sonra geniş çaplı tutuklamalar, tevkifler başladı. Buna Bakü'deki İngiltere, Fransa ve Polonya'nın temsilcileri de dâhildi. Devlet adına iş yerleri, evler ve diğer emlakın müsaderesine başlandı. El konulanlar gıdadan mobilyaya kadar çeşitlilik göstermekteydi ve “proleter Bakü'nün bir teşekkür göstergesi” olarak gemilerle Moskova'ya gönderiliyordu²²⁵. Lenin işgalin ertesi günü, 29 Nisan'da şöyle demektedir; “... dün Bakü'den aldığımız bir habere göre Sovyet Rusya'nın durumu iyileşmektedir; Sanayimizin yakıtsız kaldığını biliyoruz. Şimdi aldığımız haberlere göre Bakü proletaryası Azerbaycan hükümetini yıkmış ve iktidarı ele geçirmiştir. Artık bütün sanayimizi canlandıracak iktisadi temele sahibiz. Ulaştırmanın ve sanayimiz Bakü petrol madenlerinden çok büyük yardım alacaktır”²²⁶.

²²² Resulzade, s.68.

²²³ Resulzade, s.69.

²²⁴ Musa Qasımlı, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi 1920 – 1945*, (Türkçesi; Ekber N. Necef), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 41.

²²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz.; “N.E.R. Askeri Daire Kumandanı R. H. Spoyer ; ‘Azerbaycan’daki Bolşevik Harekatına Dair Siyasi Rapor 29 Temmuz 1920’”, *Azerbaycan’ın... Harici Siyaseti*, s. 290 – 295.

²²⁶ Vladimir İliç Lenin, *Eserleri*, C. 40 (Aralık 1919 – Nisan 1920), Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1983, s. 356.

3 Mayıs 1920'de "Türkiye Komünist Bolşevikleri Tarafından Azerbaycan Halkına" başlığıyla yayınlanan beyannamede ise özetle şöyle deniliyordu;

"... Antanta Devletleri eski zamanlardan beri Türk ve Şark âleminin en insafsız düşmanıdır... Şark âlemine emperyalizm şeklinde gelen bu eşkıya tahakkümüün reaksiyonu... komünizmi doğurdu. Haklı ve kuvvetli olan bu yeni fikrin hedefi tahakkümüü yıkmak olduğuna göre, biz Türk ve Müslümanlar da aynı felakette Rus inkılâpçılarıyla biriz. Demek ki, komünistler bizim müttefiklerimizdir..."

...(emperyalist) zulüm önünde Azerbaycan siyaseti ne olmalı idi? ... Maalesef İngiliz siyasalar yalnız Azerbaycan'ın değil, bütün Türk ve Şark âleminin zararına olarak yalancı istiklal perdesi altında Azerbaycan'ı Antanta'ya esir bir hizmetkâr haline getirdiler. Bu siyasetin neticesi ne olacaktı? Memleket için felaket ve siyasetçiler için iflas ve sükût!

Siyasiler düze dursunlar, fakat biz Türkiye komünistleri boş ve sonu müthiş bir uçuruma yuvarlanmakta olan masum öz kardeşlerimizin acıklı haline seyirci kalamazdık. Binaenaleyh, biz Türkiye komünistleri selameti Azerbaycan'ın en faaliyetli halaskarları olan Azerbaycan Türk Komünist Yoldaşlarımızla el ele verip daha sıkı çalışmakta gördük. Fırkamız şu maksatlara yürüdü;

1. *İnkılâp Ordusu'nun (XI Kızıl Ordu) Azeri toprağına güçle değil, dostlukla girmesi.*
2. *Yanlış götürülmekte olan Azerbaycan siyasetinin umum şark siyasetinin tabi ve makul istikametine verilmesi.*
3. *Azeri'nin ıstırabını daima duymuş olan Türkiye inkılâpçılarının Rusya ve Azerbaycan inkılâpçılarıyla muvasala ve tesanüdü.*

...Biz Türkiye komünistleri Azerbaycan inkılâbına iştirak ettik..."²²⁷.

Bu arada Bolşeviklerin Bakü'yü işgal etmeleri Türkiye'de 1 Mayıs'ta duyuldu²²⁸. Bu dönemde Azerbaycan'da neler olup bittiği konusunda ve Bolşeviklerin amaçlarının neler olduğu hususunda Türkiye'de henüz sağlıklı bir bilgiye sahip olunmadığı görülmekteydi. Nitekim Kazım Karabekir Mustafa Kemal Paşa'ya sadece "Azerbaycan

²²⁷ "Kommunist" Gazetesi (Bakü) 3 Mayıs 1920'den aktaran; Aslan, s. 82-85.

²²⁸ Karabekir, s.641 2 No.lu dipnot.

Bolşeviklere iltihak etmiş” diye yazmaktaydı²²⁹. Mustafa Kemal Paşa da genel siyasi gelişmeler bağlamında Bolşeviklerle ittifakın önemini bir kez daha yineliyor²³⁰ ve Sovyetlerle yakın ilişkiler kurmak için Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyet 11 Mayıs 1920’de Moskova’ya gönderiliyordu²³¹. Diğer taraftan Ankara hükümetinin Azerbaycan’dan bir takım beklentileri vardı. Mustafa Kemal 3 Mayıs 1920’de Kazım Karabekir’e “... elde beş para bulunmadığı devlet-i alilerinin malumudur. Şimdilik dâhilde bir kaynak bulunmuyor. Başka taraftan temin edilinceye kadar Azerbaycan hükümetinden azami miktarda istikraz akdi imkânının düşünülmesini ve temin edilmesini rica ederim”²³² diye yazmaktaydı. Ankara hükümetinin bir diğer beklentisi ise askeri yardım konusuydu. 27 Nisan işgali arifesinde Bakü’deki “Türk komünistler” aracılığı ile XI. Kızıl Ordu’nun Anadolu’ya yardıma gideceği yönünde bir düşünce mevcuttu. Dahası Halil Paşa’nın da ordu kumandanlığını üzerine alacağı yönünde bir kanaat oluşmuştu. Fakat çok geçmeden Kızıl Ordunun sadece 1914 sınırlarına ulaşmak gibi bir misyonu olduğu anlaşılmıştı. Rusya’da esir bulunan Osmanlı subay ve askerleri ile Azerbaycan’daki Osmanlı subay ve askerlerinden oluşturulacak bir kuvvetin Anadolu’ya gönderilmesi düşünülüyordu. Ancak Bolşevikler Ankara hükümeti ve Bakü TKF’nin bu beklentilerine soğuk bakıyordu. Dahası ilişkileri kurma ve Anadolu’nun beklentilerine yardımcı olmak misyonu ile hareket eden TKF de çok geçmeden faaliyetini durdurmak zorunda kalmıştı. Bunda Rus ve Azerbaycanlı bolşevikler değil de bolşeviklerin desteklediği Mustafa Suphi etkili olmuştu. Rusya’da Mustafa Suphi’nin öncülüğünde Türkiye’ye yönelik faaliyetlerde bulunan Türkiye Komünist Teşkilatı (TKT)’nin 27 Nisan işgalini müteakiben Bakü’ye gelmesi önemli bir yere sahiptir. Azerbaycan’ın bolşevik yönetimine girmesinden sonra çalışmalarını Türkiye’ye “yakın bir bölgede yürütmek” ve “Türkiye’de tezlikle şûralar hükümeti vücuda getirmek” amacıyla Bakü’ye gelen Mustafa Suphi ve arkadaşları “eski ittihatçılar”ın kurduğu TKF’yi ortadan kaldırmış ve TKT’yi yeniden yapılandırmışlardı²³³. Gerek Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi, gerekse Azerbaycan Komünist Partisi (bolşevik) Merkez Komitesi’nin maddi ve diğer konularda desteklediği TKT²³⁴, Bakü’de belli bir güce ulaştıktan sonra faaliyetine Anadolu’da devam etmek niyetindeydi. TKT bir

²²⁹ *Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE-A)*, Kutu 223, Gömlek 13, Belge 13–3001.

²³⁰ *TİTE-A*, K.323, G.13, B.13–2001.

²³¹ Gönübol ve Sar, s.15.

²³² *Atatürk’ün Bütün Eserleri*, C.8 (23 Nisan–7/8 Temmuz 1920), İstanbul 2002, s.171.

²³³ Aslan, s.85-89.

²³⁴ Bu konuda bilgi için bkz.; Aslan, s. 92-94.

taftan Ankara hükümeti ile ilişki kurmaya çalışırken öte yandan da gizli olarak Nahçıvan, İstanbul, Trabzon, Rize, Samsun, Erzurum, Beyazıt, Sivas, Tokat, Amasya, Ankara, Konya, Ereğli ve Zonguldak gibi bölgelere propagandacılar göndererek Anadolu'ya nüfuz etmeye çalışmaktaydı²³⁵. Trabzon'dan 3.Kafkas Fırkası kumandanı Miralay Rüşdü tarafından 19 Temmuz 1920'de Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne, TKT Merkezi Komite üyesi Süleyman Sami'nin TKT tarafından Anadolu ile "resmi" olarak temasa geçmek arzusunun içeren bir şifre gönderilmişti. Heyet-i Merkeziye Reisi Mustafa Suphi ve azadan Mehmet Emin imzalı 15 Haziran 1920 tarihli bu mektuptan anlaşıldığına göre; "... *Türk İştirakiyyun Komitesi bervech-i ati hususata dair malumat ahzına Süleyman Sani'yi memur etmiştir*;

- a) *Anadolu'da aleni olarak bolşevik teşkilatına müsaade edilir mi?*
- b) *Hal-i hazırda tatbik edilmekte olan bolşevik programının Anadolu'ya tatbiki için ne gibi tadilat düşünülmüyor?*
- c) *Bolşevik programının tatbiki hususunda Büyük Millet Meclisi'nin nokta-i nazarı nedir? ...*" ²³⁶.

Azerbaycan Bolşevik yönetiminin maddi ve manevi desteğini alan TKT'nin Anadolu'ya nüfuz etme girişimlerine TBMM hükümeti ilk başlarda belli ölçülerde müsamaha göstermişse de bu tip faaliyetleri daima kontrol altında tutmuştur. Eylül 1920'de yapılan TKT'nin Birinci Kongresi'nde Türkiye ve Rusya'nın çeşitli yerlerinde kurulmuş olan komünist grup ve teşkilatlarına mensup temsilcilerin ortak düşüncesiyle birleşme kararı alınmış ve 15 Eylül 1920 tarihinde Türkiye Komünist Fırkası kurulmuştur²³⁷. TBMM hükümeti Sovyet Rusya ve Azerbaycan'la kurulacak ilişkilerde TKT'nin aracılığından yararlanma düşüncesindeydi. Nitekim Mustafa Kemal Paşa 5 Temmuz 1920'de Kazım Karabekir'e, Mustafa Suphi'nin "Sovyetler nezdinde mühim mevki vardır, kendinden istifade etmek muvafıktır" diye yazmaktaydı²³⁸. Fakat 1-7 Eylül 1920 tarihleri arasında Bakü'de düzenlenen Şark Halkları Birinci Kongresi ve 10 Eylül'de başlayan TKT'nin Birinci Kongresi'nden sonra TBMM hükümeti Bolşeviklerle olan ilişkilerini sağlam bir temele oturtma gereğini hissetmiştir.

²³⁵ Aslan, s. 94.

²³⁶ *TİTE-A*, K. 324,G.3, B. 3-001.

²³⁷ Aslan, s. 244.

²³⁸ Aslan, s. 267.

1.4.1. Şark Halkları Birinci Kongresi ve Türkiye

Sovyet Rusya'nın Bolşevik inkılâbını dış dünyaya, özellikle Doğu ülkelerine-Müslüman coğrafyasına ihraç etme düşüncesiyle Bakü'de düzenledikleri Şark Halkları Birinci Kongresi, görünürde Avrupa emperyalizmine karşı mücadelede Müslüman Doğu'yu kendi yanında görme çabasıydı. Bir izleyici gözlemlerini şöyle ifade etmekteydi; "Sovyetler galip devletlerin ablukasını Müslümanların yardımıyla bertaraf etmeye çalışmaktaydı"²³⁹. Ali Fuat Cebesoy'a göre Kongre, Bolşeviklerin özetle şu beklentilerine cevap vermeliydi;

"1. Cepheden ve Garp hudutlarından Avrupa'ya sirayet ettirilemeyen inkılâp hareketlerini Şarktan ve müstemlekelerden sokmak.

2. III. Enternasyonal'in, II. Enternasyonal'e mukabil köylü ve amele hukukunu tanıdığını cihana ilan etmek.

3. Şark milletlerinin kendileriyle beraber olduğunu Avrupalılara göstermek.

4. Şark milletlerini ihtilale, kıyama davet veya mecbur etmek.

5. Enver Paşa ve arkadaşlarının kendileriyle müşterek ve Bakü kurultayı, aynı zamanda III. Enternasyonal'in Şark milletleri arasında emniyet ve nüfuz kazanmak.

6. İnkılâpçı Türkiye'nin kendileriyle dost ve siyasetlerine zahir olduğunu İslam âlemine göstermek suretiyle Türkiye'nin İslam alemi üzerindeki nüfuzundan faydalanarak Avrupalıların aleyhine ihtilaller çıkartılmasını teşvik, mazlum ve mağdurlara yardım maskesi altında İslam memleketlerine hulûl ve nüfuz etmek"²⁴⁰.

Kongrede TBMM hükümeti adına Moskova temsilcisi İbrahim Tali Bey gözlemci olarak bulunmuş ve bir bildiri sunmuştu²⁴¹. İbrahim Tali Bey Moskova'dan Bakü'ye

²³⁹ Essad Bey ve Wolfgang von Weisl, *Allah ist Gross (Allahu Ekber. İslam Dünyası'nın Abdülhamid'den İbn-i Suud'a Kadar Çöküşü ve Yükselişi)*, (Çev. Çerkez Gurbanlı), Bakü Devlet Üniversitesi Yayınları, Bakü 1998, s. 225.

²⁴⁰ Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları (21.11.1920 - 2.6.1922)*, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1955, s.32.

²⁴¹ Aslan, s. 162-165.

Enver Paşa ile birlikte gelmişti²⁴². Kongre'ye Anadolu'nun değişik şehirlerinden gayri resmi bir şekilde olsa da çok sayıda delege katılmıştı²⁴³.

TBMM hükümetinin kongreden beklentilerine gelince bunlar şöyle özetlenmekteydi;

1. Bolşeviklerin Türkiye ile ilgili düşünce ve niyetleri.
2. Türkiye'ye yardım için komünizm idaresinin kabulünün telkin edilip edilmeyeceği.
3. Ermeni Taşnak Ordusu engelini kaldırılarak doğu yolunun açılması ve TBMM ordularıyla Bolşevik ordularının irtibat sağlanması.
4. Bolşeviklerden silah ve para yardımı sağlanması.
5. Ermeni Meselesi'nin milli menfaatler doğrultusunda halledilmesi²⁴⁴.

Kongreye Moskova'dan katılan Enver Paşa'ya gerek halk, gerekse Müslüman delegeler yoğun ilgi göstermişlerdi. Kongre başkanı Zinovyev'in etkili konuşması sırasında salona dâhil olan Enver Paşa, Müslüman delegelerin sıcak ve samimi ilgisiyle karşılanmıştı²⁴⁵. Fakat bu durum TKT ve Azerbaycan hükümetinde bir rahatsızlığa yol açmıştı²⁴⁶. Kongrede Enver Paşa'nın hazırladığı bir bildiri de okunmuştu²⁴⁷. Kongrenin sona ermesinden sonra Enver Paşa ve İbrahim Tali Bey başta olmak üzere Türk delegelerin (katılımcıların) raporları TBMM hükümetine gönderilmeye başlanmıştı. Gerek kongrede Sovyet temsilcilerinin bildirimleri, gerekse TBMM hükümetine ulaştırılan raporlar Bolşeviklerin Ankara hükümetine olan bakış açısını ortaya koyması bakımından önemliydi. Kongre başkanı Zinovyev, "Mustafa Kemal'in başında bulunduğu hareketin komün hareketi olmadığını bir dakika bile unutmuyoruz" diyor, komünist beynelmilelin siyasetini izlemeyen Türk hükümetine İngiliz siyaseti karşısı inkılâp mücadelesinde destek olunacağını dile getiriyordu. Zinovyev'e emperyal güçlerden kurtulduktan sonra Türkiye'de "hakiki inkılâbın başkaldırması için kendileri

²⁴² Aslan, s.162.

²⁴³ Yavuz Aslan kongre resmi tutanaklarında Türkiye adına 235 delegenin katıldığı bilgisine karşın Azerbaycan arşivlerinde yapılan çalışmalar sonucunda ancak 163 delegenin isminin tespit edildiğini yazmaktadır; bkz.; Aslan, s.143 ve ek 13.

²⁴⁴ Aslan, s.198.

²⁴⁵ Essad Bey ve von Weisl, s.225. Yazarlardan birinin de izleyici olarak katıldığı kongrede Müslüman delegelerden bazılarının Enver Paşa'nın elini öpenlerin dahi olduğu ifade edilmektedir.

²⁴⁶ Aslan, s. 175, 158 No.lu dipnot.

²⁴⁷ Masayuki Yamauchi, *The Green Crescent Under The Red Star. Enver Pasha in Soviet Russia 1919 - 1922*, Institute For The Study Of Languages And Cultures Of Asia And Africa, Tokyo 1991,s.318-321.

Türkiye'ye yardımcı olacaktı"²⁴⁸. Enver Paşa ise Mustafa Kemal'e göndermiş olduğu mektupta "Anadolu'ya muaveneti vadeden Sovyet Hükümetinin ciddi ve mühim bir muavenette bulunabilmesine ihtimal vermiyorum" demektedir²⁴⁹.

TBMM Hükümeti açısından Şark Halkları Kongresi'nin sonuçları şöyleydi;

— Türk Milli Hareketi Bolşeviklerin yardımını elde edebilecektir, fakat komünist propagandalarına karşı dikkatli olunması gerekmektedir.

— Sovyet Rusya hükümeti silah bakımından ciddi bir yardım değil de sadece para yardımı yapabilir.

— Mustafa Suphi ve Fuat Sabit gibi maceracıların vasıtaçılığından kurtularak Bakü ve Moskova'da TBMM Hükümetinin resmi temsilcilerinin bulundurulması gereklidir.

— Ermeni Meselesi'nde Sovyet Rusya'nın Türkiye lehinde bir siyaset izlemesi mümkün görünmemektedir ve bu meseleyi TBMM Hükümeti kendi imkânlarıyla

çözmelidir²⁵⁰.

TBMM hükümetinin Sovyet Rusya'nın Türkiye ve diğer Müslüman doğu ülkelerini bolşevik oryantasyonuna dâhil etme planına karşı dikkatli olması gerekiyordu. Bu dönemde Anadolu'ya nüfuz etme konusunda Bolşeviklerin kendi aralarında fikir birliğinin olmadığı görülmekteydi. Özellikle kongreden sonra Moskova yönetimi Enver Paşa vasıtasıyla bir şekilde Türk Kurtuluş Hareketi'ne müdahil olma niyetini taşımaktaydı. Enver Paşa'nın bolşeviklerin oluru ile Azerbaycan ve Dağıstan'da teşkil edeceği bir kuvvetle, İran üzerinden Anadolu'ya geçme isteği gerek Mustafa Kemal, gerekse Kazım Karabekir tarafından engellenmişti²⁵¹. Mustafa Suphi başkanlığındaki TKT ise Azerbaycan hükümetinin desteği ile Türk Kızıl Alayı oluşturarak Anadolu'ya geçme girişimlerinde bulunuyordu. 1920 yazından itibaren Osmanlı savaş esirlerinden oluşturulan Türk Kızıl Alayı'nın toplam mevcudu yaklaşık sekiz yüz askeri bulmaktaydı. Mustafa Suphi bu sayıyı artırmak için Azerbaycan'da bulunan Türkler arasında seferberlik başlatmışsa da, TBMM Hükümeti'nin Moskova temsilcisi İbrahim

²⁴⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz.; Aslan, s.154-157.

²⁴⁹ Aslan, s. 177.

²⁵⁰ Aslan, s. 202.

²⁵¹ Ağayev, s.161-162.

Tali'nin girişimleriyle durdurulmuştu. Türk Kızıl Alayı'nın 14 Ekim 1920'de Bakü'den hareketle Zengezur'a, buradan da Nahçıvan üzerinden Türkiye'ye gitmesi planlanmıştı. Fakat bu alayın önü Zengezur'da Ermeni Taşnak birlikleri tarafından kesilmiş ve çıkan çatışmalarda ciddi kayıplara uğrayarak geri dönmek zorunda kalmıştı²⁵². Türk Kızıl Alayı, TKT'nin Anadolu'ya nakledilmesinden ve akabinde Mustafa Suphi ve arkadaşlarının 28 Ocak 1921'de Karadeniz'de öldürülmesinden sonra²⁵³, 25 Mart 1921'de yaklaşık 350 civarında bir mevcutla Kars'a gelebilmiş ve İstiklal Savaşı'na katılmıştı²⁵⁴.

1.4.2. Azerbaycan Türkiye Diplomatik İlişkileri

Mondros Mütarekesi ile fiilen yıkılan ve işgale uğrayan Osmanlı Devleti 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Anlaşması²⁵⁵ ile de hukuken parçalanıyor ve siyasi, mali, iktisadi, askeri alanlarda oldukça ağır yükümlülükler altına sokuluyordu²⁵⁶. Sevr Anlaşması çokuluslu Osmanlı Devleti'nin başat yöneticisi olan Türk milletine “yaşama hakkı” tanımayan adeta “ölüm fermanı” niteliğindedir²⁵⁷. Asla uygulanamayacak olan Sevr Anlaşması İngiliz siyasetinin tezahürü olarak ortaya çıkmıştı ve Britanya imparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya ve bunların müttefiki olan Belçika, Yunanistan, Hicaz, Ermenistan, Romanya, Polonya, Sırp- Hırvat-Sloven Devleti ve Çeko-Slovakya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanmıştı²⁵⁸. Anlaşmanın altıncı kısmına göre Doğu Anadolu topraklarını da içine alacak ve denize çıkışı olacak bir Ermenistan devleti kurulacaktı²⁵⁹. İleride Ermenistan'ın ABD mandası altına gireceği düşünülüyordu ve Türkiye ile Rusya arasında bir set oluşturulmasına karar verilmişti. Fakat ABD Ermenistan üzerinde manda fikrini kabul etmeyerek bundan vazgeçmişti. İtilaf devletlerinin Türkiye'ye karşı Ermenistan'ı kullanma girişimleri mevcut Ermeni

²⁵² Bilgi için bkz.; Aslan, s. 116-125.

²⁵³ Mustafa Suphi ve beraberindeki heyetin kimin tarafından öldürüldüğü konusu hala tartışmalı bir konudur. M. Suphi'nin düşmanlığa varacak kadar kötü ilişkiler içerisinde bulunduğu (eski) İttihatçılar tarafından mı, yoksa Sovyet Rusya'nın adamı olarak onun komünist faaliyetlerini Anadolu'daki Milli Hareket için zararlı bulan Ankara Hükümeti tarafından mı organize edildiği tartışmalı bir konu olarak görülmektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.; Aslan, s. 318-359.

²⁵⁴ Aslan, s.359-362.

²⁵⁵ Sevr Anlaşması ile ilgili bkz.; Erim, s.525-691.

²⁵⁶ Uçarol, s. 517.

²⁵⁷ Oral Sander, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü. Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 563, Ankara 1987, s. 203.

²⁵⁸ Uçarol, s.515.

²⁵⁹ Erim, s. 559 (md. 88- 93).

Meselesi'ni önemli bir sorun haline getirmişti. Türk Kurtuluş Hareketi önderleri gerek Misak-ı Milli sınırları açısından gerekse Sovyet yardımının Anadolu'ya ulaşmasında engel olarak görülen Ermeni Meselesi'nin bir an önce çözüme kavuşmasını istemekteydi. Azerbaycan Sovyet Hükümeti de bu konuya kendi güvenliğini tehdit eden ve savaş durumundaki ve İtilaf şemsiyesi altındaki Taşnak Ermeni yönetiminin ortadan kaldırılması ile bölge Müslümanlarının güvenliği ve hem de kendi Sovyet nüfuzunu pekiştirme açısından bakmaktaydı. Bu bağlamda gerek TBMM Hükümeti, gerekse Azerbaycan Sovyet hükümeti açısından Taşnak Ermenistanı önemli bir sorun haline gelmişti. Öte yandan Sovyet Rusya da bu dönemde Ermenistan yanlısı bir politika izlemekteydi. Nitekim 10 Ağustos 1920'de Sovyet Rusya ile Taşnak yönetimi arasında bir anlaşma imzalanmıştı. Bu anlaşmaya göre Sovyet Rusya Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyordu ve öte yandan da Türkiye ile Azerbaycan arasındaki sınır bağlantısı Şahtahtı- Culfa demiryolu hattının Ermenistan'ın denetimine verilmesi ile kesilmiş oluyordu²⁶⁰. 1920 yazından itibaren Kafkasya'da Türklere yönelik saldırılarını artıran ve İtilaf devletleri tarafından kendilerine vaat edilen Kuzey- Doğu Anadolu'yu işgal girişimlerinde bulunan Ermenistan'ı durdurmak için TBMM hükümeti tarafından protesto edilmişse de Ermenistan'ın tutumunda bir değişiklik olmamıştı²⁶¹. Bu durumda Doğu Orduları Kumandanı Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk ordusu Erzurum'dan harekete geçerek önce Sarıkamış'ı, daha sonra ise Kars'ı kurtardı. 7 Kasım'da da Gümrü ele geçirildi. Yaklaşık altı hafta süren Türk ilerlemesi karşısında Ermenistan barış talebinde bulundu ve 26 Kasım'da barış müzakerelerine başlandı²⁶². 2 Aralık 1920'de TBMM hükümeti ile Ermenistan arasında Gümrü Anlaşması imzalandı²⁶³. Bu anlaşma ile Sevr Anlaşmasının geçersizliği fiilen ve hukuken kanıtlandığı gibi Ermeni Meselesi de Türkiye'nin haklarını karşılayacak bir şekilde çözüme bağlanmıştır²⁶⁴. Anlaşmanın bir ay içerisinde taraf ülke hükümetlerince onaylanması gerekiyordu, fakat Bolşeviklerin Taşnak hükümetini devirerek iktidarı ele geçirmesinden dolayı anlaşma onaylanmadı. Gümrü Anlaşması bir süre Rusya-Türkiye-Ermenistan- Azerbaycan ilişkilerinde tartışma konusu oldu ve daha sonra 16 Mart 1921

²⁶⁰ Mustafa-zade, s.259.

²⁶¹ Gönlübol ve Sar, s. 18.

²⁶² Gönlübol ve Sar, s. 18-19.

²⁶³ Gümrü Anlaşması için bkz.; İsmail Soysal, *Tarihçeleri Ve Açıklamalarıyla İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Anlaşmaları* C.I (1920-1945), TTK Basımevi,2.Baskı, Ankara 1989,s. 17-23.

²⁶⁴ Soysal, s.18.

Moskova ve 13 Ekim 1921 Kars Anlaşmalarının imzalanmasıyla sorun olmaktan çıkarak çözümlendi²⁶⁵.

1.4.2. TBMM Hükümeti'nin Bakü Temsilciliği

İtilaf devletlerinin Türkiye'ye yönelik fiili ve hukuki saldırıları karşısında TBMM hükümeti Sovyetlerle olan ilişkilerini geliştirme ve daha sağlam bir zemine oturtma gereğini düşünmekteydi. Bu düşünceden hareketle 15 Ağustos 1920'de TBMM hükümeti Memduh Şevket (Esental) Bey'i "mümessil ve Murahhas" sıfatıyla Bakü'ye temsilci olarak atadı²⁶⁶. TBMM hükümetinin yurtdışındaki ilk resmi temsilcisi olan Memduh Şevket Bey Eylül 1920'de Ankara'dan kendisine verilen talimatlarla Bakü'ye gelerek göreve başlamış ve 31 Mart 1924'e kadar bu görevini sürdürmüştür²⁶⁷.

Umuru Hariciye Vekâleti tarafından Memduh Şevket Bey'e verilen talimatnamede özetle şu hususlar vurgulanmaktaydı;

- Azerbaycan'daki mevcut hükümetin hangi temeller üzerinde kurulduğu ve yapısı öğrenilecektir
- Azerbaycan hükümetinin yanı sıra muhalif çevreler ile de bilgi toplanacak
- Gerek hükümet gerekse diğer çevrelerin Türkiye ve Osmanlı Türkleri ile ilgili düşünceleri öğrenilecektir
- Azerbaycan'da bulunan Osmanlı Türklerinin ne gibi faaliyetlerde bulunduğu araştırılacaktır
- Azerbaycan ve Sovyet Rusya'nın Gürcistan ve Ermenistan'la olan ilişkileri öğrenilecektir
- Türkiye ile Kafkas Cumhuriyetleri arasında ilişki kurulmasının önündeki engellerin tespit edilmesi ve bu engellerin hangi suretle ortadan kaldırılmasının muhtemel yolları ve İngiliz kışkırtmalarının etkisi tespit edilecektir.

²⁶⁵ Gasımov, *Azerbaycan Türkiye...*, s. 32.

²⁶⁶ Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1993, s.397 (Belge No.495).

²⁶⁷ Bilal N. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996, s.84.

- Kuzey İran'daki (Güney Azerbaycan) Türkler ile Azerbaycan Sovyet Hükümeti arasında bir ilişki olup olmadığı, eğer böyle bir ilişki yoksa nasıl kurulabileceği araştırılacaktır²⁶⁸.

Memduh Şevket Bey Bakü'de görevde bulunduğu süre zarfında kendisine verilen talimatları başarıyla uygulamış, yaptığı girişimlerle de Azerbaycan hükümetince Türkiye'ye maddi yardım ve teknik malzeme gönderilmesi ve Bakü'de bulunan Türk savaş esirlerinin vatana dönmeleri hususunda önemli faaliyetlerde bulunmuştu²⁶⁹. Memduh Şevket Bey iktidar çevreleriyle olan ilişkilerinin yanında muhalif çevrelerle de yakın ilişkiler içerisine girmişti. Bolşeviklerin Azerbaycan'ı işgalinden sonra hemen tüm muhalif partilerin yasaklandığı ve gizli bir şekilde faaliyet gösterdiği bir dönemde Sovyet yönetiminin tutum ve politikalarının eski çarlık istibdadını çağrıştırmaması, gerek siyasi muhalif çevrelerinin gerekse toplumun bazı önemli kesimlerinin Türkiye'ye yönelik beklentilerini artırmaktaydı. Bu çevrelerde Türkiye'nin Azerbaycan konusunda Rusya ile bir anlaşmaya varacağını düşünenler olduğunu ileri süren tarihçi Musa Qasımlı, Azerbaycan Milli Güvenlik Bakanlığı (eski KGB) arşivlerine istinaden Müsavat Partisi Başkanı Mirza Bala Mehmetzade'nin Azerbaycan'ın istiklali konusunda Memduh Şevket Bey'le görüştüğünü yazmaktadır²⁷⁰. İngiltere'nin Rusya'dan Kafkasya'yı boşaltmasını talep ettiği ve Türkiye'nin Azerbaycan'a bir askeri birlik göndereceği söylentileri üzerine gerçekleşen görüşmede, Memduh Şevket Bey bu konu ile ilgili bilgisinin olmadığını bildirmişti. İkinci görüşmede ise Müsavat başkanı, Memduh Şevket Bey'den Türkiye'nin Rusya ile mevcut ilişkileri çerçevesinde Azerbaycan'ın hukuklarının genişlendirilmesine yardımcı olunması istenmişti. TBMM temsilcisi ise mevcut koşullarda Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkileri bozacak her türlü eylemden uzak durulması gerektiğini ifade etmişti²⁷¹. Memduh Şevket Bey'in Sovyet istihbarat raporlarına yansıyan bu resmi görüşün yanında Türkiye'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığından yana olduğu bilinmekteydi. Nitekim 1 Aralık 1920'de Mustafa Kemal Şark Cephesi kumandanlığı vasıtasıyla Moskova sefiri Ali Fuat Paşa, Bakü mümessili Memduh Şevket Bey ve Tiflis mümessili Kazım Bey'e göndermiş olduğu telgrafta şöyle yazıyordu;

²⁶⁸ Şimşir, *Atatürk ve...*, s. 397-398 (Belge No.496).

²⁶⁹ Ağayev, s. 227-228.

²⁷⁰ Qasımlı, s. 162-163.

²⁷¹ Qasımlı, s. 163.

“...Azerbaycan’ın tamamen ve cidden müstakil bir devlet haline girmesine taraftarız ve bunun temini için Rusları gücendirmemek ve kuşkulandırmamak şartıyla teşebbüsat-ı lazımede bulunulacaktır. Bu babda memleketin petrol vs. gibi iktisadi kaynaklarına sahip olması için yine aynı şartla çalışılacaktır. Rusların Azerbaycan’da yapacakları muamele bütün İslam aleminin Bolşevikleri tartmak için bir miyar olacağına Ruslara anlatılmasına gayret olunacaktır. Kafkas meselesinin hudud, vesait-i nakliye vs. gibi nokta-i nazarlardan hallinde daima Azerbaycan’ın ve Şimali Kafkasya menfaatlerinin bilhassa nazar-ı dikkate alınmasına itina olunacağı gibi 10 Ağustos 1920’de Ruslar ve Ermeniler arasında akdolunan mütarekede Azerbaycan’a zarar veren maddelerin kaldırılmasına çalışılacak ve her milletin mukadderatına hâkim olması düsturuna binaen, Karabağ vs. gibi Türk ekseriyetiyle meskun yerlerin Azerbaycan’a bağlı bulunması temin edilecektir...”²⁷².

Memduh Şevket Bey Bakü’de zamanla Bolşeviklerin gerçek niyetinin neler olduğunu anlamış ve Sovyet Rusya’nın da giderek emperyalist bir anlayışa büründüğünün farkına varmıştır²⁷³. Memduh Şevket Bey’in Bakü’de hükümet çevreleriyle yakın ilişkiler kurması ve Azerbaycan’la ilgili konulara yakın ilgi duyması Sovyet Rusya tarafından kuşkuyla karşılanırken Ankara’da da kendisinin bolşevik taraftarı olduğu yönünde söylentilerin çıkmasına yol açmıştı²⁷⁴. Sovyet istihbarat kaynaklarına göre Müsavat partisi ile temasta olan Bakü Türk Temsilciliği Azerbaycan’ın bağımsızlığından yanaydı. Bakü Türk Temsilciliği, Moskova’nın emir ve direktifleri ile hareket eden Azerbaycan hükümeti nezdinde yaptığı girişimlerle Sovyet yönetiminin dikkatini Anadolu’daki gelişmelere çekmekteydi. Örneğin 10 Eylül 1922 tarihli bir belgede Anadolu’daki Yunan mezaliminin Azerbaycan hükümetine de tebliğ edildiği görülmekteydi;

“...Azerbaycan İçtimai Şura Cumhuriyeti Hariciye Komiserliğine Yunanlıların Anadolu’da yaptıkları mezalim hakkında hükümet-i matbuam Hariciye Vekâletinden Azerbaycan hükümetine tebliğ edilmek üzere gönderilen protestonamenin bir sureti Rusça tercümesiyle birlikte takdim ve bu vesile ile ihtiramatımın kabulünü rica ederim efendim.

²⁷² Atatürk’ün Milli Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge), C. I, 1919-1923, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994, s. 205 (Belge No.33).

²⁷³ Ağayev, s. 228-229.

²⁷⁴ Ağayev, s. 229.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Azerbaycan mümessili Memduh Şevket”²⁷⁵.

Bakü Temsilciliği vasıtasıyla “Türkiye Büyük Millet Meclisi Vekiller Şurası Sadrı (Başkanı) ve Dâhiliye ve Hariciye Vekâletleri Vekili Hüseyin Rauf” imzalı *protestonamede* Yunanlıların kaybettikleri İnönü ve Sakarya savaşlarından sonra geri çekilirken yerli halka yönelik cinayet ve vahşilikleri anlatılmaktaydı. Afyonkarahisar ve havalisinde, çocuk ve kadın farkı gözetmeksizin katliamlar yapıldığı, halkın mescitlere doldurularak bunların diri diri yakıldıkları anlatıldıktan sonra “*Hükümetler ve matbuat bu menfur cinayetlerin bundan böyle irtikab olunmaması için Yunanlıların üzerinde tazyikatta bulunurlar*”²⁷⁶ diye ifade edilmekteydi.

TBMM Bakü Temsilciliği ve onun faaliyet dönemi ile ilgili bir hususun vurgulanması gerekmektedir. Bazı araştırmalarda Bakü Türk Temsilciliği Büyükelçilik olarak ele alınmaktadır²⁷⁷. Fakat M. Ağayev’in de vurguladığı gibi,²⁷⁸Bakü’deki Türkiye Temsilciliği bir büyükelçilik değildi. Aralık 1920’de Hariciye Vekâleti’nin Bakü Mümessilliğini elçilik düzeyine yükseltme ve Memduh Şevket Bey’i de elçi olarak atama girişimleri olmuşsa da, özellikle Kazım Karabekir Paşa’nın “Bakü’de mümessil unvanının şimdiden sefarete tahvilinde acele edilmemesi” mealindeki tavsiyesi üzerine sonuçsuz kalmıştır. Bundan sonra ise Bakü Mümessilliği’nin büyükelçiliğe yükseltilmesi konusu bir daha gündeme gelmemiştir²⁷⁹. Bakü Türk Temsilciliği’nin faaliyet süresi ile de ilgili değişik bilgiler verilmekte ve yorumlar yapılmaktadır. Musa Gasımlı 8 Ekim 1923 tarihinde Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyeti’nin 529 numaralı kararı doğrultusunda TBMM Hükümeti Bakü Temsilciliği de dâhil olmak üzere Azerbaycan’daki tüm diplomatik misyonların kapatıldığını yazmaktadır²⁸⁰. Bilal Şimşir²⁸¹ ve ona istinaden M. Ağayev ise temsilciliğin 31 Mart 1924’te kapatıldığını²⁸² ve böylece diplomatik ilişkilerin sona erdiğini yazmaktadır. Ancak Azerbaycan Devlet

²⁷⁵ ARDA, F.28, Siy. 1C, Sak.Vah. 68 ,vr. 116.

²⁷⁶ ARDA, F.28, Siy. 1C, Sak.Vah. 68,vr.117.

²⁷⁷ Qasımlı, s.167 ve Gasımov, *Azerbaycan Türkiye...*,s. 75.

²⁷⁸ Ağayev, s. 228.

²⁷⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.; Şimşir, *Atatürk ve ...*, s.402 ve Şimşir, *Bizim Diplomatlar*,s. 79-80.

²⁸⁰ Gasımov, *Azerbaycan Türkiye...*,s.90.

²⁸¹ Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, s. 84.

²⁸² Ağayev, s. 228.

Arşivi'nde yer alan 27 Nisan 1927 tarihli ve Bakü Türk Şehbenderliği antetli bir kutlama mesajından temsilciliğin bu tarihe kadar faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır²⁸³.

1.4.3. Türkiye'deki Azerbaycan Büyükelçiliği

Türkiye'nin Azerbaycan'da diplomatik temsilcilik açmasına karşın Azerbaycan Sovyet hükümeti Ankara'da bir diplomatik temsilcilik açma konusunda temkinli davranmıştı. Sadece bu konuda değil genel olarak bakıldığı zaman ilk başlarda Azerbaycan Sovyet yönetimi TBMM hükümetine karşı mesafeli bir tutum sergilemekteydi. Denilebilir ki, Türkiye'ye yönelik izlenecek politikaların belirlenmesinde Bakü'den ziyade Moskova'nın tutumu belirleyici bir rol oynamaktaydı. Bolşevik oryantasyonu içerisine girmiş Azerbaycan'ın Türkiye politikası, Moskova-Ankara ilişkilerine paralellik göstermekteydi. Ankara'da Azerbaycan temsilciliğinin açılması için Azerbaycan Dışişleri Komiserliği'ne yapılan resmi başvuruyu, Bakü yönetimi bir takım gerekçelerle ve nazik bir dille geri çevirmekteydi. Azerbaycan Dış İşleri Komiseri Mirze Davud Hüseyinov Bakü Türk Temsilciliği'ne göndermiş olduğu mektupta "Türk ve Azerbaycan halkları arasında karşılıklı kardeşlik duygularının mevcut olduğunu, Antanta'nın yarı sömürü zulmünden Doğu'yu kurtarmak için Türkiye ile Azerbaycan arasında sıkı bir işbirliği ve müttefiklik münasebetlerinin bir ihtiyaç olduğu"nu yazmaktaydı. Hüseyinov mektubunda, "fakat hükümetinin kendi yapısal işleriyle uğraştığını ve Kafkas cumhuriyetleriyle olan ilişkilerini tanzim ettiğini ve bu nedenle de henüz Ankara'ya resmi bir temsilci gönderilmediği için" üzgün olduğunu ifade etmekteydi²⁸⁴.

Azerbaycan'ın Ankara'ya diplomatik temsilcilik açması, 16 Mart 1921'de Sovyet Rusya ile Türkiye arasında imzalanmış Moskova Anlaşması'ndan sonra gerçekleşmiştir. Moskova Anlaşması²⁸⁵ ile Rus - Türk ilişkileri gelişmeye başlamış ve Azerbaycan Sovyet hükümeti de Ankara ile diplomatik ilişki kurma gereği hissetmiştir. Haziran 1921'de Azerbaycan yönetimi Moskova'nın da oluru ile Azerbaycan eski İçişleri Komiser yardımcısı İbrahim Ebilov'u Ankara'ya büyükelçi olarak atadı²⁸⁶. 22 Ekim

²⁸³ ARDA, F. 379, Siy. 3, Sak. Vah. 1337, vr. 2. Söz konusu belge Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasının yedinci yıl dönümü münasebetiyle Türkiye Cumhuriyeti ve halkı adından bir kutlama ve tebrik mesajını içermektedir.

²⁸⁴ Gasımov, *Azerbaycan Türkiye...*, s. 76.

²⁸⁵ Anlaşma metni için bkz.; Soysal, s. 32-38.

²⁸⁶ Gasımov, *Azerbaycan Türkiye...*, s.76-77.

1921’de itimatnamesini Mustafa Kemal’e sunan İbrahim Ebilov,²⁸⁷ Azerbaycan-Türkiye ve Moskova- Ankara arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinin yanı sıra Türkiye’de bulunan ve genel olarak “Sovyet karşıtı, Müsavat’çı Azerbaycanlı muhalif gruplara” yönelik çalışma yapmakla da sorumluydu²⁸⁸.

Azerbaycan büyükelçisinin güven mektubunu sunma toplantısında Mustafa Kemal Paşa’nın İbrahim Ebilov’a hitaben yaptığı konuşma onun Azerbaycan’la ilgili düşüncelerini yansıtmaya bakımından önemliydi. Mustafa Kemal konuşmasında özetle şöyle demektedir;

“... Milli hudutlarımız dâhilinde hür ve müstakil yaşamak istiyoruz. Bu meşru emelimizi istihsal için uğraşyoruz. Şu kutsi mücadelede milletimiz, İslâmın halasına, dünya müslümanlarının tezyidi refahına hizmet etmekle müftehirdir. Milletimiz bu hakikatin kardeş Azerbaycan’ın mümessili tarafından tasdik edildiğini işitmekle büyük bir saadet duyar. Rumeli ve Anadolu halkı Azeri kardeşlerinin kalbi kendi kalbi gibi çarptığını bilirler. Bunu için getirdiğiniz tuhfe-i selamın ne kadar derin ve âli bir hissini eseri olduğunu takdir eder ve bu selamı alırken Azeri Türklerinin de bir daha esarete düşmemeleri ve haklarının payımla edilmemesi temenni ve arzusunu izhar eyerler. Azeri Türklerinin dertleri kendi dertlerimiz ve sevinçleri kendi sevinçlerimiz gibi olduğu için, onların muradlarına nail olmaları, hür ve müstakil olarak yaşamaları bizi pek ziyade sevindirir...”²⁸⁹.

18 Kasım 1921’de Azerbaycan Büyükelçiliği binasının açılış törenine de katılan Mustafa Kemal Paşa Azerbaycan’a verdiği önemi ve değeri burada yaptığı konuşma ile bir kez daha vurgulamıştır²⁹⁰. Mustafa Kemal başta olmak üzere TBMM hükümetinin Azerbaycan’a verdiği değer ve olumlu yaklaşıma karşın Azerbaycan Sovyet hükümetinin Türkiye’ye karşı kuşkulu bir tavır içerisinde olduğu İbrahim Ebilov’un Bakü’ye göndermiş olduğu rapor ve mektuplara yansımaktaydı. 22 Ekim 1922 tarihli mektubunda Ebilov, “...Türklerin önemli bir çoğunluğunda dil, din vd. bağlarla bağlı

²⁸⁷ İbrahim Ebilov ile ilgili bkz.; Betül Aslan, *Türkiye- Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov 1920-1923*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.

²⁸⁸ Gasımov, *Azerbaycan Türkiye...*, s.76-77.

²⁸⁹ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt I - III, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 5. Baskı, Ankara 1997, C.II (1906 – 1938), s.21-22.

²⁹⁰ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C.II, s. 23-24.

olduğu Azerbaycan'ın Türkiye'ye ilhak planları içerisinde olduğunu" yazmaktaydı²⁹¹. Ebilov'un 21 Kasım 1921 tarihli bir başka mektubunda ise Bakü'deki Türkiye Temsilciliği üzerinde denetimin sıkılaştırılmasının gerekliliği üzerinde duruluyordu; "...Türk istihbaratı bizi bizden daha iyi bilecek kadar iyi organize olmuştur"²⁹². Fakat zamanla Ebilov'un bu düşünceleri tamamen olmasa da önemli bir ölçüde değişmişti. Bunda bolşeviklerin tutumundan ziyade kendisinin Mustafa Kemal'le arkadaşlığa varacak kadar iyi bir diyalog içerisinde bulunması etkili olmuştu.

Azerbaycan Büyükelçiliği Güney Kafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federatif İttifakı'nın oluşturulmasından sonra bu ittifakı temsil etmiştir. Güney Kafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federatif İttifakı'nın (GKSSCFİ) kurulması Lenin'in Kasım 1921'de yaptığı bir öneri ile kararlaştırılmıştı²⁹³. GKSSC Federatif İttifakı 12 Mart 1922'de kuruldu; İttifak mukavelesine göre Güney Kafkasya'nın Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan olmak üzere üç "bağımsız" cumhuriyeti "...bundan sonra kendi aralarında sıkı askeri, siyasi ve iktisadi ittifaka dâhil olduklarını" onaylamaktaydı²⁹⁴. 10 Kasım 1922'den itibaren İbrahim Ebilov Güney Kafkasya SSC Federatif İttifakı'nı temsil etmiştir²⁹⁵. M. Gasimov arşiv belgelerine istinaden gerek Azerbaycan, gerekse Güney Kafkasya SSC Federatif İttifakı Büyükelçiliği'nin formel karakterde olduğunu, bağımsız hareket edemediğini, Sovyet Rusya Büyükelçiliği'nin bir alt birimi olarak kaldığını yazmaktadır. Mehmet Emin Resulzade İbrahim Ebilov'un bu durumu ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştı; "... Azerbaycan'ı Ankara'da Ebilov Bey temsil ediyordu. Fakat Türkiye efkâr-ı umumiyesini iğfalden başka bir vazifesi olmayan bu yegâne mümessil-i siyasinin acayib bir talihi vardır. Ehibbadan birisinin pek haklı olarak söylediği gibi, o dün Azerbaycan'ı temsil ediyordu; bu gün Maverayı Kafkas Federasyonu'nu temsil ediyor; yarın ihtimal Rusya'yı temsil edecek, öbür gün de muhakkak hiçbir şeyi temsil etmeyecek"²⁹⁶. İbrahim Ebilov İzmir İktisat Kongresi sırasında rahatsızlanarak hastaneye kaldırılmış ve ameliyata alınmıştı. Fakat çok

²⁹¹ Gasimov, *Azerbaycan Türkiye...*, s. 77-78.

²⁹² Gasimov, *Azerbaycan Türkiye...*, s.78.

²⁹³ *Azerbaycan Komünist Partisi'nin Kurultayları, Konferansları ve Merkezi Komite Plenumunun Katname ve Kararları*, C.I, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1987, s.65.

²⁹⁴ *İstoriya Sovetskoy Konstitutsii (v Dokumentach) 1917-1956* (Ruşça; Belgelerle Sovyet Anayasa Tarihi) Moskova 1957, s.358'den aktaran; *Azerbaycan Tarihi C.VI(Nisan 1920-Haziran 1941)*, Bakü 2008, s.177. Güney Kafkasya SSC Federatif İttifakı, Aralık 1922'de Güney Kafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürülmüştür.

²⁹⁵ Gasimov, *Azerbaycan Türkiye...*, s.87.

²⁹⁶ Resulzade, s.83.

geçmeden 23 Şubat 1923'te vefat etmiştir²⁹⁷. Bu tarihten sonra Azerbaycan'ın Türkiye ile Moskova'nın gölgesinde de olsa doğrudan diplomatik ilişkileri kesintiye uğramış ve 1923 sonlarında da tamamen kesilmişti.

1.4.4. Azerbaycan – Türkiye İlişkilerinde Moskova ve Kars Antlaşmaları

Azerbaycan Türkiye ilişkilerinde 16 Mart 1921 tarihli Moskova ve 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşmaları önemli bir yer tutmaktadır. Sovyet Rusya ve Türkiye arasında imzalanan Moskova Antlaşması'ndan²⁹⁸ önce yapılan görüşmelerde Sovyet tarafı Azerbaycan ve Ermenistan'ın da burada yer almasını istemekteydi²⁹⁹. Rusya Türkiye'nin Güney Kafkas Cumhuriyetleriyle ayrı-ayrılıkta antlaşma imzalama düşüncesine karşı çıkmıştı. Sovyet tarafı Güney Kafkas cumhuriyetlerinin dış politikasına el koymakla Türkiye'ye karşı çıkmanın yanında ileride Güney Kafkasya'daki emellerine de uygun bir zemin hazırlamak istemekteydi³⁰⁰. Moskova Antlaşması'nın Azerbaycan açısından önemi Nahçıvan'la ilgiliydi. Nahçıvan meselesi Azerbaycan ile Ermenistan arasında tartışma konusuydu³⁰¹. Sorun Taşnak Ermenistan'ının bölge üzerinde hak iddia etmesi ile başlamış ve bu doğrultuda giriştiği silahlı eylemlerle de önemli bir mesele haline gelmişti. Ermeniler Taşnak yönetimindeyken İtilaf Devletleri'nin, Sovyet yönetimi altındayken de Sovyet Rusya'nın desteği ile Nahçıvan'ı ilhak etme düşüncesinde olmuştur. Nitekim Ocak 1919'da Nahçıvan'daki İngiliz birliklerinin desteği ile bölgeyi ele geçirmişlerdi³⁰². Bu dönemde bölge halkına yönelik Taşnak terörünü durdurmak ve halkı katliamdan kurtarmak için Kazım Karabekir Paşa komutasındaki 15. Kolordu'ya bağlı birliklerden

²⁹⁷ Gasımov, *Azerbaycan Türkiye...*, s.90.

²⁹⁸ Antlaşma metni için bkz.; Soysal, s.32-38.

²⁹⁹ *Dokümenti Vneşney Politiki SSSR (Ruşça; SSCB Dış Politika Belgeleri)* C.III, Politizdat, Moskova 1959, s. 372 vd. Moskova görüşmelerinde ve de antlaşmasında TBMM Hükümeti'ni temsil eden Dr. Rıza Nur, hatıralarında bu konuya da yer vermiştir. Rıza Nur hatıralarında, Azerbaycanlı komünistlerden Behbut Şahtatinski'nin de kendileriyle beraber Moskova'nın emri ile Rus-Türk muahedesinde Azerbaycan'ı temsil için Moskova'ya geldiğini yazıyor; “Bunu gizlice bize söyledi. İyi malumat,ona göre hareket edeceğiz. Biz ise Ruslarla olan muahedeye Azerileri, Ermenileri sokmak istemiyoruz. Sebabi Azerileri Rus idaresinde kabul etmiyoruz”,bkz.; Rıza Nur,*Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, Altındağ Yayınevi, İstanbul 1968,s.754. R.Nur hatıratının bir başka yerinde de Rusların görüşmelerde Azerbaycanlı ve Ermeni delegelerin de hazır bulunma teklifini dile getirdiklerini “biz yalnız Rusya ile muahede aktine geldik. Ermenilerle muahede zaten var” diyerek reddettiklerini yazmaktadır; Nur, s. 757.

³⁰⁰ Gasımov, *Azerbaycan Türkiye...*, s.68.

³⁰¹ Nahçıvan meselesi ile ilgili bkz.; İsmayıl Musayev, *Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Vaziyet ve Harici Devletlerin Siyaseti 1917-1921*, Bakü 1996.

³⁰² Bu konuyla ilgili bkz.; Ağayev, s.79 vd.

bazıları Nahçıvan'a sevk edilmişti³⁰³. Moskova görüşmelerinde Türk tarafı Nahçıvan meselesini de çözüme kavuşturmak için büyük uğraş vermişti³⁰⁴. Mustafa Kemal Paşa Türk heyetinin başkanı Yusuf Kemal Bey'e Nahçıvan'ın Türk kapısı olduğunu ve görüşmelerde bunun göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulamıştı³⁰⁵. Rusya'nın düşüncesi Azerbaycan topraklarını Ermenistan'a vererek Türkiye ile sınırlarında bir "güvenlik şeridi" oluşturmak ve Ermenistan sınırlarını genişleterek Türkiye ile Azerbaycan arasındaki irtibatı kesmekti³⁰⁶. Fakat Türk tarafı çetin müzakereler sonucunda kendi tezini Ruslara kabul ettirmeyi başardı. Moskova Antlaşması'nın 3. maddesine göre; *"Bağıtlı taraflar, 1(C) Ek'inde belirlenen sınır içindeki Nahçıvan kesiminin, koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete hiçbir zaman bırakmamak koşulu ile Azerbaycan koruyuculuğunda özerk bir bölge oluşturulması konusunda anlaşmışlardır..."*³⁰⁷. Antlaşmaya göre Nahçıvan topraklarının sınırı Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan yetkili temsilcilerinden oluşacak bir komisyon tarafından belirlenecekti.

Moskova Antlaşması Türk diplomasisinin başarısı olarak Nahçıvan'ın belirsiz durumunu açıklığa kavuşturmuş ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü korumuştur. Nahçıvan konusu Türkiye'nin Güney Kafkas Sovyet Cumhuriyetleri ile imzaladığı Kars Anlaşması'yla da ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması'nın ³⁰⁸ 5. maddesine göre Türkiye hükümeti ile Ermenistan ve Azerbaycan Sovyet hükümetleri, Antlaşma'nın III sayılı Ek'inde belirtilen sınırlar içinde olmak üzere, Nahçıvan bölgesinin Azerbaycan'ın koruyuculuğunda özerk bir ülke oluşturulması konusunda anlaşmışlardır. Kars Anlaşması TBMM hükümeti tarafından Mart 1922'de onaylandı³⁰⁹. Güney Kafkas Cumhuriyetleri içerisinde ise Azerbaycan 3

³⁰³ Ali Arslan, "I Dünya Savaşı Sonunda Nahçıvan'da Yapılan Milli Mücadele ve Bugünkü Nahçıvan'ın Statüsünün Oluşumu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XIV. S.41 (Prof.Dr. Fahir Armaoğlu Özel Sayısı), Temmuz 1998, s.523, s.521-546.

³⁰⁴ Türk heyetinin başkanı olmuş Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) anılarında Moskova görüşmelerinde Nahçıvan meselesinin de müzakere konusu olduğunu şöyle ifade etmektedir; *"Stalin Behbud Şahtatinski'nin (Azerbaycan temsilcisi) fikrini sordu. O, Nahçıvan'ın Rus himayesinde müstakil bir devlet olması mütalaasını dermeyeran etti. Biz en nihayet Nahçıvan'ın Türkiye ile Azerbaycan himayesi müşterekesi altında müstakil bir devlet olmasına razı olabileceğimizi söyledik"*. Bkz.; Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Bahar Matbaası, İstanbul 1967, s. 222-224.

³⁰⁵ Seher Gazetesi 13 May 1992'den aktaran; Gasımov, *Azerbaycan Türkiye...*, s.69.

³⁰⁶ Gasımov, *Azerbaycan Türkiye...*, s.71.

³⁰⁷ Soysal, s. 33.

³⁰⁸ Antlaşma metni için bkz.; Soysal, s.41-47.

³⁰⁹ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu, 030. 18. 01. 01.- 4. 45. 14.

Mart'ta, Ermenistan 20 Mart'ta, Gürcistan ise 14 Haziran'da antlaşmayı onayladı. Onay belgelerinin 11 Eylül 1922'de teati edilmesinden sonra Kars Antlaşması yürürlüğe girdi³¹⁰.

Kars Konferansı ve Antlaşması Sovyet Azerbaycan'ı ile Türkiye ilişkilerinde önemli bir konuma sahiptir. Türkiye Moskova Anlaşması sürecinde olduğu gibi burada da Kafkas Cumhuriyetleri ile ayrı-ayrılıkta anlaşmalar yapmak istemişti. Daha Şubat 1921'de Bakü üzerinden Moskova'ya giden Türkiye heyeti burada Azerbaycan'la bir anlaşma yapmak istemişti. Hatta bu konuda bir taslak dahi hazırlandığı bilinmektedir. Fakat Azerbaycan hükümeti Türkiye'nin bu isteğini geri çevirmişti³¹¹. Kars Konferansı'nda da benzeri bir girişim yapılmış, TBMM hükümeti Güney Kafkas Cumhuriyetleri ile ayrı-ayrılıkta bir anlaşma imzalama düşüncesini ortaya koymuştu³¹². Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey Kars Konferansı'nda TBMM'yi temsil eden heyet başkanı Kazım Karabekir'e bu konunun önemi ile ilgili bilgiler vermişti³¹³.

Sonuçları itibariyle Kars Konferansı ve sonrasında imzalanan anlaşma ile TBMM hükümeti Güney Kafkasya Cumhuriyetleriyle ilişkilerini bir düzene sokmuş

³¹⁰ Gasimov, *Azerbaycan Türkiye...*, s.112.

³¹¹ Bu konu Kars Konferansı'ndan bir ay önce, TBMM'nin 13 Eylül 1921 tarihli gizli oturumunda da tartışılmıştı. Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) ve Moskova görüşmelerinde yer almış olan Sinop milletvekili Dr. Rıza Nur Bey konu ile ilgili birer konuşma yapmışlardı. Gerek Yusuf Kemal Bey gerekse Dr. Rıza Nur Bey çok istemelerine rağmen Azerbaycan tarafının ikili anlaşmaya sıcak bakmadığını ifade etmişlerdi. Yusuf Kemal Bey, Azerbaycan Başbakanı ve Dış İşleri Bakanı ile yaptıkları görüşmelerin olumsuz sonuçlandığını dile getirmişti; "...bir gün Reis-i Hükümet Neriman Nerimanov geldi. Hariciye komiseri de yanında idi. Geldi bize dedi ki: Sizinle akdedilecek ne muahedemiz vardır? Dedik, bizim sizinle akdedilecek muahedemiz vardır, ezciümle Nahçıvan meselesi. Çünkü biz Nahçıvan'ın hakk-ı himayesini, Azerbaycan'a bir şart ile terk ettik. O da Azerbaycan'ın bu hakk-ı himayeyi asla üçüncü bir devlete terk etmemesi idi. Yani bir gün olur da, aralarındaki münasebatı galebe der de Azerbaycan; Nahçıvan'ı, Ermenistan'a veyahut Rusya'ya terk etmeye kalkışacak olursa o zaman bizim; Azerbaycan'ı Nahçıvan'ı himayesi taahhüdünden vâreste kalmasını temin içindi... Sonra bizim Azerbaycan'la; tebaamıza ait bir takım işler de vardı...Sonra bize Reis-i Hükümet Nerimanov dedi ki: Bizim sizinle yapacağımız şey daha başka bir şeydir. Nedir? Biz bu üç Cumhuriyet arasında bir ittifak yapmak üzereyiz. Yani Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ve belki buna Dağıstan da dâhil olacaktır. Bu hükümetler arasında teşekkül edecek ittifak ile Türkiye arasında bir ittifak yapmak istiyoruz. Biz sorduk: Bu ittifak kime karşı olacaktır? Emperyalizme karşı olacak... ". Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.; *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMM GCZ)*, C. II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985, s. 226-231.

³¹² *TİTE-A*, Kutu 325, Gömlek 10, Belge 10-1001. Güney Kafkasya Cumhuriyetleri ile birlikte yapılacak olan anlaşmayla ilgili TBMM'deki bazı milletvekillerinin düşünceleri şu şekildeydi: Vehbi Efendi (Konya mebusu); "*Kafkasya ile bizim müttefiklik muahedeye girişmeye lüzum yoktur. Çünkü mademki ayrı ayrı Cumhuriyettir, bunlarla ayrı ayrı görüşmek lazımdır. Bizim de onlarla konuşmakta bizim için mazarrat mevcuttur*"; Ahmet Ferit Bey (İstanbul mebusu); "...bu adamlar (Güney Kafkasya Cumhuriyetleri) *al-el-husus vaziyet-i siyasiyeleri icabı arzu ettiğimiz gibi, dost gibi muahede akdetmeğe muktedir değildirlere. Menafimizi telif etmek üzere bir muahede akdine muktedir değillerdir. Peki şimdi akdetmezsek her şeyi tamam bir surette istifade etmekteyiz icabeder...*". Bkz.; *TBMM GCZ*, s. 232,234.

³¹³ Karabekir, s.956-960.

Kafkaslardaki kendi durumunu sağlamlaştırmış ve Misak-ı Milli'yi bu devletlere kabul ettirmişti³¹⁴.

1.4.5. Sovyet Azerbaycanı'nın TBMM Hükümetine Yardımları

Türk Milli Harekâtı önderlerinin yönetim şekline bakılmaksızın Azerbaycan'a yönelik askeri ve mali konular da dâhil olmak üzere bir takım beklentiler içerisinde olduğuna daha önce değinmiştik. Fakat 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'na kadar Sovyet Azerbaycanı Türkiye'nin bu beklentilerini karşılamamıştır. Kuşkusuz burada Azerbaycan hükümetinin politikalarının Moskova yönümlü olduğunun unutulmaması gerekmektedir. Azerbaycan hükümetinin Türkiye'ye yönelik bu mesafeli tavrının yanında bazı hükümet üyeleri Azerbaycan halkının geneli gibi düşünerek Anadolu ile iyi ilişkilerin kurulmasından yana olmuştur. Bu bağlamda Azerbaycan Sovyet hükümetinin *Malta sürgünleri*'ni kurtarma girişimleri ön plana çıkmaktadır. Azerbaycan'da bolşevik yönetimi kurulduktan sonra burada bulunan İngiliz ve Fransız vatandaşları da dâhil olmak üzere yabancı vatandaşlar tevkif edilmişti³¹⁵. Öte yandan İngilizlerin elinde de çok sayıda Türk ve Rus savaş esiri bulunmaktaydı. İngiltere elindeki Rus esirlerine karşılık olarak Sovyet Rusya ve onun nüfuz dairesindeki bölgelerde hapis olan bütün İngilizlerin serbest bırakılmasını istemekteydi. Azerbaycan hükümeti de yapılacak olan esir mübadelesinde Rusya'ya yetki vermişti. Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin Azerbaycan hükümet başkanı Nerimanov'a göndermiş olduğu 16 Ağustos 1920 tarihli telgrafta "*M. D. Hüseyinov (Azerbaycan Dışişleri Komiseri) esirlerin değiştirilmesi hususunda Litvinov'a (Rusya Dışişleri Komiser Yardımcısı) yetki vermiştir... Siz İstanbul'da hapsedilmiş Müslüman milliyetçilerin serbest bırakılmasını talep edebilirsiniz*" diye yazmaktaydı³¹⁶. Araştırmacı M. Ağayev Rusya'nın bu isteğini onun "Ankara nezdinde nüfuzunu artırma" düşüncesinden kaynaklandığını, fakat İngilizleri gücendirmemek için bunu Azerbaycan hükümeti aracılığı ile yapmak istemesine bağlamaktadır³¹⁷. Azerbaycan hükümeti de bu isteğe olumlu yaklaşmış ve "*Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti hükümeti Bakü'de hapsedilmiş İngilizlerin İstanbul'da hapsedilmiş Kemalist Türklerle değiştirilmesine*

³¹⁴ Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C.II, s.185-186.

³¹⁵ Bu dönemde Bakü'de sayıları yaklaşık elliye bulan Türk subay ve asker de tutuklanmış fakat daha sonra salıverilmişti. Bilgi için bkz.; Gasımov, *Azerbaycan Türkiye...*, s.51.

³¹⁶ Gasımov, *Azerbaycan Türkiye...*, s. 57-58.

³¹⁷ Ağayev, s. 171.

razı olduğunu” bildirmişti³¹⁸. İngilizler ise mevcut koşullarda Türk esirlerinin serbest bırakılmayacağını ileri sürmekteydi. Eylül 1920’de Tiflis’te İngiliz ve Fransız temsilcileriyle görüşen Mirza Davud Hüseyinov esirlerin serbest bırakılması konusunda bir sonuç alamadı. İngilizler, eğer Azerbaycan bu konuda biraz daha ısrar ederse Sovyet Rusya ile mevcut ilişkilerini gözden geçireceklerini ve başlatılan müzakerelerden çekileceklerini ifade etmişlerdi. Bu durumda Çiçerin Nerimanov’a göndermiş olduğu telgrafta, Malta’da sürgün bulunan Türklerin isimlerinin bir liste halinde hazırlanmasını istemiş, ayrıca esir değişimi konusunun da gözden geçirilmesi gerektiğini vurgulamıştı³¹⁹. Ekim 1920’de Tiflis’te Sovyet Rusya ve Azerbaycan temsilcileriyle bir araya gelen İngiliz temsilcilerine Bakü’de tutuklu bulunan İngiliz vatandaşlarının serbest bırakılması için hazır bulunduğu bildirildi. Görüşmeler sırasında Azerbaycan hükümeti temsilcisi değiştirilmesi istenen Malta’daki Türk esirlerinin isimlerini de bir liste halinde karşı tarafa sunmuştu³²⁰. Esir mübadelesi müzakereleri devam ederken Çiçerin bu konu sebebiyle İngiltere ile diğer mevcut görüşmelerin tıkanma noktasına geldiğini ileri sürerek³²¹ 29 Ekim 1920’de Nerimanov’a aşağıdaki mealde bir nota da göndermişti;

“... Mevcut durumda esirlerin değiştirilmesi gereklidir. Bu işte her hangi bir aksaklık Sovyet Cumhuriyetlerinin genel siyaseti açısından hoş olmayan sonuçlar doğurabilir. Sovyet Cumhuriyetleri ile Müttefikler arasında bu meseleye dair çıkabilecek bir çatışma İngiltere ve Fransa’nın geniş dairelerinde vatanperverlik hislerini kuvvetlendirebileceği gibi Müttefik hükümetlere kamuoyu olarak yardımcı olur. Esirlerle ilgili meselede bir çatışma bizim için uygun değildir. Bize düşman olan İngiliz basını da bu konuda faal bir kampanya yürütmekte ve kendi hükümetlerini savunmaktadır... Mevcut siyasi koşullarda Bakü’deki İngiliz ve Fransız esirlerinin serbest bırakılması için Tiflis’te bulunan İngiliz ve Fransız temsilcileriyle anlaşmaya varılması çok önemlidir... Curzon’un son telgrafına göre, 5 Kasım 1920’de Rus esirleri Mısır ve İstanbul’dan

³¹⁸ Gasımov, *Azerbaycan Türkiye...*, s. 58.

³¹⁹ Gasımov, *Azerbaycan Türkiye...*, s. 59.

³²⁰ Araştırmacı M. Ağayev bu listenin Malta’da esir bulunan Türklerin tamamını kapsamadığını arşiv belgelerine istinaden ortaya koymaktadır. Malta’daki Türk esirlerinin toplam sayısının 145 olduğu, fakat Azerbaycan tarafının hazırlamış olduğu listede 78 ismin yazılı olduğu kaydedilmektedir; Ağayev, s.172 ve dipnot no. 127.

³²¹ Çiçerin’in Nerimanov’a telgrafı için bkz.; Gasımov, *Azerbaycan Türkiye...*, s.59.

Odessa'ya getirilecek, karşılığında ise Bakü'deki İngiliz esirleri Tiflis'teki İngiliz temsilcisine teslim edilecektir"³²².

Bundan sonra önce İngiltere'nin Bakü eski konsolosu ve diğer esirler tahliye edilmiş ve 1 Kasım 1920'de Tiflis'te Azerbaycan'ın diplomatik temsilcisi M. İsrailov, Sovyet Rusya temsilcisi L. Stark ve Büyük Britanya'nın Güney Kafkasya Yüksek Komiseri Albay K. B. Stoks'un imzaladıkları protokolle Bakü'de tutuklu bulunan 62 İngiliz vatandaşının İngiliz esaretinde bulunan Ruslarla değiştirilmesine karar verilmiştir³²³. Bununla da Azerbaycan Sovyet hükümetinin Malta'daki Türk esirlerini kurtarma "girişimleri" bir sonuç vermemiştir.

Azerbaycan hükümetinin Moskova Antlaşması'ndan sonra Milli Mücadele Hareketi'ne maddi açıdan da yardımcı olmaya çalıştığı bilinmektedir. TBMM Hükümetine yardım konusu Sovyet Rusya'nın Anadolu hareketini maddi, askeri araç-gereç yardımı vd. yönlerden destekleme politikası çerçevesinde gerçekleşmişti. Kurtuluş Savaşı'nın mali kaynakları içerisinde Sovyet Rusya ve onun nüfuz dairesindeki ülke ve bölgelerden gelen yardımlar da önemli bir yer tutar³²⁴. Bu dönemde (1920- 1922) yapılan Sovyet mali yardımlarının toplamının yaklaşık on bir milyon altın ruble ve yüz bin lira değerinde külçe altın olduğu tahmin edilmektedir³²⁵. Sovyet nüfuz dairesi içerisindeki diğer Müslüman ve Türk bölgelerinde olduğu gibi Azerbaycan Sovyet hükümeti de Anadolu'ya imkânları çerçevesinde yardımcı olmaya çalışmıştı. Azerbaycan'dan Anadolu'ya gönderilen para yardımları konusunda henüz sağlıklı bir veriye ulaşılamasa da gönderilen petrol ve petrol ürünlerinin miktarı açısından önemli bilgiler elde edilebilmiştir. Mart 1921'de 30 tanker petrol, 2 tanker benzin, 8 tanker gazyağı gönderilmesi kararlaştırılmış, Mayıs ayında ise ilave olarak 62 tanker petrol daha gönderilmiştir. Ayrıca Bakü Türk Temsilciliği'ne bir milyon altın ruble bağışta

³²² Söz konusu telgraf için bkz.; Ağayev, s. 173 ve Gasımov, *Azerbaycan Türkiye...*, s. 60-61.

³²³ *Dokümentü Vneşney Politiki...*, s. 313.

³²⁴ Bu konu ilgili bkz.; Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1990, s. 521- 550. Mustafa Müftüoğlu, *Yalan Söyleyen Tarih Utansın*, C.4, Çile Yayınları, 4.Baskı, İstanbul 1981 adlı eserinde o dönem Buhara Reisicumhuru olmuş Osman Kocaoğlu'nun Rusya'dan Milli Mücadele'ye edilen (mali) yardımların kendileri tarafından yapıldığı ve Anadolu'ya 100 milyon altın Ruble gönderildiği ifade edilmektedir. Bkz.; Müftüoğlu, s.218-221. A. Müderrisoğlu ise bu konuyu pek inandırıcı bulmamaktadır; Müderrisoğlu, s. 547.

³²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz.; Müderrisoğlu, s.546 ve Ahmet Emin Yaman, *Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu Ekonomisi 1919- 1922*, Betik Yayıncılık, Ankara 1998, s. 138 vd.

bulunulmuştur³²⁶. Bir diğer kaynakta ise bu dönemde “Azerbaycan Şurular Cumhuriyeti’nin 100 bin Osmanlı altını bağışladığı” bilgisi yer almaktadır³²⁷. Türkiye’ye yardım konusunda hükümetin yanı sıra halkın da önemli girişimleri olmuştur. Fakat halkın Anadolu’ya yardım eli uzatması, geniş katılımlı kampanyalar düzenlemesi ve benzeri faaliyetleri hükümet tarafından kontrol altına alınmış ve yapılacak yardımların hükümet vasıtasıyla toplanmasına karar verilmiştir. Bu amaçla bir “Yardım Fonu” da oluşturulmuştu³²⁸. Yardım fonuna ciddi miktarlarda bağışlar yapıldığı bilinmekle birlikte toplanan paranın miktarı ve yerine ulaştırılması gibi konularda henüz kesin bir bilgi edilememiştir.

---

³²⁶ Ağayev, s. 168-169.

³²⁷ *Türk İstiklal Harbi, C. VII (İdari Faaliyetler, 15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)*, Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları Seri No. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1975, s. 168.

³²⁸ Ağayev, s. 169-170.

2. BÖLÜM

SOVYET DÖNEMİ AZERBAJYCAN – TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

2.1.Sovyet Azerbaycanı - Türkiye İlişkileri

Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Ermenistan ve Gürcistan'la birlikte 12 Mart 1922'de Güney Kafkasya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federasyonu çatısı altına girdikten sonra giderek kâğıt üzerindeki bağımsızlığını da kaybetmeye başlamış ve 30 Aralık 1922'de kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin bir parçası haline gelmişti.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Sovyet Rusya Federasyonu, Ukrayna, Beyaz Rusya ve Güney Kafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin katılımı ile oluşturuldu. Bu ülkelerin katılımı ile 23-27 Aralık 1922'de yapılan X. Umum Rusya Sovyetler Kurultayı'nda Sovyetler Birliği'nin oluşturulmasına karar verildi. 29 Aralık'ta bu konu ile ilgili gerçekleştirilen konferansın ertesi günü – 30 Aralık 1922'de imzalanan Beyanname ve Anlaşma ile de Sovyetler Birliği kurulmuş oldu. Böylece Azerbaycan da Güney Kafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti içerisinde olmakla SSCB'ye dâhil oldu ³²⁹. Azerbaycan hükümet başkanı Neriman Nerimanov da Sovyetler Birliği'nin yüksek yürütme organı olan SSCB Merkez Yürütme Komitesi'nin dört eşbaşkanından birisi olarak seçildi³³⁰.

SSCB'nin yaranması ile Azerbaycan'ın “bağımsızlığı” da bir nevi özerkliğe dönüşmüş oldu. Lenin'in de “itiraf” ettiği gibi, “mevcut koşullarda ‘özerk’ cumhuriyetlerin yasa ile belirlenmiş özgürlükleri, örneğin Birlik'ten ayrılma özgürlüğü sadece kâğıt üzerinde

---

³²⁹ *Azerbaycan Tarihi*, C. VI, s. 186-187. 1936'da ise Güney Kafkasya Federasyonu feshedilmiş ve bu cumhuriyetler ayrı ayrı SSCB içerisindeki yerlerini almıştır.

kalmaktaydı”³³¹. Bundan sonradır ki, Azerbaycan komünistleri de kandırıldıklarını anlamaya başlamışlardır. Azerbaycan’ın zengin kaynaklarının sömürülmeye başlandığı bu yeni dönemde Neriman Nerimanov Moskova tarafından Azerbaycan Devlet Petrol İşletmeleri-AzNeft’in başına getirilmiş Serebrovski’nin petrolü Sovyet Rusya’nın emrine sokması ve Azerbaycan’a sömürge bölgesi nazarıyla bakması karşısında onu Moskova’ya “...*Serebrovski burada monarşi yaratmış, kral gibi davranmaktadır*” sözleriyle şikâyet etmişti³³². Neriman Nerimanov ayrıca Azerbaycan’da Azerbaycan’ı temsil eden bir partinin olmadığını, yerli halka güvenilmediğini, ona kuşkuyla bakılarak iyi muamele edilmediğini, Türk diline karşı baskıların arttığını yazmaktaydı³³³. Neriman Nerimanov’un Lenin’e yazmış olduğu bir başka mektubunda ise, “*Biz sizin ‘Müstakil Azerbaycan’ sözünüze istinaden Müsavat fitnekarlığını devirdik*” ifadeleri yer almaktaydı³³⁴.

Sovyetler Birliği’nin kurulmasının üzerinden çok geçmeden Azerbaycan’ın dış dünya ile doğrudan ilişkisi, bağımsızlığını kazanacağı 1991’e kadar kesilecekti. Dolayısıyla bu dönemde Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ilişkiler SSCB-Türkiye ilişkileri içerisinde ve totaliter komünist rejiminin elverdiği sınırlı imkânlar çerçevesinde kalmıştır. Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan Türkiye ilişkileri geliştirilememiş olsa da dolaylı yollarla, Moskova üzerinden sürdürülmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Sovyet dönemindeki ilişkileri aşağıdaki alt başlıklar altında incelemek mümkün olabilmektedir;

1. Türkiye’de yaşayan Sovyet muhalifi “Azerbaycan muhacereti” ve faaliyetleri.
2. Kültürel ilişkiler.
3. Türkiye devlet ve hükümet adamlarının Azerbaycan’a yapmış oldukları ziyaretler.

2.1.1. Azerbaycan’dan Türkiye’ye Hicret Etmiş Şahısların Faaliyetleri

27 Nisan 1920 Bolşevik işgalini müteakiben Sovyet yönetimi sert tedbirlere başvurdu ve tutuklamalar, baskı ve takipler artarak devam etmeye başladı. Bolşevikler Azerbaycan’ın servetini yağmalamaya başladı, yıllarca depolara stoklanan petrol

³³¹ Vladimir İliç Lenin, *Eserlerinin Tam Külliyyatı*, Cilt 45, Mart 1922-Mart 1923, Azərneşr, Bakü 1984, s. 391.

³³² Neriman Nerimanov, *Seçilmiş Eserleri* (Hazırlayan; Teymur Ehmedov), Lider Neşriyat, Bakü 2004, s.439 (“Ucgarlarda İnkılâbımızın Tarihine Dair”).

³³³ Nerimanov, s. 443-444.

³³⁴ Nerimanov, s. 466- 467(“Lenin’e Mektup”)

karşılıksız olarak Rusya'ya götürülmeye başlandı³³⁵. Sadece işgalden 5 Kasım 1920'ye kadar geçen süre zarfında Bolşeviklerin halktan müsadere ettiği malların bir kısmı şöyleydi³³⁶;

- Buğday ve arpa - 5.550.000. pud³³⁷
- Faraş----- 837.000 pud
- Hayvan----- 219.200 baş veya 163.500 pud et
- Koyun eti----- 230.000 pud
- Meyve-sebze---- 380.000 pud

Görünürde Azerbaycan yönetimi Müslüman bolşeviklerden oluşan ve başında da Doktor Neriman Nerimanov'un bulunduğu bir hükümetin elindeydi. Fakat asıl yetkiler ve iktidar Kızıl Ordu Kumandanlığı, oluşturulan ÇK³³⁸ ve Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi arasında bölüştürülmüştü. Bolşevikler XI. Kızıl Ordu yardımıyla kansız ve hemen direnişsiz bir şekilde Azerbaycan'da yönetimi ele geçirmişlerdi. Ancak çok geçmeden sert, yıkıcı ve yağmacı politika ve uygulamaları toplumda sert tepkiler uyandırmıştı. Sovyet yönetimine karşı isyanlar baş gösterse de Kızıl Ordu tarafından kanlı ve acımasız bir şekilde bastırıldı. İlk önce Terter bölgesinde patlak veren isyanı daha sonra Gence, Karabağ, Şeki, Zakatala, Şamahı, Guba, Gökçay, Lenkeran, Yardımlı ve diğer yerlerdeki isyanlar izledi³³⁹. T. Swietochowski'ye göre komünist yönetime karşı muhalefetin temel direği, ağır iaşe talepleri, Sovyet hükümetinin keyfi idaresi ve yönetimin militan laikliğinden şikâyetçi olan halkın birdenbire ortaya çıkan tepkisiydi³⁴⁰. Sovyet yönetimine karşı başlayan Gence isyanı 25 Mayıs 1920'de "daha silahlarını teslim etmemiş bulunan Azerbaycanlı askerlerin"³⁴¹ örgütlenmesiyle patlak verdi. Başlarında General Cevat Şihlinski ve General Muhammed Mirza Kaçar gibi eski milli ordu komutanlarının bulunduğu, 1800'den fazlası asker olmak üzere 12 bin civarındaki direnişçinin yer aldığı Gence İsyanı yaklaşık bir hafta sürdü. 20 binlik Kızıl Ordu birlikleri tarafından isyan kanlı bir şekilde bastırıldı. Ermeni gönüllü birliklerinin de katılımıyla kadın, çocuk ve ihtiyar farkı gözetmeden binlerce insan öldürüldü,

³³⁵ Mehmed Emin Resulzade, *Esrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Gençlik Neşriyatı, Bakü 1991, s. 51.

³³⁶ Qasımlı, s. 42-43.

³³⁷ Pud; Rusya'da eski ağırlık birimi, yaklaşık 16,38 kg'a tekabül etmektedir. Bkz.; Gültek, s. 1346.

³³⁸ ÇK, Rusça; Çrezvıçaynıy Komitet, Olağanüstü Hal Komitesi'nin kısaltılmış hali kullanılmaktadır.

³³⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz.; Qasımlı, s. 95-144.

³⁴⁰ Swietochowski, s. 247.

³⁴¹ Resulzade, *Azerbaycan...*, s. 70.

kadınların ırzına geçildi ve şehir harabeye dönüştü. İnsanlar şehri terk etmeye başladı. 1921'e gelindiğinde şehrin nüfusu yarı yarıya azalmıştı. Direnişi yöneten başta General Şihlinski ve Muhammed Mirza Kaçar olmak üzere altı general, altı albay, üç binbaşı ve yedi yüzbaşı da öldürüldü³⁴². Gence isyanından sonra 1920 Haziran'ında Karabağ'da da geniş çaplı bir isyan hareketi başladı. İsyanın başındaki isim ise Nuri Paşa'ydı. Fakat bu isyanın akıbeti de Gence'deki isyandan farklı olmamış ve Kızıl Ordu tarafından bastırılmıştı³⁴³. Karabağ isyanının bastırılmasında yerli Ermenilerin önemli katkıları olmuştu. Nuri Paşa komutasındaki isyan Türkiye'de tasvip edilmeyerek farklı bir şekilde yorumlanmıştı. Nitekim Kazım Karabekir, Halil Paşa'ya gönderdiği mektupta şöyle yazmaktaydı; "... Bugün her işten ve teşebbüsten evvel milletimize Şarkta Bolşevik ve Müslüman yolunu açmalıdır. Para ve silah ve cephane ihtiyacımız malumunuzdur. Ne yapıp yaparak aramızdaki mânianın kırılması ve bize şark yolunun açılmasını temin ediniz. Bu mânia maatteessüf en esaslı olarak yine kendi asker ve zabitlerimizin başta Nuri Paşa olduğu halde Karabağ'da bolşeviklere karşı muharebe etmeleri ile vücut bulmuştur. Bütün mesai ve arzularımız hilafına olan bu hadisat-ı müessifeden dolayı Bolşevikler nezdinde hakkımızda şüphe ve tereddüt hâsıl olmasını temin ve kendileriyle bir gün evvel birleşmemiz için her yerde bizi düşünmenizi ve bütün nüfuz ve kuvvetinizi istimal buyurmanızı milletimizin mevcudiyet ve bakası namına istirham ederim Paşam"³⁴⁴.

Karabağ isyanının başında Nuri Paşa'nın bulunması Ankara hükümetinin tepkisini çekmişti. Mustafa Kemal Paşa da bu konuda Kazım Karabekir Paşa ile aynı düşünceye sahipti. Mustafa Kemal 14 Ağustos 1920'de TBMM'de yaptığı konuşmasında Azerbaycan'daki bolşevik karşıtı isyan ve ayaklanmalarda İngilizlerin dahli olduğunu ileri sürerek bu hareketleri "Kırmızı ordu aleyhine" bir irtica olarak gördüğünü ifade etmişti. Karabağ isyanı bolşevik ordusunun Anadolu'ya yardıma gelmesinin önünde bir engel olarak görülmekteydi³⁴⁵. İsyân bastırıldıktan sonra Nuri Paşa komutasındaki askeri birliğin yardım için Anadolu'ya geçme isteği de Mustafa Kemal tarafından geri çevrilmişti³⁴⁶. Fakat Azerbaycan milli kuvvetlerine mensup olmuş ve Karabağ isyanına katılmış Albay Samet Bey komutasındaki bir topçu ve süvari birliğinin 1920 yazında

³⁴² Qasımlı, s. 97-110.

³⁴³ Qasımlı, s. 110-116.

³⁴⁴ Karabekir, s. 774 -775.

³⁴⁵ *Söylev ve Demeçler*, C.I, s. 97.

³⁴⁶ Qasımlı, 112-113.

Türkiye'ye gelerek Kuva-yı Milliye ordusu bünyesine girdiği, Kars'ı kurtarma harekâtı ve Ermeni seferine katıldığı bilinmektedir³⁴⁷.

Türkiye'deki Azerbaycan varlığı kendisini Sovyet rejimine muhalefet şeklinde gösterdi. Sovyet karşıtı Azerbaycan muhaceretinin Türk-Sovyet ilişkilerini etkileyecek şekilde faaliyet göstermesi Mehmet Emin Resulzade'nin 1922'de Türkiye'ye gelmesi ile doğrudan ilişkilidir. Nisan işgalini takip eden günlerde bolşeviklerin geniş çaplı tutuklamalara ve takiplere başladığı bir dönemde Azerbaycan eski Şura-yı Milli Reisi Mehmet Emin Resulzade de tutuklanarak hapse atılmış, fakat daha sonra geleceği hususunda belirsizlik sürerken bizzat İosif Vissarianoviç Stalin tarafından kurtarılmıştı. Stalin tarafından Moskova'ya götürülen Resulzade bir süre sonra buradan kaçmayı başarmış, Fin körfezini geçerek Avrupa üzerinden İstanbul'a gelmişti³⁴⁸. İşte Resulzade'nin İstanbul'a gelmesinden sonra Müsavat Partisinin Yurtdışı Merkezi³⁴⁹ ve yine onun önerisiyle 1924'te Azerbaycan Milli Merkezi kuruldu³⁵⁰. Eylül 1923'te ise Yeni Kafkasya dergisi yayın hayatına başladı³⁵¹. Dergide sadece Azerbaycanlı muhacirlerin değil, Sadri Maksudi Arsal, Zeki Velidi Togan, Ayaz İshaki gibi değişik Türk coğrafyasından Türkiye'ye gelmiş bulunan tanınmış kimselerin de yazıları yayınlanmaktaydı.

Sovyet resmi makamları ise derginin kapatılması için girişimde bulunuyor ve Türkiye'ye baskılar yapıyordu. Sovyet istihbarat kaynaklarına göre Türkiye'deki muhacir grupların, özellikle Azerbaycan Milli Merkezi'nin Azerbaycan'la gizli bir bağlantısı vardı. Dergi ve kimi Sovyet muhalifi bildiri ve yayınlar çeşitli yollarla Azerbaycan'a sokuluyordu ve Bakü Türk Temsilciliği de diplomatik postası ile bu irtibatın sağlanmasında aracılık etmekteydi³⁵². Yine istihbarat kaynaklarına göre müsavatçılar İsmet Paşa ve Kazım Karabekir Paşa ile de devamlı irtibat halindeydi ve

³⁴⁷ Azerbaycan askerlerinin sayısı kesin olarak bilinmemekle birlikte subay sayısının 56 olduğu tahmin edilmektedir. Bu subaylar sadece Milli Mücadele döneminde değil daha sonra da Türk Ordusu'nda hizmet etmiş, içlerinden bazıları Türk Ordusu'nda generalliğe kadar terfi etmiştir. Bkz.; Ağayev, s.144-148.

³⁴⁸ Mehmet Emin Resulzade, *Stalin'le İhtilal Hatıraları* (Haz. N.Nesibzade) Elm Neşriyatı, Bakü 1991, s.24-33, 73-75. Resulzade'nin Stalin'le ilgili bu hatıratı ilk kez Mayıs 1954'te Türkiye'de "Dünya" gazetesinde yayınlanmış, daha sonra ise kitap haline getirilmişti. Türkiye'de yayınlanmış hatırat için bkz.; Mehmet Emin Resulzade, *Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le İhtilal Hatıraları* (Haz. S.Şimşir) Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.

³⁴⁹ Mehmetzade, s.165.

³⁵⁰ Qasımlı, s.326.

³⁵¹ Mehmetzade, s.165.

³⁵² *Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Tehlükesizlik Nazirliyi Arşivi (AR MTN Arşivi)*, D.No PR-41065. C.III, vr.155'ten aktaran; Qasımlı, s.327.

Azerbaycan'ın tekrar bağımsızlığına kavuşturulması için Türkiye'nin müdahale edip edemeyeceği gibi konuları tartışmaktaydı³⁵³. Fakat mevcut durumda Türk Sovyet ilişkilerinin belli bir seviyeye gelmesi Azerbaycanlıları eski İttihatçı ve Türkçü düşünceye sahip kimselere yönlendirmekteydi. Sovyet yönetimi Türkiye'den bu tür muhalif grupların kontrol altına alınmasını istemekteydi ve bu konuda özellikle 1925 Türkiye ile SSCB arasında imzalanmış Dostluk Antlaşmasına istinaden de yükümlülüklerin yerine getirilmesini istiyordu ve baskılarını artırmaktaydı. Giderek artan baskılar karşısında 1927'de Yeni Kafkasya dergisinin yayını durduruldu, fakat ertesi yıl Azeri Türk, 1929'da ise Odlu Yurt dergileri yayın hayatına girdi. Baskılara rağmen Azerbaycan Milli Merkezi 1930'lara kadar Yeni Kafkasya, Azeri Türk, Yeşil Yaprak, Odlu Yurt dergileri ve Bildiriş gazetesi ile Sovyet karşıtı yayınlarını sürdürmüştü³⁵⁴. Sovyetlerin 13 Haziran 1928 tarihli 0554 numaralı istihbarat raporuna göre Türkiye, baskılara rağmen Azerbaycan mültecileriyle yakından ilgilenmeyi sürdürüyordu³⁵⁵. 1930'lara gelindiğinde Sovyetlerin bu konuda baskılarının arttığı ve Türkiye'nin de mülteci-muhacirlere karşı politikasının değiştiği görülmüştü. Nitekim 1931 yılından itibaren Azerbaycanlı siyasi mülteciler Türkiye'yi terk etmek zorunda kalmıştı³⁵⁶. Sovyet yönetimi Türkiye'den özellikle Resulzade'nin yurtdışına çıkarılmasını istemekteydi. Türkiye Sovyetlerin bu talebini aldığı özel bir kararla yerine getirdi³⁵⁷ ve Resulzade 1947'de tekrar döneceği Türkiye'den ayrılmak zorunda kaldı. Siyasi ve ekonomik nedenlerle 1930'lardan itibaren Türkiye sadece Azerbaycan'la ilgili değil, tüm Sovyet tahakkümü altındaki ve nüfuz dairesindeki “dış Türklerle” ilgili politikasında Sovyetleri gücendirecek uygulamalardan kaçınmaktaydı. Gerek Atatürk döneminde, gerekse sonraki dönemde Cumhuriyet liderleri “Osmanlı'nın son dönemlerindeki Turancı maceranın mahiyeti ve tehlikeleri” gibi bir takım gerekçelerle Sovyet sınırları içerisindeki “Dış Türkler” konusunda resmi bir söylem geliştirmeyerek bundan kaçındılar³⁵⁸.

Örneğin 15 Kasım 1938 tarihli bir kararnamede; “Berlin’de Azerbaycan-Şimal Kafkas Cumhuriyeti Millet Fırkası tarafından neşredilmiş olan beyannamelerin zararlı yazıları

³⁵³ Aynı belge, vr.56’dan aktaran; Qasımlı, s.328.

³⁵⁴ Sabahaddin Şimşir, *Azerbaycanlıların Türkiye’de Siyasi ve Kültürel faaliyetleri (1920–1991)*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 2001, s.42.

³⁵⁵ *AR MTN Arşivi*, D.No.28, vr 19-23’ten aktaran; Qasımlı, s.333.

³⁵⁶ Haleddin İbrahimi, *Azerbaycan Siyasi Muhacireti (1920 -1991)*, Elm Neşriyatı, Bakü 1996, s.142.

³⁵⁷ Qasımlı, s.493.

³⁵⁸ Mustafa Aydın, “Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C.II, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.366.

taşıdığı anlaşıldığından matbuat kanununun muaddel 51 inci maddesine göre Türkiye'ye sokulmasının yasak edilmesi ve toplattırılması;...”³⁵⁹ ifade edilmekteydi.

Öte yandan Sovyet istihbarat kaynaklarına göre bazı Türkiye'li şahıslar da 1920'lerden itibaren Azerbaycan'da istihbarat toplamakta, Sovyet karşıtı propaganda yapmakta ve “casusluk”la uğraşmaktaydı³⁶⁰.

Sovyet yönetimine göre Türkiye istihbaratı Azerbaycan'da etkin bir rol oynamaktaydı. Türkiye'ye sempati duyanlar, eski İttihatçılar, Müsavatçılar, din adamları, özgürlük yanlıları gibi kesimler “Türkiye casusu” olarak damgalanmakta ve tutuklanmaktaydı³⁶¹. İstihbarat raporlarına göre Türkiye istihbaratı İstanbul'daki Müsavat Partisi ile işbirliği içerisine girerek Azerbaycan'da Sovyet karşıtı faaliyetlerde bulunuyordu ve 1934–1938 yılları arasında 71 kişi “Türk casusu” kimliği adı altında tutuklanmıştı³⁶².

1930'ların ikinci yarısından itibaren, özellikle Boğazlar rejimi ve Montrö Antlaşmasından sonra Sovyetlerin Türkiye'ye bakışı değişmiş ve bir soğukluk yaranmıştı. Sovyet devlet adamları Türkiye'nin kendisinden uzaklaşarak İngiltere'ye yakınlaştığını düşünüyordu. Tarihçi Cemil Hesenli Rus Devlet arşivlerinde yaptığı araştırmada bu dönemdeki SSCB-Türkiye ilişkilerinin soğukluğunu gösteren bir belgeyi örnek olarak sunmaktadır. Söz konusu belge 29 Ekim 1936 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk ile Sovyet diplomatı Karahan arasında geçen konuşmanın metnini içermektedir. Bu görüşmede Atatürk Sovyet diplomatına, Stalin dışında tüm devlet ve hükümet başkanlarının 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı dolayısıyla kendisine tebrik telgrafı gönderdiğini ve Sovyetlerin bu tutumundan duyduğu üzüntü ve kırıncılığını bildirmişti. Ayrıca SSCB ile Türkiye arasındaki dostluğun önemine değinerek ilişkilerin karşılıklı eşitlik ilkesinden ayrılmaması gerektiğini vurgulayan Atatürk, Sovyetlerin askeri gücü ve konumu ne olursa olsun bunun ikili ilişkilerde kendisine ayrıcalık tanınması gibi bir durumu gerektirmeyeceğini belirtmişti. Türkiye'nin değil Sovyetler, her hangi bir devletten çekincesinin bulunmadığını ifade eden Atatürk, Stalin'in bu tutumunun kabul

³⁵⁹ Süleyman Tüzün, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk İç Politikasında Dış Türkler Meselesi (1939-1945)” Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1998 (Yayımlanmamış Doktora Tezi), ek.3.

³⁶⁰ Tarihçi M. Qasımlı eski KGB arşivlerinde bu konu ile ilgili belgelerin yeteri kadar bilgi ihtiva ettiğini yazmaktadır; Qasımlı, s.619 vd.

³⁶¹ Qasımlı, s.623.

³⁶² Qasımlı, s.624.

edilebilir olamayacağını da Sovyet diplomatına iletmişti³⁶³. Bu görüşmenin metni Moskova'ya, Stalin'e gönderilmişti. İlginç olan husus, rapor metnini okuyan Stalin'in söz konusu raporu diğer Sovyet yetkililerine de gönderirken kağıt üzerine yazarın tabiriyle söylersek ironik bir şekilde “dostumuz”, “Atatürk'ün söylevi” gibi tırnak içerisinde notlar düşülmesiydi³⁶⁴.

Dahası 1937'ye gelindiğinde Sovyet makamlarından Türkiye'ye yönelik suçlamalar başlamaktaydı. SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin Şubat - Mart 1937 tarihli genel toplantısında (*plenumunda*) Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Mir Cafer Bağirov Türkiye'yi, “...Burjuvanın milliyetçi karşı devrimci propagandasında SSCB sınırları içerisinde yaşayan Türk-Tatar ve doğu halklarının Türkiye modelini benimsemesi öngörülmektedir; Kemalist Türkiye tek bağımsız ve hür Türk devleti olduğundan SSCB'den ayrılmak ve Türkiye'nin önderliğinde kudretli bir Türk-Tatar devleti yaratmak lazımdır. Sovyetlere karşı savaşa hazırlık için pan-Türkist ve pan-Kemalist bir hava oluşturması için Türkiye casusları (emissary) aracılığı ile Azerbaycan'da, Kırım'da, Tataristan'da, Dağıstan'da, Türkmenistan'da ve Özbekistan'da faaliyet göstermektedir”³⁶⁵ sözleriyle suçlamaktaydı.

Sovyet yöneticilerinin “Pan-Türkizm”le suçladığı Türkiye'de Türkçülük düşüncesi, resmi ideoloji ve hükümet politikalarının dışında ancak bazı gruplar arasında önemini kaybetmemişti. Özellikle tek parti döneminde CHP iktidarına muhalif olan gruplar arasında Osmanlı Türkçülüğü çizgisinde, ülke sınırları dışında ve bilhassa SSCB hudutları içerisinde yaşayan Türk halkları ile siyasi ve kültürel ilişkilerin sürdürülmesinden yana olan ve kendilerini Türkçü olarak tanımlayan bir grubun varlığı bilinmekteydi. Türk Ocakları'nın kapatılmasından sonra Nihal Atsız'ın çevresinde daha çok yayın faaliyeti gösteren bir grup Türkçü, tek parti yönetiminin siyaset ve yayın yasalarına rağmen otuzlu yıllarda kültürel içeriği ağır basan bir Türkçülüğün sözcülüğünü yapmaktaydı³⁶⁶.

³⁶³ Cemil Hesenli, *SSRI-Türkiye. Soyug Mühâribenin Sinag Meydanı* (SSCB-Türkiye. Soğuk Savaş'ın Tatbikat Sahası), Adiloğlu Neşriyatı, Bakü 2005, s.25-26.

³⁶⁴ Agy.

³⁶⁵ Materialı fevral'sko-martovskogo plenuma UK VKP(b) 1937 goda. Vaprosı İstorii, 1994 No.1.s.26'dan aktaran; Hesenli, s.27.

³⁶⁶ Günay Göksu Özdoğan, “II Dünya Savaşı Yıllarındaki Türk-Alman İlişkilerinde İç ve Dış Politika Aracı Olarak Pan-Türkizm”, Faruk Sönmezoglu (Derleyen), *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der Yayınları,3.Baskı, İstanbul 2004. s. 139.

II. Dünya Savaşı yılları Türkiye açısından oldukça zor bir dönemdi. Coğrafi - stratejik konumu dolayısıyla savaşan taraflar Türkiye'yi kendi yanlarına çekme uğraşı içerisindeydi. Özellikle Sovyetler Birliği'nin Türkiye üzerinde yoğun bir baskı uygulamaya başladığı görülmüştü. Bu dönemden itibaren temeli Mustafa Kemal Paşa ve Lenin tarafından atılmış Türkiye-SSCB dostluğu bozulmaya başlamıştır. Savaştan birkaç yıl önce, 1932'de Sovyetleri ziyaret eden İsmet Paşa, "Sovyet Rusya ile emniyet, sarsılmaz samimi bir dostluk politikasını takip etmekle mümkün olacaktır" değerlendirmesini yapmıştı. Fakat İsmet Paşa, bu tahmininde Almanya'da Hitler'in ortaya çıkması ve şartların değişmesi ile yanıldığını da ifade etmişti³⁶⁷.

1940 yılının sonbaharında savaşın coğrafyası da giderek genişlemeye başladı. Bu koşullar altında Almanya baskı yoluyla Türkiye'nin Alman blokunda yer alması yönünde bir takım girişimlerde bulunmuştur. Özellikle 1940 yılının yazında Almanya'nın batı cephesindeki askeri başarıları ve de Fransa'nın yenilgisi birçok devletin dış politikasında ciddi bir şekilde değişikliğe yol açtı.

Almanya Fransa'nın teslim olmasından sonra burada bazı gizli belgeler ele geçirmişti. Bu gizli belgelerin içerisinde Türkiye'yi de yakından ilgilendiren, Bakü Planı ile ilgili belgeler de yer almaktaydı.

Bakü Planı, İngiltere ile Fransa arasında mutabık kalınmış ve Almanya ile Sovyetler Birliğini zayıflatmaya yönelik bir tasarıydı. Bakü Planı Almanya'yı ve ona petrol ve petrol ürünleri sağlayan Sovyetler Birliği'ni, önemli bir petrol bölgesi olan Bakü'den mahrum bırakmaya yönelikti³⁶⁸. Plana göre öncelikle Bakü petrol bölgeleri tahrip edilerek bu petrol bölgesinden Almanya ve Sovyetler Birliği'nin yararlanmaması temin edilecekti. Daha sonra Kafkasya bölgesindeki Bakü ve Batum gibi petrol alanları hava saldırısı ile tamamen tahrip edilecek ve Kafkasya'daki Müslümanların ayaklanması desteklenecekti. Planın gerçekleşmesi için yapılacak hava saldırılarında Türk hava sahasının kullanılması gerekiyordu. İşte planın bu safhasında Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Massigli, Türkiye'yi de kendi yanlarına çekmek için Sovyetler Birliği sınırları içerisinde yaşayan tüm Türklerin katılacağı bir Büyük Turan planını ortaya

³⁶⁷ İsmet İnönü, *Hatıralar*, 2. Kitap, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1987, s.252.

³⁶⁸ Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bkz.; Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine bir Araştırma*, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s.291-294, 494-513.

atmıştı³⁶⁹. Fakat İngiltere'nin de onayladığı Bakü Planı Türkiye'ye resmi olarak değil de gayri resmi yollardan iletilmişti. Öte yandan Büyükelçi Massigli'nin Türk Dış İşleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ile yaptığı görüşmelerde Bakü Planı'nı gündeme getirmişti ve iddialara göre Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak da bu plandan haberdardı³⁷⁰.

Almanya'nın savaş ganimeti gibi ele geçirdiği Bakü Planı ile gizli belgeleri yayınlaması Türkiye'yi Sovyetler karşısında güç durumda bıraktı. Cemil Hesenli Sovyetlerin bu belgelere istinaden Türkiye'ye şantaj yaptığını, fakat bunda başarılı olamadığını ifade etmektedir³⁷¹.

Almanya da devam eden savaş süresi içerisinde, özellikle Sovyetler Birliği'ne saldırdıktan sonra Türkiye'yi kendi safına çekme çabası içerisine girmiştir. Cemil Koçak Almanya'nın bu dönemde Türkiye'deki Turancı-Türkçü akımları desteklemekle Türk Hükümeti'ni kendi yanında savaşa girmesi için harekete geçirmeye çalıştığını ve Türkiye üzerinde baskı kurmak istediğini yazmaktadır³⁷².

Türkiye ise tüm baskılara rağmen savaşın son bir kaç ayına kadar savaşa katılmamıştı. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türk dış politikasının başlıca görevi Türkiye'yi askeri operasyonların dışında tutarak güvenli bir savunma sistemi oluşturmaktır. Türkiye savaş yılları boyunca uyguladığı dikkatli ve temkinli dış politika ile ülkenin çevresinde cereyan eden savaştan kayıpsız çıkmayı başardı.

Türkiye'nin savaşa katılması Alman blokunun yenilgisinin kesinleşmesiyle birlikte Şubat 1945'te Yalta Konferansı'ndan hemen sonradır. Müttefik devletler Yalta Konferansı'nda Bileşmiş Milletlerin kurulması için San-Francisco'da bir konferans toplanmasına karar vermişlerdi³⁷³. Müttefiklerin San-Francisco konferansına 1 Mart 1945 tarihinden önce Almanya'ya savaş ilan etmiş olan ülkelerin davet edileceği ve Türkiye'nin de bu tarihten önce savaşa girmeyi karar vermesinin onun Birleşmiş Milletler bildirisine katılmasını sağlayabileceği İngiltere tarafından 20 Şubat 1945'te

³⁶⁹ Cemil Koçak, Massigli'nin bu düşüncesinin Türk Hükümet çevrelerinde yankı bulmadığını yazdığını ifade etmiştir. Bkz.; Koçak, s. 292.

³⁷⁰ Koçak, s. 293-294.

³⁷¹ Cemil Hesenli bu gizli belgelerin açıklanması ile Türk hükümetinin, özellikle Dış İşleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'ın, orgeneral Kazım Orbay'ın nüfuzdan düşürülmesinin de hedeflendiğini, fakat bu tür metotların Türkiye resmi çevrelerindeki ve kamuoyundaki olumlu Almanya imajını olumsuz yönde etkilediğini yazmaktadır. Bkz.; Hesenli, s.62.

³⁷² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.; Koçak, s. 660-695.

³⁷³ Uçarol, s.622-623.

Ankara'ya iletildi³⁷⁴. Türkiye İngiltere'nin bu muhtirasından sonra 23 Şubat 1945'te Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etti. Ancak bu dönemde Sovyetler Birliği'nin savaşta kazanılan başarılarından dolayı Türkiye'ye olan bakış açısı değişmeye başlamıştı. Yalta Konferansı'nda Stalin Türkiye'nin savaş süresince yürüttüğü dış politikadan rahatsız olduğunu, Türkiye'nin iki taraf arasında gidip geldiğini, galip taraf üzerinde spekülasyon yapmakla itham etmekteydi³⁷⁵. Ancak Churchill, Stalin'le aynı düşüncede olmadığını kendisine bildirmişti. 19 Mart 1945'te ise Sovyet Dış İşleri Bakanı Molotov, 17 Aralık 1925'te imzalanmış SSCB - Türkiye "Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması"nın savaş sırasında ortaya çıkan "derin değişiklikler"den dolayı yenilenmemesi konusundaki isteğini Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e bildirdi³⁷⁶. Molotov'a göre söz konusu antlaşma yeni yaranmış şartlara uymamaktaydı ve bir takım eksikliklerin ve düzeltmelerin yapılması koşullar gereği zorunluydu. Molotov 1925 Antlaşması imza edilirken Sovyetlerin İngiltere ile üst seviyede bir antlaşması olmadığı gibi ABD ile de henüz diplomatik ilişkilerinin olmadığını dile getirmişti³⁷⁷. Haziran ayında ise Molotov Selim Sarper'e öncelikle iki ülke arasındaki bazı sorunların çözümlenmesinin gerekliliğini bildirdi. Bunlar;

a) *Montrö Sözleşmesi'nin yeniden gözden geçirilmesi;*

b) *her hangi bir saldırı karşısında ortak savunma amacıyla Boğazlarda Sovyetlere üs verilmesi;*

c) *Türk-Sovyet sınırlarında değişiklikler yapılması* ana başlıkları altında toplanmıştı³⁷⁸. Türkiye Sovyetlerin bu isteğini reddetti. Fakat Sovyetlerin diğer talepleri konusunda daha ılımlı bir tutum sergiledi. Konumuz açısından bu talepler içerisinde Türkiye'de bulunan Sovyet savaş esirlerinin ve mültecilerinin Sovyetlere teslim edilmesi önemli bir konuma sahiptir.

Savaş sona ererken savaş süresince esir düşmüş ve zorla sürülmüş Sovyet vatandaşlarının memleketlerine iade edilmesi önemli bir sorun teşkil etmekteydi. Dört milyonu aşkın bir sayıdaki bu insanların memleketlerine dönüş süreci bir hayli sıkıntılı olmuştur. Esirlerin büyük çoğunluğu Türkiye üzerinden Sovyetlere nakledilmekteydi³⁷⁹.

³⁷⁴ Uçarol, s.651-652.

³⁷⁵ Heseni, s.133.

³⁷⁶ Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, 16.Baskı, Ankara, 2007, s.252

³⁷⁷ Heseni, s.141.

³⁷⁸ Heseni, s.159 vd.

³⁷⁹ Heseni, s.454.

Öte yandan bu dönemde müttefik esir kamplarında da yaklaşık 5 milyon Alman esir tutulmaktaydı. Alman esirleri içerisinde daha önce Sovyet ordusu mensubu olup da daha sonra Alman'lara esir düşen ve sonrasında Alman ordusu içerisinde kendi milli lejyonlarını kurarak Sovyetlere karşı savaşmış Türkler de vardı. Bu Türk lejyonları içerisinde Azeri gönüllü birlikleri de yer almaktaydı. Alman-Sovyet savaşı süresince Azerbaycan'dan yaklaşık 600 bin kişi Kızıl Ordu'da silah altına alınarak savaşa katılmıştı. Almanya'ya esir düşmüş Azerilerin sayısı hakkında kesin bir rakam verilemese de Musa Gasımlı çeşitli kaynaklara istinaden 30–40 bini savaşa yararlı olmak üzere 40–65 bin arasında bir sayı vere bilmektedir³⁸⁰. Savaş sonrası Türkiye'de çok sayıda Sovyet vatandaşı mülteci bulunuyordu. Türkler ve Ruslar olarak iki gruba ayrılan bu Sovyet mültecilerinden Türkler Yozgat'ta, Ruslar ise Manisa'da tutuluyordu³⁸¹. Cemil Hesenli de Sovyet kaynaklarına dayanarak Avrupa esir kamplarından yaşamak için Türkiye'ye gelen Sovyet vatandaşlarının Kastamonu'da bir kampta tutulduğunu ve Sovyet Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin onayladığı bir nota ile de bu esirlerin iadesinin talep edildiğini yazmaktadır³⁸². Türkiye Sovyetlerin tek taraflı olarak feshettiği Dostluk ve Saldırmazlık Paktı ve toprak talepleri ile iyice gerilen ilişkileri yoluna koymak adına iadesi istenen “vatan haini” Türk mültecileri Sovyetlere teslim kararı aldı ve Yozgat kampında tutulan Sovyet vatandaşı Türkleri Ruslara teslim etti. Fakat Iğdır sınırında Sovyet yetkililere teslim edilen esir Türklerin Türk heyeti daha oradan ayrılmadan kurşuna dizildiği öne sürülmektedir³⁸³. Bu konu ile ilgili henüz resmi bir bilgiye ulaşılmamakla birlikte olayın Başbakanlık ve Dış İşleri Bakanlığı'nın dahil olmadan gerçekleştiği, teslimat talimatının dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından verildiği ve bu olayın uygulanan sansür dolayısı ile basında yer almadığı da ifade edilmektedir³⁸⁴. Türk asıllı savaş esirlerinin- lejyonerlerin Sovyet makamlarına teslimi Kasım 1945'e kadar devam etmişti.

Sovyetlerin savaş sonrası izlemiş olduğu yayılcı ve kendi ideolojisini Avrupa'ya ihraç etme politikası Batı'nın tepkisiyle karşılanmış ve gönüllü olanlar dışında

³⁸⁰ Qasımlı, s.654.

³⁸¹ Mehmet Ali Eren, “Savaşın Faturasını Ödeyen Türkler”, *Aksiyon*, Sayı 130 (31.05.1997.) <http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/haber-2639-26-savas-in-faturasini-odeyen-turkler.html> (Erişim;25.01.2011).

³⁸² Hesenli, s. 454.

³⁸³ Eren, agm.

³⁸⁴ Bu konu ile ilgili olarak Ord. Prof. Dr. Reha Oğuz Türkkân da katıldığı bir televizyon programında benzer ifadeler kullanmıştı. R. O. Türkkân savaş esiri Türklerin Sovyetlere teslim edileceği söylentileri üzerine bu konuyu Cumhurbaşkanı İsmet Paşa ile “ayaküstü” olarak yaptığı görüşmede kendisine aktardığını, fakat bir sonuç alamadıklarını da anlatmıştı. (“Teke Tek Özel”, Televizyon Programı; 10 Mayıs 2009; http://www.fatihaltayli.com.tr/content.cfm?content_id=5390 .Erişim;25.01.2011.)

lejyonerlerin Sovyetlere teslim edilmeyeceği açıklanmıştı. Bundan sonra Türkiye de Batı yanlısı politika izlemiş ve Avrupa'daki Azerbaycanlı mülteciler de Türkiye'ye gelmeye başlamıştı³⁸⁵. Mehmet Emin Resulzade de bu dönemde Türkiye'ye dönerek Ankara'ya yerleşmiş ve bu sefer daha ziyade kültürel faaliyetlerde bulunmaya başlamıştır. Resulzade'nin önerisiyle Ankara'da 1 Şubat 1949'da Dr. Hamit Ataman, Dr. Aziz Alpaut ve Mehmet Altunbay'ın kuruculuğunda, Azerbaycan Kültür Derneği kurularak faaliyete başladı³⁸⁶. Azerbaycan Kültür Derneği sesini duyurmak ve daha geniş kitlelere ulaşmak için 1 Nisan 1952'de de kendi yayın organı olan "Azerbaycan" adlı dergiyi yayın hayatına soktu.

2.2. Kültürel İlişkiler

Tarihi süreç içerisinde Azerbaycan Türkiye ilişkileri geniş yelpazede devam ede gelmekle birlikte ilişkilerin kültürel boyutu kendine özgü bir yer tutmuştu. Birinci bağımsızlık döneminde Azerbaycan hükümetinin Osmanlı Devleti ile olan çok yönlü ilişkileri içerisinde eğitim alanında etkili işbirliğinin gereği ortaya çıkmıştı. Özellikle eğitimin Türkçeleştirilmesi ve öğretmen açığının kapatılması gibi birçok meselenin çözümlenmesinde Osmanlı Devleti'nin yardımına ihtiyaç duyulmuştu. Osmanlı Devleti de kendi ihtiyacı olmasına rağmen Azerbaycan'a öğretmenler göndererek bu konuda yardımcı olmaya gayret göstermişti. 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan'a gönderilen öğretmen sayısının kesin olmamakla birlikte üç yüz civarında olduğu tahmin edilmektedir³⁸⁷. Fakat bolşevik işgalinden sonra bolşevik yönetiminin bu öğretmenleri sıkıştırması ve zor koşullarda yaşamaya mecbur bırakması gibi nedenlerle öğretmenlerin büyük çoğunluğu geriye dönmüştür. Türkiyeli öğretmenlerin Azerbaycan'da yaptıkları işin ve verdikleri hizmetlerin değeri çok geçmeden anlaşılmıştı. Araştırmacı Mehman Ağayev Türkiyeli öğretmenlerin geri dönmelerinden sonra ciddi bir şekilde boşluk yarandığını, eğitimin aksadığını, Azerbaycan Türkçesinde eğitimin yok denecek kadar azaldığını ve bu durumun da bazı milli temayüllü komünistler arasında bir takım rahatsızlıklara yol açtığını yazmaktadır. Bu nedenle de İstanbul'dan öğretmen getirilmesi için bazı girişimlerde bulunulduğu da ifade edilmek-

³⁸⁵ Ağayev, s. 330-331.

³⁸⁶ *Azerbaycan Kültür Derneği 50. Yıl*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1999, s. 25.

³⁸⁷ Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, Nesil Yayıncılık, İstanbul 1993, s.41.

tedir³⁸⁸.

2.2.1. Azerbaycan Türkiye İlişkilerinde Alfabe Meselesi

Yüzyıllardır kullanılagelmiş Arap alfabesinin ıslah edilmesi fikrinin somut olarak ilk kez 1860'larda ortaya atıldığı sanılmaktadır. Tanzimat dönemi aydınlarından Mehmet Münif Paşa 1862'de “bilimin ilerlemesi ve yayılmasına zorunlu bir başlangıç olarak” alfabenin reforme edilmesi projesini *Cemiyet-i İlmiye-yi Osmaniye*'ye sunmuştu³⁸⁹. Münif Paşa'nın bitştirilmeden yazılabilen ve Türkçenin ses uyumu kuralına uygun bir şekilde reforme ettiği alfabenin yanı sıra bu dönemde Azerbaycanlı yazar ve dramaturg Mirza Feteli Ahundov (Ahundzade) da yeni bir alfabe tasarısını *Encümen-i Daniş*'e sunmuştu. Çarlık Rusya'nın Kafkasya Genel Valiliği tercümanı olan Ahundov'un tüm Müslüman Türk coğrafyasında kullanılması için hazırladığı Latin harfli alfabe tasarısının o dönem için “aşırı bir öneri” olduğu ve bu nedenle de pek taraftar bulamadığı ifade edilmektedir³⁹⁰.

Alfabenin reforme edilmesi konusu bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde ciddi bir şekilde ele alındı. 1919 Martı'nda hükümetin aldığı karar doğrultusunda oluşturulan “Elifba Islahatı Komisyonu” birkaç alfabe tasarısı hazırlayarak hükümete sunmuştu. Hükümete sunulan tasarılar içerisinde öğretmen Abdullah Bey Efendizade'nin hazırlamış olduğu tasarının beğenilerek hazırlanacak olan yeni alfabenin de bu tasarı temelinde hazırlanmasına karar verilmişti. Fakat 27 Nisan 1920 bolşevik işgali pek çok alanda olduğu gibi alfabe konusunda da başlanan işlerin yarım kalmasına neden olmuştur³⁹¹. Alfabenin ıslah edilmesi konusu Sovyet rejiminde de gündeme gelmiş ve Azerbaycan SSC Halk Maarif Komiserliği bünyesinde bir komisyon oluşturulmuştu. Mayıs 1922'de ise “Yeni Türk Alfabesi Komitesi” kurularak faaliyete başlamıştı³⁹². Alfabe komitesi kazalarda şubeler açmış, uzmanların hazırlanması, Latin harfli kitap, dergi ve gazete basımı için gerekli teknik malzemelerin temin edilmesi ve halka giderek

³⁸⁸ Ağayev, s. 296-297.

³⁸⁹ Lewis, s. 422.

³⁹⁰ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınları, 25. Baskı, İstanbul 2006, s. 143.

³⁹¹ Misir Merdanov ve Asker Guliyev, *Azerbaycan Tehsili Halk Cumhuriyeti Yıllarında 1918-1920*, Çaşıoğlu Neşriyatı, Bakü 2003, s. 60-61. Yeni alfabe ile ilgili olarak 1919 yılında Bakü'de “Son Türk Elifbası” adlı Arap ve Latin harflerinin karşılaştırmasını yapan ve Latin harflerinin kabulünün gerekliliğini anlatan bir ders kitabı da hazırlanmıştı.

³⁹² *Azerbaycan Tarihi*, C. VI, s. 228.

yeni alfabeyi tanıtmaya çalışılmaya başlanmıştı³⁹³. Azerbaycan'da Latin alfabesine geçiş çalışmaları Moskova yönetimince de desteklenmekteydi. Fakat buradaki desteğin esas amacının yeni alfabenin Sovyet halklarını Müslüman dünyasından ayırabilecek olasılığı yönündeydi³⁹⁴. Azerbaycan'da Latin harflerine geçiş için yapılan çalışmalar Türkiye'de de takip edilmekteydi. Bakü Temsilcisi Memduh Şevket Bey'in aracılığı ve onun göndermiş olduğu raporlarla TBMM hükümetinin gelişmelerden haberdar olduğu anlaşılmaktadır³⁹⁵. Azerbaycan'daki alfabe çalışmaları Türkiye'de farklı tepkilere yol açmıştı. Kazım Karabekir Paşa Azerbaycan'daki çalışmaları "elim bir teşebbüs" olarak görmekte ve "Türklüğe karşı ika edilen en hainane bir cinayet olarak telakki ederiz" diye yazmaktaydı³⁹⁶. Kazım Karabekir Paşa 5 Mart 1923'te Vakit gazetesine verdiği demeçte de benzer fikirleri ifade etmişti³⁹⁷. Bu dönemde gerek TBMM'de gerekse basında ve aydınlar arasında Latin harfleri ile ilgili tartışmalar yapılmaktaydı³⁹⁸. Türkiye'de Latin harfleri kabul edilmeli mi edilmemeli mi? tartışmaları sürerken Bakü'de bir Türkoloji kurultayı düzenlendi.

2.2.2. Bakü I. Türkoloji Kurultayı

Bakü Türkoloji Kurultayı Sovyet himayesinde, Azerbaycan "Yeni Türk Alfabeti Komitesi" ve "Azerbaycan'ı Tetkik ve Tetebbu Cemiyeti"nin çağrısı ile 26 Şubat-6 Mart 1926 tarihleri arasında gerçekleşti³⁹⁹. Sovyetlerin kurultaydan amacı Azerbaycan'dan sonra Türkistan ve diğer Türk bölgelerinde Latin harflerini yayma ve "Sovyet Türkleri" ile hala Arap yazısı kullanan Türkiye Türkleri arasındaki teması

³⁹³ Agy.

³⁹⁴ *Azerbaycan Tarihi*, C.VI, s.229.

³⁹⁵ Bilal N. Şimşir, *Azerbaycan'da Türk Alfabeti (Tarihçe)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s.11-12.

³⁹⁶ Karabekir, s. 1078-1079.

³⁹⁷ Selami Kılıç, "Türkiye'de Latin Harfleri Meselesi (1908-1928)", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü *Atatürk Yolu Dergisi*, C.2, S.7,1991,s.558-559.

³⁹⁸ Şubat 1923'te Kazım Karabekir Paşa'nın başkanlığında İzmir'de toplanan ve kalkınma, ekonomik ve sosyal birçok meselelerin tartışılıp konuşulduğu "Milli İktisat Kongresi"nde Latin harflerinin kabulü hakkında, kongrenin işçi delegelerinden İzmirli Nazmi ve iki arkadaşı tarafından bir önerge verilmiştir. Fakat kongre başkanının şiddetle karşı koyması ve bu meselenin bir iktisat kongresinde müzâkere edilemeyeceği gerekçesiyle önerge toplantıda okunmayarak reddedilmiştir. Daha sonraki dönemde basında Latin harfleri ile ilgili olarak Kılıçzade Hakkı Bey'in "İçtihad" dergisinde (1 Haziran, 1 Temmuz, 1 Ağustos 1923), Hüseyin Cahit'in (Yalçın) "Resimli gazete" ve "Tanin" gazetesinde, Ahmet Emin'in (Yalman) "Vatan" gazetesinde makaleleri yayınlanmıştır. Yine bu dönemde İzmir milletvekili Şükrü (Şarçoğlu) Bey'in Latin harfleri meselesini TBMM gündemine taşıdığı bilinmektedir. Bkz.; Kılıç, s.558-567.

³⁹⁹ *Azerbaycan Tarihi*, C.VI, s. 231.

kesmekti⁴⁰⁰. Kurultaya aralarında A.E. Kırımiski, N. N. Poppe, Fuat Köprülü, T. Menzel gibi ünlü Türkologların da bulunduğu 131 delege katılmıştı⁴⁰¹. Kurultay süresince gerçekleşen 17 oturumda 38 sunum okunmuş⁴⁰², Arap alfabesinin ıslah edilmesi ve Latin alfabesinin kabul edilmesi, milli terminoloji meselesi, edebi dil, ana dilinin eğitim metodu, Türk dillerinin imla meseleleri gibi konular ele alınmış ve tartışılmıştı⁴⁰³.

Kurultayda alfabe konusunda şu sonuçlara varılmıştı;

— Latin esaslı Yeni Türk Alfabesi Arap alfabesine teknik olarak üstündür ve yeni alfabenin önemi gittikçe artmaktadır. Yeni alfabenin kabulü ve bunu uygulama yönteminin Türk –Tatar bölgelerinde benimsenmesi yerel Sovyet birimlerinin yetki alanı içerisindedir.

— Kurultay, Azerbaycan ve bazı bölgelerde uygulanan yeni alfabenin öğrenme yöntemlerini kendi ülkelerinde de uygulamak üzere Türk –Tatar halklarına çağrıda bulunmaktadır.

Türkoloji Kurultayı'nda Latin alfabesine karşı olanlar da iştirak etmekteydi. Baytursunov'un başkanlığındaki Kazakistan delegeleri yeni alfabeye muhalefet etmekteydi⁴⁰⁴. Tatar delegeler de ıslah olunmuş Arap alfabesi fikrini savunarak yeni alfabeye karşı çıkmaktaydı⁴⁰⁵. Kurultay'da alınan kararlar doğrultusunda Azerbaycan'da Sovyetler Birliği'nin Türkçe konuşan halkları arasında alfabe birliğinin temini ve bu yönde çalışmalar yapmak üzere Yeni Türk Alfabesi Umum İttifak Merkez Komitesi kuruldu⁴⁰⁶. Komite çalışmalarına devam ederken Türkiye'de Kasım 1928'de Arap alfabesinden Latin alfabesine geçildi ve eski Arap yazısı yeni yıldan itibaren yasaklandı⁴⁰⁷. Türkiye'deki harf inkılâbı Mustafa Kemal'in 9 Ağustos 1928'de Sarayburnu'nda yapmış olduğu bir konuşmadan sonra hız kazanmıştı⁴⁰⁸. Türkiye'de

⁴⁰⁰ Lewis, s. 427.

⁴⁰¹ K.V. Nerimanoğlu, E. Ağakişiyev ve S. Abdullayeva (Haz.), *Latin Esaslı Yeni Türk Elifbası ve I. Bakü Türkoloji Kurultayı (Bibliyografya)*, Çınar-Çap Yayını, Bakü 2006, s. 5.

⁴⁰² Agy.

⁴⁰³ Bakü I Türkoloji Kurultayı ile ilgili bkz.; Buluthan Halilov, *Birinci Beynelhalk Türkoloji Kurultayı*, Elm Neşriyatı, Bakü 1999.

⁴⁰⁴ *Azerbaycan Tarihi*, C.VI, s. 231.

⁴⁰⁵ Bilal N. Şimşir o dönemde Tatarların Arap alfabesiyle yazılmış kitap ticaretini ellerinde bulundurduklarını, bu nedenle de yeni alfabeye karşı Tatar muhalefetinin temelinde bu ekonomik kaygıların da göz ardı edilemeyeceğini ileri sürmektedir; Şimşir, *Türk Alfabesi*, s. 18-19.

⁴⁰⁶ *Azerbaycan Tarihi*, C. VI, s. 232.

⁴⁰⁷ Lewis, s. 428.

⁴⁰⁸ Kılıç, s. 571.

alfabenin Latinleştirilmesi Azerbaycan Türkleriyle Anadolu Türkleri arasında kültürel bağların pekişmesi bakımından önemli bir gelişmeydi. Mustafa Kemal Latin yazısına geçiş karar verirken kurultayı takip ettiği, T. Menzel, Hüseyinzade Ali Bey, F. Köprülü, V. Radebold ve Y. Messaroş gibi Türkologlarla fikir alışverişinde bulunduğu da ileri sürülmektedir⁴⁰⁹. Öte yandan Bernard Lewis'e göre, Latin yazısının kabulü ile Mustafa Kemal, Sovyet Azerbaycanı ile bir bağdan ziyade Osmanlı Devleti'ne karşı bir set çekmek istemekteydi⁴¹⁰. Mehmet Saray'ın bu konu ile ilgili değerlendirmesi ise şu şekilde özetlenebilir; öncelikle Latin alfabesi, öğrenme açısından kolaydı ve bu yolla yapılacak eğitim daha kolay ve verimli bir şekilde yapılabilecekti. Öte yandan Latin alfabesi bozulan Türk kültür birliğinin yeniden kurulmasına yardımcı olacaktı⁴¹¹. Bu tip yorumların subjektifliğinin yanında Mustafa Kemal'in "beklenmedik" bir anda Arap alfabesinden Latin yazısına geçme kararı almasını, Sovyet yönetiminin belki de öncelik tanımadığı bir ihtimalin gerçekleşmesi şeklinde de yorumlamak mümkündür. Çok geçmeden Azerbaycan'da alfabe meselesi yeniden gündeme geldi. 1930'lu yılların ortalarından itibaren Moskova yönetimi Sovyetler Birliği'nde Latin alfabesini kabul etmiş cumhuriyet, vilayet ve bölgelerde Rus - Kiril alfabesine geçilmesi yönünde bir takım kararlar aldı. Moskova'nın bağlayıcı bu kararlarından sonra Temmuz 1939'da alınan bir kararla 1 Ocak 1940'ta Azerbaycan'da Rus- Kiril alfabesine geçildi⁴¹². Azerbaycan'da alfabe meselesi bağımsızlığını kazanacağı 1990'lı yılların başında tekrar gündeme gelecekti⁴¹³.

2.3. Türkiye - SSCB İlişkilerinde Azerbaycan Konusu

2.3.1. Azerbaycan Kültür Derneği

Ankara'da kurulmuş olan Azerbaycan Kültür Derneği'nin faaliyetleri Sovyetlerce takip edilmekteydi. Azerbaycan muhaceretinin Ankara'da örgütlenmesi Sovyetlerde hoş karşılanmamaktaydı. 60'lı yıllara gelindiğinde Sovyet yetkililere göre "Azerbaycan Kültür Derneği"nin faaliyeti Türk - Sovyet ilişkilerine zarar vermekteydi. Dernek

⁴⁰⁹ Nerimanoğlu, Ağakışiyev ve Abdullayeva, 7.

⁴¹⁰ Lewis, s. 427-428.

⁴¹¹ Mehmet Saray, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, Nesil Yayıncılık, İstanbul 1993, s.84.

⁴¹² *Azerbaycan Tarihi*, C. VI, s. 347.

⁴¹³ Bu konu ile ilgili olarak bkz.; Ziyafet Eyvazova, "Latin Alfabesinden Kiril Alfabesine, Kiril Alfabesinden Latin Alfabesine Geçiş Süreçlerinde Azerbaycan Basını", Ankara Üniversitesi SBE, Ankara 2008 (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 134 vd.

üyeleri Sovyetlerin Türk Cumhuriyetlerinden Türkiye'ye gelen delegelere yönelik "milli hisleri" uyandırıcı ve tahrik edici faaliyetlerle suçlamıyordu ve delegelerin geri döndükten sonra bu hislerin etkisinde kaldığı iddia ediliyordu⁴¹⁴. Sovyet istihbarat kaynaklarına göre Azerbaycan Kültür Derneği Sovyetlerde yaşayan Türk halklarının esarete olduğu yönünde ve Sovyet Komünist Partisi'ni de milli meselelerde suçlayıcı propagandalar yapmaktaydı. Azerbaycan Kültür Derneği'nin itici gücünün Türkiye Devleti olduğu düşünülüyordu ve hatta 31 Ocak 1972 tarihli bir raporda Milli Savunma Bakanı Ferit Melen bu konuda itham edilmekteydi⁴¹⁵. Azerbaycan Kültür Derneği öncülüğünde düzenlenen Azerbaycan'la ilgili toplantı ve tedbirler de Sovyetleri ciddi bir şekilde rahatsız ediyordu. Mesela 28 Mayıs 1974 tarihinde düzenlenen Cumhuriyet Günü toplantısı ve bu toplantıya bir bakanın katılmış olması Sovyetlerin tepkisine neden olmuştu. Bakanın konuşmasında bir gün Azerbaycan'ın bağımsız olacağına olan inancını ifade etmesi ve Azerbaycan'a yardım edilmesi gerektiğini vurgulaması bilgisi Moskova'ya ulaştıktan sonra Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi İlder Türkmen Sovyet Dış İşleri Bakanlığına çağırılmıştı. Büyükelçiye verilen notada Azerbaycan Kültür Derneği'nin Sovyet karşıtı faaliyetleri ve ayrı-ayrı şahısların SSCB aleyhinde yaptığı konuşmalara itirazlar yer almaktaydı ve bu tür eylemlerin ikili ilişkilere zarar vermemesi için bu konuda bir takım yaptırımlar yapılması istenmekteydi⁴¹⁶. Ancak Sovyetlerin bu talepleri yerine getirilmediği gibi bu tür faaliyetler sonraki senelerde devam etmişti.

Sovyetlerin Türkiye'deki Azerbaycan muhaceretine yönelik bazı uygulamalar yaptığı görülmüştü. Sovyet istihbaratına göre bu dönemde Türkiye'de yaklaşık 500 bin Azeri yaşamaktaydı ve Azerbaycan Kültür Derneği ve Azerbaycanlılara Karşılıklı Yardım Cemiyeti adlı iki yapılanma vardı. Bu örgütler Türkiye'de sağ partilerin ve iktidarların korumasında (himayesinde) açık bir şekilde Sovyet karşıtı propaganda yapmakta, hayır işleriyle uğraşmaktaydı. Azerbaycan Kültür Derneği'nin yayın organı olan *Azerbaycan* dergisinde Sovyet karşıtı yayınlar yapılmakta, Sovyetlerin Türk ve Müslüman halkları "pan-Türkist" ve "pan-islamist" düşünceler etrafında toplanmaya çağılmaktaydı. Türk devlet ve hükümet adamlarının bu derneklerin özel toplantılarına katılması da Sovyet

⁴¹⁴ Musa Gasımlı, *SSCB-Türkiye Münasebetleri (Türkiye'de 1960 Darbesinden SSCB'nin Dağılmasına Kadar)* C.1 (1960-1979), Adiloğlu Neşriyatı, Bakü, 2007, s.422.

⁴¹⁵ Otçet KGB Azerbaycan SSR 1972god. *AR MTN Arşivi*, PF.330, vr 417 - 437'ten aktaran; Gasımlı, s.424.

⁴¹⁶ Gasımlı, s.426 vd.

yetkililerce hoş karşılanmamakta ve Türkiye'ye itiraz notası verilmekteydi⁴¹⁷. Sovyet tarafı bu tip dernekler üzerinde kendi casus ağını kurarak mütemadiyen bilgi toplamaktaydı. Öte yandan Sovyet Dış İşleri Bakanlığı 9 Şubat 1973'te yurtdışındaki Sovyet büyükelçiliklerine propaganda amaçlı yayınlar gönderilmesi ve yurtdışındaki Sovyet karşıtı muhacir yapılanmalarının faaliyetinin öğrenilmesi ile ilgili özel bir karar almıştı. Bu konuda Sovyet yönetimi Azerbaycan Dış İşleri'nden yararlanmaktaydı⁴¹⁸. Sovyetler Birliği bir taraftan Türkiye'yi "Sovyet karşıtı" yapılanmalara destek vermekle suçlarken diğer taraftan kendisi de Türkiye'deki rejim karşıtı aşırı solcu ve etnik gruplara özel ilgi göstermekteydi. Sovyet hükümetinin yurtdışındaki sol- işçi örgütlerine yönelik olarak oluşturduğu uluslararası yardım fonu mütemadiyen bu örgütlere maddi yardım göstermekteydi. 1969, 1970 ve 1971 yıllarına ait "yardım fonu" bütçesi ayrı ayrılıkta 16 milyon 550 bin ABD doları iken⁴¹⁹, 1986 yılı bütçesi 20 milyon 350 bin ABD doları olarak belirlenmişti⁴²⁰. Yardım fonuna Çekoslovakya, Polonya, Bulgaristan, Romanya, Macaristan ve Doğu Almanya gibi sosyalist blok ülkeleri de katkıda bulunmaktaydı. Paralar KGB aracılığıyla belirlenmiş adreslere ulaştırılmaktaydı. Sovyetler bu yardımları ile Türkiye'de komünist – ideolojik propaganda faaliyetlerini organize etmekteydi. Sovyetler 1970'li yıllardan itibaren Türkiye'deki komünist ve sol örgütleri maddi ve manevi olarak desteklemeye devam etti. Azerbaycanlı tarihçi Musa Gasımlı, Türkiye'yi parçalamaya yönelmiş kanlı terör örgütü Kürdistan İşçi Partisi – PKK'nın silahlı bir şekilde örgütlenmesine Sovyet hükümeti yapılanma ve mali açıdan destek verdiğini yazmaktadır⁴²¹.

2.3.2. Türkiye'den Azerbaycan'a Yapılan Diplomatik ve Siyasi Ziyaretler

Mart 1953'te Stalin'in ölümünden sonra Türk-Sovyet ilişkilerinde belli bir ölçüde yumuşama görülmüştü. Özellikle Sovyetlerin Türkiye'ye karşı başta toprak talepleri olmak üzere bir takım isteklerinden vazgeçtiğini açıklamasından sonra ikili ilişkilerde denge kurulmaya ve normalleşme belirtileri görülmeye başlamıştı. 1960'da Başbakan Adnan Menderes'in Moskova'ya gideceği ve akabinde SSCB Komünist Partisi Genel

⁴¹⁷ Gasımlı, s.429-430.

⁴¹⁸ Gasımlı, s.426.

⁴¹⁹ Gasımlı, s. 347-348.

⁴²⁰ Musa Gasımlı, *SSCB-Türkiye Münasebetleri (Türkiye'de 1960 Darbesinden SSCB'nin Dağılmasına Kadar)* C. II (1979-1991), Adiloğlu Neşriyat, Bakü 2009, s.243-244.

⁴²¹ Gasımlı, *SSCB-Türkiye...*, C. II, s. 214.

Sekreteri Nikita Kruşçev'in de Türkiye'yi ziyaret edeceği açıklanmıştı. Fakat Türkiye'de 27 Mayıs 1960'da askeri darbe ile on yıllık DP iktidarının devrilmesi ve bunun sonucunda Türkiye'de yaşananlar bu ziyaretleri engellemişti. Bununla birlikte yeniden iki ülke arasındaki üst düzey resmi ziyaret ve görüşmeler 1963'te başladı. SSCB Yüksek Sovyeti'nin daveti üzerine 30 Mayıs – 14 Haziran tarihleri arasında Senato Başkanı Suat Hayri Ürgüplü Sovyetleri ziyaret etti. Türkiye heyetinin programında Azerbaycan'ı ziyaret de yer almaktaydı. Heyet 1–5 Haziran arasında Azerbaycan'da resmi ziyarette bulundu⁴²². Genel olarak bakıldığı zaman bu tarihten itibaren Sovyetleri ziyaret eden Türk devlet ve hükümet adamları Azerbaycan'ı da sefer programlarına dâhil etmekteydi; Kasım 1964'te Dış İşleri Bakanı Feridun Cemal Erkin, Aralık 1965'te Devlet Bakanı Mehmet Kamil Ocak, Mart 1967'de Moskova Büyükelçisi Hasan Işık'ın başkanlığında bir grup ekonomist, Eylül 1967'de Başbakan Süleyman Demirel, Kasım 1969'da Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, Haziran 1976'da Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı Bülent Ecevit, 1978'de Kültür Bakanı Ahmet Taner Kışlalı, Aralık 1982'de Dış İşleri Bakanı İlder Türkmen ve Mart 1991'de Cumhurbaşkanı Turgut Özal SSCB'yi resmi ziyaretlerinde Azerbaycan'a gelmiş, çeşitli görüşmelerde bulunmuşlardı⁴²³.

Türkiye devlet ve hükümet adamlarının Azerbaycan'a yaptıkları seferler genel olarak bir nevi tanışlık ziyareti çerçevesinde görülse de kuşkusuz daha fazla bir anlam ifade etmekteydi. Sovyet denetimi altında gerçekleştirilen bu seferler içerisinde Başbakan Süleyman Demirel'in 1967'de Sovyetlere yaptığı sefer ile Dış İşleri Bakanı İlder Türkmen'in 1982 ve Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın SSCB'nin son aylarında yaptığı ziyaretler diğerlerine oranla daha dikkat çekici olmuştur.

Başbakan Süleyman Demirel'in Azerbaycan'ı ziyareti burada büyük ilgiyle karşılanmıştı. Türkiye heyetinde bulunan Fethi Tevetoğlu yol boyunca “hoş geldiniz” demek için “müthiş” bir kalabalık olduğunu yazmaktaydı⁴²⁴. Fakat Süleyman Demirel'in Azerbaycan ziyareti ile ilgili tüm detayların Moskova tarafından belirlendiğini vurgulamamız gerekiyor. Örneğin, Sovyet Dış İşleri Bakanlığından Azerbaycan Dış İşleri Bakanı T.Tahirova'ya gönderilen 2 Eylül 1967 tarihli bir yazıda

⁴²² Gasımlı, *SSCB-Türkiye...*, C. I, s.66-69.

⁴²³ Türk devlet ve hükümet adamlarının Azerbaycan'ı ziyaretleri ile ilgili bkz.; Gasımlı, *SSCB-Türkiye...*, C.I, s.100,171,250-253,268-273,305-311,411-418,484 ve *SSCB-Türkiye...*, C.II,s.193-200,353-355.

⁴²⁴ Fethi Tevetoğlu, *Benim Gördüğüm Bugünkü Rusya*, Komünizmle Mücadele Yayınları, Ankara1968. s.162.

Türkiye Başbakanı'nın nasıl karşılanacağı ve sefer programı ile ilgili bilgiler yer almaktaydı. Söz konusu belgede özetle şöyle denilmekteydi; "...S.Demirel ve beraberindekiler 22 Eylül Cuma günü Leningrad'dan (Sankt-Peterburg) Moskova saati ile 14.45'te (yerel saatle 15.45'te) özel uçakla Bakü'ye geleceklerdir. Misafirler Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu Başkanı Yoldaş E.N.Alihanov ve diğer resmi görevliler tarafından karşılanacaktır. 200 kişilik bir grup ellerinde Türkiye, SSCB ve Azerbaycan bayrakları ile karşılama töreninde bulunacak. Resmigeçit yapılmayacak ve ulusal marşlar seslendirilmeyecektir. Havaalanı ve güzergâh üzerindeki Bakü sokakları Türkiye, SSCB ve Azerbaycan bayrakları ile süslenerek misafirler Türkçe, Rusça ve Azerice pankartlarla karşılanacaktır⁴²⁵. Başbakan Demirel'in kimlerle görüşeceği ve gideceği yerler de Moskova yönetimi tarafından belirlenmişti; Azerbaycan Yüksek Sovyet'i Başkanı M. A.İskenderov ve Azerbaycan Bakanlar Kurulu Başkanı E.N.Alihanov'la görüş programı, Bakü'yle tanışlık, Sumgayıt şehrini ziyaret; V.İ.Lenin adına Boru - Prokat Fabrikası ve Alüminyum Fabrikası ve bazı petrol üretim merkezlerini ziyaret vb⁴²⁶. Belgeden de anlaşıldığı üzere Moskova yönetimi Azerbaycan'ın Türkiye ile doğrudan temas kurmasına kesinlikle müsaade etmemekte, normal protokol karşılmasını bile kendisi düzenlemekteydi. Başbakan Süleyman Demirel Bakü'deki temasları sırasında "kökleri müşterek olan kültürümüzün birbirimizi tanımaya imkân verdiği" ifade etmekteydi⁴²⁷. Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı Bülent Ecevit ise 1976 yılında yaptığı ziyaretinde, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında daha çok sınır kapısı açılmasını istemiş ve Azerbaycan'ı Türk-Sovyet ilişkilerinin gelişmesinde temel taşı olarak gördüğünü dile getirmişti⁴²⁸.

Sovyet dönemi Türkiye Azerbaycan ilişkilerinde bir hususu vurgulamamız gerekiyor. Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi İlter Türkmen de görev yaptığı süre içerisinde, Ekim 1973 ve Nisan 1975'te olmak üzere iki kez Bakü'ye gelmişti. İlter Türkmen'in ikinci seferinde heyette bulunan Büyükelçilik Birinci Sekreteri Baki İlkin, Azerbaycan Dış

⁴²⁵ ARDA, F.28. Siy.12, Sax. Vah.42, vr 26-27.

⁴²⁶ ARDA, aynı belge.

⁴²⁷ "Demirel; Rus dostluğu kalkınmaya hizmet eder", *Milliyet Gazetesi*, 27.09.1967; http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/WRoojylmnzALJ_x2B_pcwvWsvQ_x3D_x3D_ (Erişim; 05.06.2011). Süleyman Demirel'in bu ziyareti ile ilgili Türk medyasında yer alan haberler için bkz.; "Ruslar Türkiye'nin istediği fabrikayı kurmaya hazır", *Adalet Gazetesi*, 27 Eylül 1967 ve "Demirel'e tekke ve çüppe hediye edildi", *Milliyet Gazetesi*, 26.09.1967; http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/WRoojylmnzALJ_x2B_pcwvWsvQ_x3D_x3D_ (Erişim;05.06.2011).

⁴²⁸ Orhan Tokatlı, "Ecevit SSCB Parlamento Grup Başkanı ile görüştü", *Milliyet Gazetesi*,17.06.1976; http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/yKx9boRg5PZ2_x2F_7LH2c55HA_x3D_x3D_ (Erişim;05.06.2011).

İşleri Bakanlığı yetkilileri ile yaptığı şahsi sohbetlerinde Azerbaycan'da İran ve Irak konsolosluklarının açılmış olmasından hareketle “Bakü’de Türkiye Başkonsolosluğu açılırsa bu konuya nasıl tepki verilir?” diye bir soru sormuştu. Azerbaycanlı yetkililer ise bu sorunun muhatabı olarak Moskova’ya müracaat edilmesi gerektiği cevabını vermişlerdi⁴²⁹.

1960’lı yıllardan başlayarak 1980’lere kadar geçen süre içerisinde Azerbaycan’ı ziyaret etmiş Türkiye devlet ve hükümet adamlarına yönelik hazırlanmış sefer programlarının ortak özelliği, Moskova’nın vermiş olduğu talimatların yanı sıra bu programların aynı nitelikte olmasıydı. Öte yandan Azerbaycan hükümet adamları Türkiye ile en azından kültürel ve turizm bağlamında doğrudan ilişki kurma girişimlerinde bulunuyordu. Bu bağlamda yapılan ilk ciddi girişim 1966’da görülmüştü. Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Azerbaycan SSC Bakanlar Kurulu Sovyet Dış Ticaret Bakanlığı ve Umum İttifak Ticaret Kamarası’na müracaat ederek uluslararası İzmir Fuarı’nda bağımsız-ayrı olarak temsil edilmek istemişti. Moskova yönetimi bu isteğe olumlu yaklaşıp da gerekli izni ancak 1970’te vermiş ve Azerbaycan 20 Ağustos-2 Eylül 1970 tarihleri arasında İzmir Fuarı’nda bağımsız olarak bir pavyonda temsil edilmişti. Azerbaycan Pavyonu’nda sanayi ürünleri, makine ve malzeme, hafif sanayi ürünleri, sinema, belgesel, kitap vs. yer almıştı. Devlet bütçesi hesabına otuzar kişiden oluşan iki turist grubu da İzmir’e gönderilmişti⁴³⁰. Zaman-zaman Türkiye de Azerbaycan’la doğrudan kültürel temas kurma girişimlerinde bulunmaktaydı. Sovyet döneminde Azerbaycan ile Türkiye arasında doğrudan bir ilişki kurulamasa da zaman zaman bilim, kültür, sanat ve edebiyat sahasında ilişkilerin kurulması yönünde bir takım çabalar gösterilmekteydi. Fakat bu çabalar Sovyetlerin Türkiye’ye yönelik genel politikası çerçevesinde kalmaktaydı. Eylül 1977’de Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi I. Sekreteri Haydar Aliyev’in talimatıyla hazırlanarak Bakü’den Moskova’ya gönderilen bir yazıda, Türkiye ile siyasi, iktisadi, bilimsel, teknik, kültürel, spor, turizm

⁴²⁹Gasımlı, *SSCB-Türkiye...*, C.I, s.398. Zaman zaman Türkiye basınında Azerbaycan’da Türkiye Başkonsolosluğu’nun açılmasının gerekliliğine değinen fikirler de dile getirilmiştir. Örneğin, Dışişleri Bakanı İlder Türkmen’in Aralık 1982’deki SSCB’ye (ve aynı zamanda Azerbaycan’a) yapmış olduğu seferi değerlendiren gazeteci Mehmet Ali Birand, “aynı dili konuştuğumuz, aynı kültürü paylaştığımız bu ülkede (Azerbaycan’da) Türkiye’nin bir başkonsolosluğu bile yok” diye yazmaktaydı; bkz.; Mehmet Ali Birand, “Rusya istikrarlı bir Türkiye istiyor”, *Milliyet* Gazetesi, 05.12.1982; <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr> /GununYayinlari/WRoojylmnzALJ_x2B_pcwvWsvQ_x3D_x3D_ (Erişim:05.06.2011).

⁴³⁰ Gasımlı, *SSCB-Türkiye...*, C.I, s.321-323.

alanlarında ilişkilerin geliştirilmesi, Sovyet –Türkiye dostluğuna çalışmak, çeşitli nedenlerle ülkeyi terk etmiş kimselerin ve onların çocuklarının vatana davet edilmesi gibi öneriler yer almaktaydı. Mektupta ayrıca Türkiye’ye Azerbaycan hakkında yeteri kadar bilgi akışının sağlanamadığı da kaydedilmekteydi. Nitekim bu dönemlerde Sovyetlerden Türkiye’ye gönderilen yayınlar Türkçeden ziyade İngilizce ve Fransızca’ydı. Haydar Aliyev, Moskova’ya Türkiye ile ilişkilerin öneminden bahsederek Türkiye’ye gönderilecek Türkçe yayınların hazırlanması için Azerbaycan’da yeteri kadar uzman bulunduğunu göz önünde bulundurarak “Progres ” Yayınevi’nin Bakü’de bir şubesinin açılmasını önermekteydi. Mektupta açılması önerilen yayınevinde siyasi içerikten uzak eserler ile klasik Azerbaycan edebiyatı ve folklor edebiyatının Türkçeye çevrilerek Türkiye’ye gönderilebileceği ifade edilmekteydi. Ayrıca, Moskova yönetimine Türkiye ile doğrudan ticari ilişkilerin kurulması ve Nahçıvan’la Türkiye arasında sınır ticaretinin yapılması için Azerbaycan’a gerekli izinlerin verilmesi de önerilmekteydi. Fakat Moskova yönetimi Azerbaycan’ın Türkiye ile doğrudan ilişki içerisinde bulunmasını tasvip etmemekteydi⁴³¹. Bununla birlikte Azerbaycanlı özellikle sanat ve edebiyat adamlarının Moskova üzerinden zaman zaman Türkiye’ye sefer programları gerçekleştirebilmekteydi.

1978’de Azerbaycan’ı ziyaret eden Türkiye Kültür Bakanı Ahmet Taner Kışlalı, librettosunu Nazım Hikmet’in yazdığı ünlü Azerbaycan bestecisi Arif Melikov’un “Mehebbet Efsanesi” balesinin Moskova Bolşoy Tiyatrosu’nun koreografı Yuri Grigoreviç tarafından Türkiye’de sahneye konulması iznini almıştı⁴³².

Azerbaycan-Türkiye ilişkileri Sovyetlerin son dönemlerindeki gelişmelere paralel olarak ivme kazanmaya başlamıştır. Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın Mart 1991’deki SSCB ziyareti kapsamında Bakü’ye gelmiş olması iki ülke arasındaki ilişkilerin yeniden kurulması bağlamında ciddi bir öneme sahip olmuştur. Nitekim ilişkilerin ilk kez somut bir şekilde kurulmasının temeli bu ziyaretle atılmaya başlanmıştır. Türkiye, Bakü’de Azerbaycan’ın Türkiye’ye ve Türkiye üzerinden dış dünyaya açılması için 60 bin hatlık telefon santralini hizmete açmış ve karşılıklı uçak seferlerinin başlatılmasına da karar verilmiştir. Turgut Özal’ın bu ziyareti sırasında Bakü’de bir başkonsolosluk açılması da ciddi bir şekilde ele alınmıştı. Öte yandan Türkiye, Turgut Özal’ın Bakü’de bulunduğu

⁴³¹ Musa Gasımlı, *Haydar Aliyev – İstiklala Giden Yol (1967-1987)*, Bakü Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Bakü 2006, s. 518-519.

⁴³² Gasımlı, *SSCB-Türkiye...*, C.I s.484.

günlerde Azerbaycan'a 40 bin dolar tutarında ilaç yardımı göndermişti⁴³³. Turgut Özal, Türkiye'nin Azerbaycan'a yardım ve desteğinin devam edeceğini ifade etmekteydi. Turgut Özal'ın önce Kazakistan'a, daha sonra Azerbaycan'a yapmış olduğu bu ziyaret, Türk dış politikasının sınırlarını genişletmekte ve ona yeni faaliyet alanları da açmaktaydı. Türkiye ile Azerbaycan arasında doğrudan ilişki kurulması ise 18 Ekim 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra mümkün olacaktı.

---

⁴³³ "Özal'a Azerbaycan'da coşku", *Milliyet Gazetesi*,16.03.1991; http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/rk6otSziKAYD7nAXjuLlAA_x3D_x3D (Erişim; 05.06.2011).

3. BÖLÜM

AZERBAYCAN-TÜRKİYE DİPLOMATİK-SİYASİ İLİŞKİLERİNİN YENİDEN KURULMASI

3.1. Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi

1980'lere gelindiğinde Sovyetler Birliği ekonomik, siyasal ve toplumsal sorunlar yaşamaktaydı. Büyük bir ekonomik ve siyasal çıkmaz içine giren Sovyetler Birliği acil ve kapsamlı reform hareketine ihtiyaç duymaktaydı. Mart 1985'te SSCB KP Genel Sekreterliği'ne getirilen Mihail Gorbaçov ülkeyi çıkmazlarından kurtarmak için ekonomik açıdan yeniden yapılanma ve siyasal dönüşüm için harekete geçmişti. Bu amaçla da Perestroyka (yeniden yapılanma) ve Glasnost (açıklık) adlı kapsamlı bir reformla Sovyetlerin çöküşünü engellemek istemişti. Fakat uygulanan bu politikalar ve yapılmak istenen reformlar tarihin akışını engelleyemeyecek ve Sovyetler Birliği dağılmaktan-parçalanmaktan kurtulamayacaktı. Batılı bir yazara göre Sovyet meselesinin merkezinde her biri birbirinden beslenen ve çöküşü hızlandıran üç boyutlu bir kriz vardı; “Sovyet sisteminin *siyasal meşruiyeti* konusundaki kriz, *ekonomik üretim ve sosyal şartlarda* meydana gelen bir krizle bir birini etkileme süreci içine girmiş, her ikisi de *etnik ve kültürel ilişkilerde* ortaya çıkan bir krizle daha şiddetli hale gelmişti. Sonuçta, çözülmesi mümkün olmayan bir meseleler yumağı ortaya çıkmıştı⁴³⁴. Sovyetlerin Gorbaçov'lu bu son dönemi kimi araştırmacılar tarafından farklı bir şekilde yorumlanmış ve bu çöküş süreci belli bir formülle de açıklanmaya çalışılmıştır; Ekonomik bunalım → bunalımı aşma çabaları; Perestroyka + Glasnost → toplumsal bunalım + ideolojik boşluk → milliyetçi akımlar → çöküş⁴³⁵.

Sovyetlerin çöküş dönemi sosyal ve ekonomik sorunların iyice açığa çıktığı ve bu bağlamda ciddi problemlerin toplumsal yaşama yansıdığı bir dönemdir⁴³⁶. Bu çöküş

---

⁴³⁴ Paul Kennedy, *Yirmi Birinci Yüzyıla Hazırlanırken* (Çev. Fikret Üçcan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1999, s.298.

⁴³⁵Erel Tellal, “SSCB'yle İlişkiler”,s.158, Baskın Oran (Ed.) *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, C.II, s.158.

⁴³⁶ Nazım Cafersoy, *Elçibey Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (Haziran 1992-Haziran 1993)Bir Bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s.6.

süreci tüm dünyayı etkilemekteydi. Varşova Paktı'nın ortadan kalkması, Doğu ve Batı Almanya'nın birleşmesi ve nihayetinde Sovyetlerin çöküşü “ Soğuk Savaş”ın sona erdiğinin bir ifadesi olarak değerlendirilmektedir⁴³⁷.

İktisadi, siyasi ve sosyal alanlardaki güçlüklerin tırmanması ve durağanlık sadece Sovyetleri değil, Doğu Avrupa'nın sosyalist ülkelerinin toplumsal ve siyasal durumunu da derinden etkilemişti. Nisan 1985'te Sovyet Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin *plenumunda* ekonomik, toplumsal, sosyal ve kültürel alanda yeniden yapılanma meselesi tek çıkar yol olarak belirlenmişti ve Gorbaçov kamusal ve toplumsal yaşamın tüm alanlarının yeniden yapılandırılmasının demokrasi ve yapısal ekonomik reformlara bağlı olduğunu düşünmekteydi. Fakat ekonomik ve siyasal sistemin yeniden yapılandırılması süreci işleyemedi ve toplumda durağanlık ve bunalım giderek derinleşti, sosyal gerginlik ve manevi çöküş hızlandı. 1980'lerin sonunda ekonomik kriz doruk noktasına ulaştınca Sovyet siyasal ve ekonomik sistemi iflas etmeye başladı. Çöküşten kurtulmak için serbest piyasa ekonomisine geçiş, askeri sanayi esasına dayanan sistemin yeniden yapılandırılmasının gerekliliği öngörülmekteydi. Buradan hareketle Sovyet yöneticileri öncelikle siyasal sistemde reform çalışmalarına başlamışlardı. Devlet sosyalizminin potansiyel olanaklarından yararlanarak siyasal sistemde yapılacak reformların hem sosyalizmi güçlendireceği hem de piyasa ekonomisine geçerek sosyal ekonomik kalkınma ve gelişmeye yol açacağı düşünülmekteydi⁴³⁸. Bu amaçla da siyasal sistemin demokratikleştirilmesi süreci yukarıdan aşağıya doğru başlatılmış, sivil kurum ve kuruluşları ile siyasal partilerin faaliyetine izin veren karar kabul edilmiştir. Bu siyasal çerçeve içerisinde Azerbaycan da dâhil olmak üzere tüm Sovyet mekânında siyasal partiler, sivil örgütler oluşmaya başlamıştı.

Sovyetlerin içine düştüğü siyasal, ekonomik ve sosyal bunalım tüm birlik içerisinde hissedildiği gibi Azerbaycan'ı da derinden etkilemişti. Ekonomik olarak bakıldığında öncelikle Azerbaycan'da Moskova merkezli planlamaya uygun olarak bir sistem kurulmuştu. Bu bağlamda Azerbaycan sosyalist entegrasyon sistemi içerisinde yer almıştı. Ülke kaynaklarına yönelik üretim sanayisinden yoksun bırakılan Azerbaycan'ın diğer birlik ülkelerine ve merkeze gönderdiği ürünlerin yaklaşık %45 - 55'ini ham

⁴³⁷ Bu konuda bkz.;Sander, *Siyasi Tarih*, s.584 vd.

⁴³⁸ S.B.Musayev (Ed.), *Siyasi Tarih*, C.II, Bakü Devlet Üniversitesi Yayını,”Azerbaycan Ensiklopediyisi”Neşriyat Poligrafya Birliyi, Bakü 1998, s.288.

madde oluşturmaktaydı. Örneğin üretilen pamuğun %30'u Azerbaycan'da işlenirken %70'i Rusya'ya gönderilmekteydi. Ekonominin diğer alanlarında da durum farklı değildi. Azerbaycan her yıl sadece pamukta 300 milyon dolar, alüminyumda 400–500 milyon dolar gibi bir gelirden yoksun bırakılmaktaydı⁴³⁹. Petrol ve doğalgaz üretimi başta olmak üzere üretim ve sanayide ciddi gerilemeler yaşanmaktaydı⁴⁴⁰. Ekonomideki bu gerileme beraberinde çeşitli sorunlar da getirmişti. İşte böyle bir ortamda Sovyet yönetimi sistemde köklü reformlar yaparak sistem değişikliğine yönelmiştir. Sovyetlerin karşılaştığı ekonomik kriz sosyalist ekonomik sistemden zorunlu olarak serbest piyasa ekonomisine geçişe yol açmış ve “bir taraftan sosyalist sistemin dayandığı temelleri yıkarken diğer taraftan siyasal sistemde demokratikleştirme gereksinimini ortaya çıkarmıştı. Siyasal sistemin demokratikleştirme süreci ise tek parti tekeli sona erdirmiş ve çok partili sisteme geçişi sağlamıştır. Bu da Sovyet Cumhuriyetlerinde siyasi mücadele için uygun bir ortam yaratmıştı”⁴⁴¹. Özetlemeye çalıştığımız bu süreç içerisinde etnik kırımdanmalar başlamış ve ulusal-milliyetçi hareketler ortaya çıkmıştı. Sovyetler Birliğinin çözülmesi ve nihayetinde “büyük çöküş”ü⁴⁴² Sovyet cumhuriyetlerindeki ulusal hareketler ve bağımsızlık mücadelesi ile eşzamanlı ve paralel bir şekilde devam etti. 1980’lerin sonuna gelindiğinde Azerbaycan’da Çenlibel, Yurt, Varlık, Müstakiller, Terakki gibi bir takım siyasi yapılanmalar ortaya çıktı⁴⁴³. 16 Temmuz 1989’da ise Azerbaycan ulusal hareketine yön verecek olan Azerbaycan Halk Cephesi kuruldu ve daha sonra Elçibey soyadını taşıyacak olan Ebülfez Aliyev başkanlığa seçildi⁴⁴⁴. Azerbaycan’daki siyasal uyanış ve siyasal örgütlenme, bu dönemde yeniden ortaya çıkan ve ileride değineceğimiz radikal Ermeni milliyetçiliğinin Azerbaycan’a ve Azerbaycanlılara yönelik eylemleri ve Moskova yönetiminin de Ermeni yanlısı tutumu ve kararları ile farklı bir boyut ve de ivme kazandı. Sovyet yönetiminin ülke genelinde hızla yayılan ulusal hareketlerin önünü kesme adına Dağlık Karabağ, Fergana, Güney Osetya, Dinyester gibi bölgelerde etnik zemindeki çatışmaları körükleme fonunda izlediği politika SSCB’nin dağılmasını önleme adına atılmış bir adım olsa da sonuçsuz kaldı.

⁴³⁹ Musayev, agy.

⁴⁴⁰ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s.200-201.

⁴⁴¹ Cafersoy, s.8.

⁴⁴² Bu konuda bkz.; Zbigniew Brzezinski, *Büyük Çöküş* (Çev. Gül Keskin - Gülsev Pakkan) İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992.

⁴⁴³ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s.246-247.

⁴⁴⁴ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s.250.

1988’de Ermenistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde, kendi öz topraklarında yaşayan 230 bin Azerbaycan Türkü Ermenistan’dan kovuldu⁴⁴⁵. Bu kovulma ve ya sürülme olayında 185 köy ve diğer iskân mıntıkları boşaltılmış, 214 kişi öldürülmüş, 1154 kişi ise yaralanmıştı⁴⁴⁶. Sovyet döneminde Ermenistan’dan Azerbaycan Türklerinin sürülmesi olayı 1948–1953 yılları arasında da yaşanmıştı. 23 Aralık 1947’de Stalin’in imzaladığı 4083 numaralı kararname uyarınca 1948–1953 yılları arasında Ermenistan’dan 144.654 Türk Azerbaycan’a sürülmüştü. Zorla boşaltılan yerleşim merkezlerine ise Suriye, Lübnan, Fransa, ABD, Mısır, Bulgaristan, Romanya başta olmak üzere yurt dışından yaklaşık 100 bin Ermeni getirilerek yerleştirilmişti⁴⁴⁷. Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri K. Demirçyan tarafından Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi’ne Kasım 1986’da gönderilen bir gizli mektuptan ise bu sayının takip eden yıllarda daha da arttığı anlaşılmaktaydı. Söz konusu mektupta Sovyet yönetiminin almış olduğu kararlar doğrultusunda değişik ülkelerden Ermenistan’a getirilen (repatriation) Ermenilerin sayısının 230 bin civarında olduğu ve onların I. Dünya Savaşı yıllarında tehcir edilenlerden oluştuğu ifade edilmekteydi⁴⁴⁸. Azerbaycan ulusal hareketinin gelişmesinde bir diğer önemli faktör Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖB)’nin Ermenistan’a birleştirilmesi yönünde yapılan girişimlerdi. DKÖB, Karabağ bölgesinin dağlık kısmında Ermeni nüfus lehinde yapılan yapay bir nüfus düzenlemesi ile Sovyet yönetimi tarafından 1923’te oluşturulmuştu. Ermenilerin bölgeye toplu olarak geliş tarihi Kafkasya bölgesinin Çarlık Rusya’sının kontrolüne girmesinden sonraya tesadüf eder. 1804–1813, 1826–1828 Rusya-İran ve 1806–1812, 1828–1829 Rusya-Osmanlı savaşlarından sonra gerek İran’dan gerekse Osmanlı topraklarından çok sayıda Ermeni Güney Kafkasya’ya yerleştirilmişti. Bir Rus kaynağı resmi verilere dayanarak 1828- 1830 yılları arasında İran’dan 40 bin, Osmanlı’dan ise 84 bin Ermeni’nin Elizavetpol (Gence) ve Revan (şimdiki Erivan) vilayetlerine yerleştirildiğini yazmaktadır. Fakat yine aynı kaynağa göre gerçek rakamlar 124 binin çok üzerindeydi ve 200 bini aşkın Ermeni nüfusu bölgeye yerleştirilmişti⁴⁴⁹.

⁴⁴⁵ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s.237. Bir başka kaynak bu rakamın 250 bin olduğunu kaydetmektedir; bkz.; Eziz Elekberli, *Gerbi Azerbaycanlıların 1988-ci il Soykırımı (Belgelerin dili ile)*, Nurlan Neşriyatı, Bakü 2008, s.7.

⁴⁴⁶ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, agy.

⁴⁴⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.; Vaqif Arzumanlı ve Nazim Mustafa, *Tarihin Kara Sayfaları, Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlık*. Azerbaycan Elmler Akademiyası, Milli Münasebetler İnstitutu Yayınları, Gartal Neşriyatı, Bakü 1998, s.89-96 ve Hesenli, *SSCB...*, s.404 vd.

⁴⁴⁸ Gasımlı, *SSCB-Türkiye...*, C.II, s.276.

⁴⁴⁹ N. N. Şavrov, *Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazie; Predstyayaya Rasprodaja Mugani İnorodtsam*, S. Petersburg 1911, s. 59-60’dan aktaran; Nazım Ahundov(Ed.), *Karabağnameler*, C.II, Yazıcı Neşriyatı, Bakü 1991, s. 477. Ayrıca bkz.; Arzumanlı ve Mustafa, s.22 vd.

Ermenilerin toplu olarak bölgeye yerleştirilmesi XX. yüzyılın başlarına kadar devam etti ve bu tarihten sonra da ciddi sorunlar ortaya çıktı. Azerbaycan toprakları üzerinde bir Ermeni Devleti kurmaya yönelik girişimler ve bu doğrultuda yerli Müslüman- Türk halkına yapılan silahlı saldırılar ve terör eylemleri sonucunda 1905- 1906, 1914- 1918 ve 1918- 1920 yılları arasında on binlerce Müslüman -Türk öldürülmüştü. Bu dönemde Türklerle meskûn Azerbaycan topraklarının önemli bir kısmı Ermeni güçlerinin kontrolüne geçmiştir. 1920’de Sovyet Rusya’nın yardımıyla Zengezur bölgesi Ermenistan’a bırakılmış, 1921’de Karabağ bölgesinin Ermenistan’a birleştirilmesi girişimi ise sonuçsuz kalmıştı. Fakat İ.V.Stalin’in girişimleriyle 1923’te Karabağ’ın dağlık kısmında yapay şekilde bir özerk bölge, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi – DKÖB kurulmuştur⁴⁵⁰. Komünist yönetimin 7 Temmuz 1923 tarihli kararı⁴⁵¹ ile oluşturulan bu özerk bölgenin Ermenistan’a birleştirilme isteği 1945’li yıllarda gerek Ermenistan gerekse Moskova yönetimi tarafından tekrar gündeme getirilmişse de dönemin Azerbaycan yönetimi bu konuyu bertaraf edebilmişti⁴⁵². Fakat bölgenin Ermenistan’a birleştirilme isteği açık bir şekilde olmasa da zaman zaman çeşitli ortamlarda dile getirilmeye devam etti. Gorbaçov döneminin Glasnost ve Perestroyka politikalarının getirdiği kısmî rahatlık ortamında ise açık bir şekilde dillendirildi. Sovyet devlet başkanının Ermeni kökenli danışmanı Abel Aganbekyan, Gorbaçov’la birlikte resmi ziyaret için buldukları Paris’te verdiği bir röportajında Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi’nin Ermenistan’a birleştirilmesi gerektiğini ilk kez açık bir şekilde ifade etti. A. Aganbekyan 18 Kasım 1987’de L’Humanite gazetesine vermiş olduğu demecinde, birleştirilmenin gerekliliğinin yanında bu konu ile ilgili Moskova yönetimine teklif dahi sunulduğunu bildiriyordu⁴⁵³. Bu açıklamaların ardından önce 12 Şubat 1988’de Erivan’da Türk karşıtı mitingler ve Ermenistan’daki Türk nüfusa yönelik giderek artan şiddet ve yağma olayları görülmeye başladı. Sonrasında ise 20 Şubat’ta, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi yönetimi bölgenin Ermenistan’a birleştirilmesi yönünde bir karar aldı⁴⁵⁴. Moskova yönetiminin bu olaylar karşısında Ermeni yanlısı tutum sergilemesi ve Azerbaycan Komünist yönetiminin de gerekli tepkiyi göstermemesi Azerbaycan toplumunda siyasi mücadeleye ilgiyi artırdığı gibi Sovyet yönetimine karşı tepkileri de

⁴⁵⁰ Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi’nin oluşum süreci ile ilgili bkz.; D.P. Guliev (Ed.), *K İstoriî Obrazovaniya Nagorno- Karabachskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbaydjanskoy SSR 1918-1925. Dokumentı i Materialı* (Rusça; Azerbaycan SSC Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi’nin Teşekkül Tarihinden 1918-1925. Belgeler ve Kaynaklar) İnstitut İstoriî Parti Pri TsK KP Azerbaydjana- Filial İnstitutu Marksizma - Leninizma Pri TsK KPSS. Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1989.

⁴⁵¹ Guliev, s.152-154.

⁴⁵² Hesenli, *SSCB...*, s. 372 vd.

⁴⁵³ L’Humanite 18 Kasım 1987’den aktaran *Azerbaycan Tarihi*, C.VII,s.236.

⁴⁵⁴ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s. 237-245.

artırdı. İşte böyle bir ortamda Azerbaycan’da bir örgütlü muhalefetin doğuşu gerçekleşmeye başladı⁴⁵⁵. Azerbaycan’a yönelik toprak talepleri ve Ermenistan’dan 230 bin Türkün kovulması ülke genelinde tepkileri beraberinde getirdi ve itiraz mitingleri yapılmaya başlandı. Yapılan bu mitingler içerisinde gerek süresi gerekse katılım açısından en dikkat çekeni 17 Kasım- 4 Aralık 1988 tarihleri arasında başkent Bakü’de yapıldı. Yakın dönem Azerbaycan siyasi literatürüne (ve de tarihine) “Meydan Harekâtı”⁴⁵⁶ olarak geçen 18 günlük ve yüz binlerce insanın katıldığı mitinglerde Ermenistan’ın toprak iddiaları, Dağlık Karabağ’daki durum, Ermenistan’dan Türklerin sürülmesi, Moskova yönetiminin adaletsiz ve yanlı tutumu, Azerbaycan komünist yönetiminin olaylar karşısında pasifliği yüksek sesle dile getirilmekteydi. “Meydan Harekâtı”nın belki de en belirgin özelliği “egemenlik”, “özgürlük” gibi ifadelerin açık bir şekilde telaffuz edilmesiydi. Mitinglerde Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti’nin değil, 1918–1920 yılları arasındaki 23 aylık bağımsız Azerbaycan Devletinin bayrağı dalgalandırılmaktaydı⁴⁵⁷. Mitingler sadece başkent Bakü ile sınırlı kalmayarak diğer bölgelere de sirayet etti. Bu mitinglerin giderek Sovyet karşıtı ve bağımsızlık yolunu açabilecek harekete dönüşebileceğini düşünen Moskova yönetimi güç kullanarak hareketi bastırma yoluna gitti. 5 Aralık 1988 günü Sovyet askeri birlikleri 18 gündür devam eden mitinglere müdahale ederek Meydan Harekâtı’na son verdi. Ardından gözaltılar, tutuklamalar ve kovuşturmalar başladı. Ancak bu müdahale olayların gidişatını durduramadığı gibi geniş tabanlı örgütlü muhalefetin de doğuşuna yol açtı. 13 Mart 1989’da Azerbaycan Halk Cephesi Teşebbüs (İnisiyatif) Grubu ile Varlık Komitesi arasında yapılan anlaşma ile Halk Cephesi Geçici İnisiyatif Merkezi kuruldu ve çok geçmeden diğer muhalif gruplar da bu merkez etrafında toplanmaya başladı. 16 Temmuz 1989’da ise Ebülfez Elçibey başkanlığında Azerbaycan Halk Cephesi kuruldu⁴⁵⁸.

Azerbaycan Halk Cephesi (AHC)’nin yaranması siyasi süreç içerisinde halkın kendini savunma ihtiyacından, henüz oluşmakta olan siyasal- toplumsal yapılanmaları aynı amaç doğrultusunda ve aynı çatı altında birleştirme gereksiniminden ileri gelmekteydi⁴⁵⁹. Halk Cephesi’nin kurulmasından sonra ülkedeki siyasi durum daha da gerginleşti. Ekonomik sorunlar, Ermenistan’dan kovulmuş 230 bin Türkün ve Özbekistan’dan kovularak Azerbaycan’a sığınmak zorunda kalmış yaklaşık 45 bin

⁴⁵⁵ Cafersoy, s. 9.

⁴⁵⁶ Ebülfez Elçibey, *Deyardım Ki, Bu Kuruluş Dağlılacak*, Gençlik Neşriyatı, Bakü 1992, s.13-15.

⁴⁵⁷ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s. 248.

⁴⁵⁸ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s. 250.

⁴⁵⁹ Musayev, s. 298.

Ahıska Türkünün problemleri, Dağlık Karabağ'da Ermeni olaylarının tırmanması, Ermenistan'ın sınırı kapatmasıyla Nahçıvan'ın abluka altına düşmesi ülkedeki mevcut durumun gerginleşmesindeki esas etkenlerdendi⁴⁶⁰. Bu karmaşık ortamda Halk Cephesi, mevcut komünist yönetimden ve onun pasifliğinden memnun olmayan geniş kesimlerin desteğini hissetmeye ve bu desteği almaya başladı. Azerbaycan Halk Cephesi öncelikle komünist yönetimden Dağlık Karabağ'ın özel yönetiminin kaldırılmasını, Bakü başta olmak üzere şehirlerde uygulanan olağanüstü hal rejiminin lağvedilmesini, egemenlik, ekonomik bağımsızlık ve kendisinin resmi olarak tanınmasını talep etmekteydi. Halk Cephesi'nin bu talepleri ülke yönetimi tarafından beklenildiği gibi kabul edilmedi. Bu durum üzerine Halk Cephesi'nin girişimiyle Ağustos ayında Bakü ve ülke sanayisinin yoğunlaştığı Sumgayıt'ta uyarı grevleri yapıldıysa da iktidarın tutumunda herhangi bir değişiklik görülmedi. 4–11 Eylül 1989 tarihleri arasında yapılan ulusal grevde ise bir önceki isteklerin yanında iktidarın istifası da yüksek sesle ifade edilmeye başlandı. Baskılar karşısında, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi iktidarı Halk Cephesi ile görüşme kararı aldı ve bir anlaşma zemini üzerinde kısmî mutabakata varıldı. 23 Eylül'de Sovyet Cumhuriyetleri içerisinde ilk kez Azerbaycan'da egemenlik kanunu,"Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Egemenliği Hakkında" anayasa kanunu Azerbaycan Yüksek Sovyeti (Meclis) tarafından kabul edildi⁴⁶¹. 5 Ekim'de ise Bakanlar Kurulu Azerbaycan Halk Cephesi'ni resmi olarak onayladı⁴⁶². Fakat bundan sonra da Azerbaycan'da siyasi istikrar sağlanamadı ve ülkede fiili olarak ikili yönetim ortaya çıktı. Dağlık Karabağ'ın tamamen Ermeni kontrolüne girmesi ve Ermenistan'dan Azerbaycan'ın sınır köylerine yapılan silahlı baskınların da arttığı bir dönemde Moskova yönetiminin aldığı bir karar durumu daha da gerginleştirdi. SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlık Divanı 15 Ocak 1990 tarihinde "Dağlık Karabağ ve Bazı Bölgelerde Olağanüstü Hal İlan Edilmesi"ne ilişkin bir karara imza attı⁴⁶³. Sovyet yönetiminin kontrolü kaybetmeme adına almış olduğu bu karar Azerbaycan'da büyük tepkilere yol açtı. Öte yandan Bakü'de de bazı provokatif olaylar görülmekteydi. 13 Ocak'ta Bakü'de

⁴⁶⁰ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, agy.

⁴⁶¹ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s. 251. Fakat bu egemenlik kavramının bağımsızlığı ifade etmediğinin vurgulanması gerekiyor. SSCB'nin dağılma sürecinde burada kullanılan egemenlik (Rusça; *suvernitet*, İngilizcede *sovereignty*) Birliğe bağlı cumhuriyetlerin yerel yasalarının Birlik yasaları üzerinde öncelik sahibi olduğunu, bu cumhuriyetlerin kendi iç ve dış politikaları ve kaynakları üzerinde denetim sahibi oldukları fakat merkezle olan konfederal bağlarını koparmamayı ifade etmekteydi. Bkz.; Aydın, s.373.

⁴⁶² Oğtay Sultanov, *XX Esrin 80-ci İllerinin Sonu, 90-cı İllerinin Evvellerinde Azerbaycan'da Siyasi Mübarize*, Maarif Neşriyatı, Bakü 1995, s. 72.

⁴⁶³ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s.256.

Ermeniler tarafından iki Azeri'nin öldürülmesi üzerine provokasyonlar yapılarak Ermenilere yönelik saldırılar yapıldı. 16 Ocak'a kadar devam eden olaylara Bakü'deki ne yerel kolluk kuvvetleri, ne de buradaki SSCB İç İşleri Bakanlığı'nın 12 binlik askeri birliğinin müdahale etmemesi ise düşündürücüydü⁴⁶⁴. 17 Ocak'ta Halk Cephesi'nin girişimleriyle Bakü başta olmak üzere çeşitli bölgelerde geniş çaplı mitingler düzenlendi. Mitinglerde genel greve gidileceği bildiriliyor, Ermenistan'ın toprak iddialarına son verilmesi, Bakü'ye getirilmiş Sovyet askeri birliklerinin Dağlık Karabağ bölgesine ve Ermenistan sınırına gönderilmesinin yanı sıra getirilmiş gece dışarı çıkma yasağının da olumsuz sonuçlar doğuracağı yönünde uyarılar yapılıyordu⁴⁶⁵. Mitingciler aslında Sovyet rejimine pek karşı çıkmamakla birlikte mevcut devlet başkanının görevden alınarak kendilerinin seçeceği bir adayın iktidara getirilmesini talep etmekteydi. Doğal olarak bu talep de Sovyet yönetimi tarafından reddedildi. Öte yandan bu sırada Bakü'de bulunan Sovyet yetkilileri de Bakü'de olağanüstü hal rejiminin tatbik edilmeyeceğini açıklamaktaydı⁴⁶⁶. Ancak 19 Ocak'ta SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlık Divanı 20 Ocak 1990 gece saat on ikiden geçerli olmak üzere Bakü'de olağanüstü hal rejimi uygulamasına ilişkin bir karar aldı. Alınan bu karar halka duyurulmadığı gibi ülkenin tek televizyon kanalı da bombalandı. Ağır zırhlı araçlar eşliğinde özel kuvvetlerden oluşan askeri birlikler (halka duyurulmamış) olağanüstü hal rejimi saatinden önce şehre girdi. Resmi verilere göre Sovyet Ordusu'nun bu hareketi sonucunda 131 kişi öldürülmüş,744'ü yaralanmış, 400'ü gözaltına alınmış,4 kişi de kaybolmuştu⁴⁶⁷. Çok sayıda ev, iş yeri, özel ve kamu mülkiyetine ciddi zararlar verilmişti⁴⁶⁸.

Sovyet yönetiminin Azerbaycan'da kontrolü kaybetmeme adına yaptığı bir "girişim" olarak 20 Ocak katliamı Moskova'nın beklediği sonuçları doğurmadı ve halk olaylara büyük tepki gösterdi.

Bundan sonraki gelişmeler bağımsızlık yolunu açacak adımlar şeklinde değerlendirilebilirdi. Önce 18 Mayıs'ta başkanlık sistemi kabul edildi. Ardından 21 Mayıs'ta, 1918'deki bağımsızlığın ilan edildiği tarih olan 28 Mayıs "Devletçilik Günü"

⁴⁶⁴ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s. 255.

⁴⁶⁵ *Azadlıg Gazetesi* 18 Ocak 1990'dan aktaran; *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s. 257.

⁴⁶⁶ Sultanov, s.81.

⁴⁶⁷ *Azerbaycan Tarihi*, C. VII, s. 258.

⁴⁶⁸ 20 Ocak olayları ile ilgili bkz.; *Çermy Yanvar Baku 1990*. Azerneşr, Bakü 1990.

olarak kabul edildi⁴⁶⁹. Devlet başkanı Ayaz Mütellibov'un eski Komünist Parti Merkez Komitesi I. Sekreteri olarak yeni sisteme yumuşak bir geçiş yapması değişimin zorunlu olduğu kadar şekli nitelikte ve de zaman alacağına bir göstergesi olarak da değerlendirilebilirdi. Bununla birlikte değişim süreci devam etti. 29 Kasım'da devletin adındaki Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kaldırıldı ve 1918–1920 yılları arasındaki bağımsız Azerbaycan'ın ay-yıldızlı üç renkli bayrağı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sembolü oldu.

Sovyetlerin çöküşünden kısa bir süre önce, 19–21 Ağustos 1991'de Moskova'da Gorbaçov'a karşı yapılan başarısız darbe girişiminden⁴⁷⁰ sonra Azerbaycan'da bağımsızlık yolunda son ciddi adımlar atılmaya başlandı. Halk Cephesi'nin girişimleriyle 30 Ağustos'ta ilan edilen “Bağımsızlık Beyannamesi” ile Azerbaycan Yüksek Sovyeti 27 Nisan 1920'de kaybedilen bağımsızlığın tekrar yürürlüğe girmesi yönünde bir karar aldı. 18 Ekim 1991'de ise Yüksek Sovyet “Bağımsızlık Beyannamesi”ne istinaden “Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığına İlişkin Anayasa Kararnamesi”ni kabul etti. Bağımsızlığa ilişkin bu yasa 29 Aralık'ta yapılan referandumla halk tarafından da onaylandı⁴⁷¹.

3.2. Bağımsızlık Dönemi ve Türkiye İle İlişkiler

1927 yılına kadar devam eden ve bu tarihten sonra doğrudan ilişki kurulamayan Türkiye ile ilişkiler bağımsızlığın ilanından hemen sonra tekrar kuruldu. Öncelikle daha Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmeden önce 25 Mayıs 1991'de Bakü'de Türkiye Başkonsolosluğunun açıldığını vurgulamamız gerekiyor. Bağımsızlığın ilanından sonra Azerbaycan Türkiye ilişkilerini dönemsel olarak üç ana başlık altında ele almak mümkündür. Bunları;

1. 18 Ekim 1991'den Mayıs 1992'ye kadar olan dönem;
2. Mayıs 1992'den Haziran 1993'e kadar olan dönem;

⁴⁶⁹ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s. 277.

⁴⁷⁰ Dağılmakta olan SSCB'yi ayakta tutabilme adına yapılan bu darbe girişiminde Devlet Olağanüstü Hal Komitesi(GKÇP) kurulmuş ve ülke yönetimini ele aldığı tüm dünyaya duyurmuştu. KGB tarafından organize edilen ve SSCB Komünist Partisi tarafından desteklenen bu girişim Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Boris Yeltsin'in önderliğindeki ciddi mukavemetle baş edemeyerek başarısız olmuştu. Bu konuda bilgi için bkz.; Fırat Purtaş, *Rusya Federasyonu Ekseninde Bağımsız Devletler Topluluğu*, Platin Yayınları, Ankara 2005, s. 51-54.

⁴⁷¹ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s.285-291.

3. olarak da Haziran 1993'ten günümüze kadar olan döneme ayırmak mümkündür. Birinci dönem diplomatik-siyasi ilişkilerin kurulması ve tanınma süreci olarak nitelenebilir. Ayrıca bu dönemde dış politikada Rusya ve İran'a öncelik verildiğinden Türkiye ile ilişkilerin zayıf olduğunun altını çizilmesi gerekiyor. İkinci dönem Elçibey dönemi diye adlandırılan yaklaşık bir yıllık süreci kapsamaktadır. Sonuncu dönem ise Haydar Aliyev ve sonrası dönemdeki ilişkileri içermektedir.

3.2.1. Türkiye'nin Azerbaycan'ın Bağımsızlığını Tanıması ve İlişkilerin Tekrar Kurulması

Soğuk Savaş dönemi boyunca asgari düzeyden öteye geçemeyen Azerbaycan Türkiye ilişkileri Azerbaycan'ın 30 Ağustos 1991'de egemenliğini ilan etmesinden sonra yeni bir safhaya geçmiş bulunuyordu. Aslında Sovyetlerin dağılma süreciyle paralel seyreden Birlik içerisindeki ulusal hareketler ve gelişmeler Türkiye tarafından takip edilmekteydi. Türkiye henüz dağılmamış SSCB yönetimi ile ilişkilerini sürdürürken Moskova ile olan ilişkilerine zarar vermeyecek şekilde özellikle Birliğin Türk Cumhuriyetleriyle de yakınlaşma çabası içerisindeydi. O dönemde Türkiye Dış İşlerinin kamuoyuna yansıyan tutumu; "Türkiye, bu aşamada gelişmeleri Moskova ağırlıklı olarak izlemektedir. Ankara - Moskova ilişkileri, Ankara - Cumhuriyetler ilişkilerinden daha önemlidir... Türkiye, bağımsızlık ilan eden cumhuriyetleri tanıma konusunda kimseyle yarışa girmeye niyetli değildir. Kendi stratejisinin doğrultusunda hareket edecektir. Azerbaycan, Kazakistan gibi Müslüman Türk Cumhuriyetleri bağımsızlık ilan ettiklerinde ise Türkiye aktif olacak ve bu cumhuriyetleri tanıyacaktır. Bunun gerekçeleri Sovyetlere geniş şekilde anlatılmaya başlandı" şeklinde yansımaktaydı⁴⁷². Öte yandan daha 1988 yılından itibaren Dağlık Karabağ ve ona bağlı olarak Azerbaycan'daki gelişmeler Türkiye'nin dikkatini buraya yöneltmişti. İlk başlarda resmi yetkililerin giderek artan çatışmaları Sovyetlerin bir iç sorunu olarak görmelerine karşın özellikle Kızıl Ordu'nun 20 Ocak 1990'da yaptığı Bakü katliamı Türkiye kamuoyunun gündemine taşınmıştı⁴⁷³ ve ülkenin çeşitli yerlerinde sokak gösterileri ve geniş katımlı telin mitingleri yapılmıştı. Eylül 1991'e gelindiğinde ise Büyükelçi Bilal

⁴⁷² Aydın, s.375.

⁴⁷³ Kamer Kasım, "Türkiye'nin Kafkasya Politikası", Turgut Göksu, Hasan Hüseyin Çevik, Abdulkadir Baharççek vd. (Ed.), *1980-2003 Türkiye'nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2003, s.81.

Şimşir başkanlığında oluşturulan bir heyet, gelişmeleri daha sağlıklı değerlendirebilmek ve yerinde görmek amacıyla bölgeye gönderilmişti. Heyetin vermiş olduğu raporlar Azerbaycan başta olmak üzere Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının zamanlamasının iyi tespit edilmesi koşuluyla tanınabileceği yönündeydi⁴⁷⁴. 18 Ekim’de Azerbaycan’ın bağımsızlık ilanı ve akabinde 29 Ekim’de Azerbaycan Meclisinin tanınma için Birleşmiş Milletler ve dünya ülkelerine yaptığı çağrıdan sonra parlamento tarafından görevlendirilen bir özel temsilci aracılığıyla tanınma talebi TBMM’ye de duyuruldu⁴⁷⁵. 1 Kasım’da ise Azerbaycan Dış İşleri Bakanı Hüseyin Sadıkov’un Bakü Başkonsolosu Altan Karamanoğlu’na “...İlk tanıyan ülkenin Türkiye olmasını arzu ettiklerini” bildirmesiyle⁴⁷⁶ tanınma talebi teyit edilmiş oldu. Azerbaycan Başbakanı Hasan Hasanov da 3–4 Kasım tarihlerinde Türkiye’ye bir ziyarette bulunarak Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Başbakan Mesut Yılmaz, Doğru Yol Partisi Genel Başkanı Süleyman Demirel ve diğer yetkililerle görüştü ve bağımsızlığın tanınması talebini bir kez de Türkiye’ye iletti⁴⁷⁷. Hasanov görüşmelerde Azerbaycan’ı ilk önce Türkiye’nin tanınmasını arzu ettiklerini bildirmişti. Sonuç olarak Dış İşleri Bakanlığı’nın biraz temkinli tutumuna karşın⁴⁷⁸ Türkiye 9 Kasım 1991’de Azerbaycan’ı tanıdığını beyan etti. 30 Aralık 1991’de hükümetin aldığı bir kararla Azerbaycan da dâhil olmak üzere yeni cumhuriyetlerde (Ermenistan hariç) büyükelçilik açılacağı duyuruldu⁴⁷⁹. 14 Ocak 1992’de ise Bakü’de imzalanan bir protokolle diplomatik ilişkiler kuruldu⁴⁸⁰. Ardından Azerbaycan Cumhurbaşkanı A. Mütellibov 23–24 Ocak’ta Türkiye’ye resmi ziyarette bulundu ve daha sonra Azerbaycan Parlamentosu tarafından onaylanmayacak olan iki ülke arasında “ Dostluk ve İşbirliği Anlaşması” imzalandı⁴⁸¹. Anlaşmanın onaylanmama nedeni olarak Azerbaycan’daki iç siyasi hareketlilik ve Rusya’nın tepkilerini hemen üzerine çekmeme ileri sürülmüştü.

29 Ocak’ta Altan Karamanoğlu Bakü Büyükelçisi olarak atandı ve çok geçmeden

⁴⁷⁴ Aydın, s. 376.

⁴⁷⁵ *Zaman* Gazetesi 12 Kasım 1991’den aktaran Hasan Hasanov, *Türkiye’nin Azerbaycan’ın Müsteqilliyini Tanınması Tarihinden (Basın Haberleri)*, (Haz.; Nazım İrfan Tanrıku (Türkiye) ve Fikret Süleymanoğlu) Pedagogika Neşriyatı, Bakü 2005, s.51.

⁴⁷⁶ Aydın, s.377.

⁴⁷⁷ Bu konuda bkz.; Hasanov, s.3-62.

⁴⁷⁸ Kamran İnan, *Dış Politika*, Timaş Yayınları,4.Baskı, İstanbul 1999, s.121.

⁴⁷⁹ Aydın, s.380.

⁴⁸⁰ *Halq Gezeti*, “Diplomatik İlişkiler Tekrar Kuruldu” 15 Ocak 1992 ve Hicran Hüseynova, *Azərbaycan Avropa İntegrasiya Prosesləri Sistemində*, Herbi Neşriyat, Bakü 1998, s.153.

⁴⁸¹ Araz Aslanlı ve İlham Hesenov, *Haydar Aliyev Dönemi Azərbaycan Dış Politikası*, Platin Yayını, Ankara 2005, s.20.

Türkiye Büyükelçiliği Azerbaycan'daki ilk Büyükelçilik olarak faaliyete başladı⁴⁸².

Türkiye'nin Azerbaycan'da bir an önce büyükelçilik açma girişimi ve açmasını “bir komşu ülkenin(muhtemelen İran) Bakü’de büyükelçilik açmaya hazırlandığı haberlerinin alınması üzerine “kordiplomatiğin başı”- duayenliğini kaptırmama düşüncesiyle de açıklanmaktaydı⁴⁸³. Ankara’da Azerbaycan Büyükelçiliği ise 5 Ağustos 1992’de açılırken 11 Ağustos’ta da İstanbul’da Azerbaycan Başkonsolosluğu tesis edildi.

Azerbaycan ile Türkiye arasında ilk başlarda diplomatik - siyasi ilişkilerin zayıf olduğu gözlemlenirken daha ziyade ticari, ekonomik, eğitim ve bilimsel alanlarda işbirliği kurulmaktaydı. Bu dönemde Azerbaycan’da gündemi iktidar - muhalefet çekişmesi, Karabağ sorunu veya Ermenistan tarafından “ilan edilmemiş harp” meselelerinin işgal ettiğini söylemek mümkündür.

Sovyetler Birliği 8 Aralık 1991’de Rusya, Ukrayna ve Beyaz Rusya devlet başkanları Beyaz Rusya’nın Brest yakınlarındaki Belovejsk’teki görüşmesinde resmen feshedildi. Böylece 68 yıl 11 ay yaşamış olan SSCB tarihe karışmış oldu. Fakat görüşmeler sonunda liderler “ cumhuriyetlerin Sovyet Birliği’nden ayrılması ve bağımsız devletlerin kurulması objektif sürecinin gerçeklik kazandığını belirttiler ve bu bağlamda üyelerin bağımsızlığı ve işbirliği ilkelerine dayalı bir bütünleşme şeklinde Bağımsız Devletler Topluluğu’nun kurulduğunu ilan ettiler”⁴⁸⁴. 21 Aralık 1991’de Kazakistan’ın o zamanki başkenti Almatı’da Rusya Federasyonu, Beyaz Rusya, Ukrayna, Azerbaycan, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldovya (şimdiki Moldova), Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan devlet başkanları tarafından imzalanan protokolle (Almaata Protokolü) Minsk Antlaşması’nın hükümleri bu cumhuriyetler tarafından kabul edilmiş oldu⁴⁸⁵. Azerbaycan yönetiminin Bağımsız Devletler Topluluğu’na (BDT) katılması ve protokole imza atması Azerbaycan muhalefetinin sert tepkisine neden oldu ve parlamento söz konusu anlaşmayı onaylamadı⁴⁸⁶. Bu dönemde Azerbaycan için en önemli sorun Dağlık Karabağ bölgesinde Ermeni saldırılarının durmadan artması, köylerin yakılması, sivil insanların öldürülmesinin normal bir hale gelmesiydi. Mevcut iktidar ise saldırıları önleyemiyor ve 9 Ekim 1991’de ulusal ordu kurulmasına ilişkin bir

⁴⁸² Hüseynova, agy.

⁴⁸³ Aydın, s.380.

⁴⁸⁴ Pürtaş, s.57.

⁴⁸⁵ Bu konuda bilgi için bkz.; Pürtaş, s. 64 vd.

⁴⁸⁶ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s.291.

karar almasına rağmen somut bir adım atmıyordu. Azerbaycan yönetiminden farklı olarak Ermenistan kendi topraklarındaki VII. Sovyet Ordusu'nun mirası üzerinde kendi ordusunu kurmuştu⁴⁸⁷. Mevcut Azerbaycan iktidarı ise Azerbaycan topraklarındaki Sovyet Ordu'sunun millileştirilmesi işinde çok geç kaldı. Bu ihmal Rus askeri yönetiminin teknoloji, malzeme ve diğer askeri araçları ülkeden çıkarmasına, bir kısmını belli gruplara satmasına ve bir kısmının da yararsız- kullanılmaz hale getirmesine yol açtı⁴⁸⁸. Mevcut iktidarın ordu kuruculuğunda ve artan Ermeni saldırıları karşısındaki yanlışları ülkede yönetim zaafının olduğu yönünde fikirlerin yüksek sesle telaffuz edilmesine yol açtı. 1992 Ocak ve Şubat aylarında Azerbaycan topraklarının bir kısmı daha Ermeniler tarafından işgal edildi. 25 Şubat'ı 26'sına bağlayan gece kuşatma altındaki stratejik öneme sahip Hocalı kentinin işgal edilmesi Azerbaycan'daki mevcut durumu daha da ağırlaştırdı. İktidar - muhalefet ve muhalefet içi kavgalar artmaya başladı. Hocalı'nın işgali ile ilgili iktidarla muhalefet bir birini suçlamaktaydı. Yetersiz askeri güç, 80 kişilik yerli gönüllüler taburu, 60 polis, bir zırhlı araç, bir top, birkaç makineli silahla⁴⁸⁹ kuşatma altındaki Hocalı kenti Ermeni askeri birlikleri, Hankendi'nde konuşlanmış Rusya'nın 366.Mekanize Alayı ve yurtdışından getirilmiş paralı askerlerin saldırısına uğradı. Saldırı sonucunda kent işgal edildi ve resmi verilere göre 83'ü çocuk, 106'sı kadın, 70'i ihtiyar olmak üzere 613 kişi öldürüldü, binden fazla insan yaralanarak sakat kaldı, 1275 kişi esir düştü. Katledilen insanların 56'sı yakılarak öldürülmüştü, gözleri çıkarılan, kafaları kesilen insanlar vardı ve hamile kadınların karnı süngü ile yırtılmıştı⁴⁹⁰.

Hocalı Katliamı Azerbaycan'daki siyasi durumu daha da gerginleştirdi. Muhalefetin talebiyle 5 Mart'ta toplanan Meclis'te önce Meclis Başkanı Elmira Gafarova, ertesi gün ise Cumhurbaşkanı A.Mütellibov istifa ettirildi. Meclis başkanlığına seçilen Yakup Memmedov devlet başkanlığı görevini de üstlenmiş oldu. Ardından 25 Mart tarihli meclis oturumunda 7 Haziran 1992 tarihinde cumhurbaşkanlığı seçimi için bir karar alındı⁴⁹¹. Meclisteki görüşmeler zamanı AHC başkanı Elçibey şu manidar konuşmayı yapmıştı; “Devlet başkanı seçmek için acele ediyorsunuz, seçin, fakat üç ay sonra

⁴⁸⁷ Musayev, s.310.

⁴⁸⁸ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s.296-297.

⁴⁸⁹ Sultanov, s.158.

⁴⁹⁰ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s.298-299. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz.; *Khodjalı-Den Posledniy* (Rusça; Hocalı'nın Son Günü) Bakü 1992 ve *Khodjalı.Khronika Genosida* (Rusça; Hocalı. Soykrımın Kronolojisi) Bakü 1993.

⁴⁹¹ Musayev, s.313-314.

seçeceğiniz devlet başkanını bir yıl sonra düşüreceksiniz...”⁴⁹². Seçim kararının alınmasından sonra devlet başkanlığı için aday gösterme süreci de başladı. Yukarıda da anlatıldığı üzere böyle bir ortamda yapılacak seçime pek taraftar olmayan Elçibey de Halk Cephesi’nin devlet başkanlığına gösterdiği adayı oldu. Bu arada 3 Mayıs’ta Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel ve Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Alparslan Türkeş Bakü’de Elçibey’le bir görüşme yaptı. Alparslan Türkeş aynı zamanda Bakü’de Türk Halkları Dayanışma Mitingi’ne katılarak Elçibey’in yanında yer aldı⁴⁹³. Yaklaşan seçim öncesinde Azerbaycan Halk Cephesi’nin iktidara geleceği kuvvetle muhtemeldi ve bazı çevre devletlerde Türkiye ile yakın ilişki içerisinde olan Elçibey’in devlet başkanlığına seçilmesi bölgede Türkiye’nin nüfuzunu artıracığı yönünde bir düşüncenin oluşmasına neden olmuştu. Seçim sürecinde ülkedeki siyasi durum gerginleşmeye başladı. Mayıs’ın 8’de Şuşa şehrinin işgal edilmesi ile Dağlık Karabağ bölgesinin tamamı Ermenilerin kontrolüne geçti. Bu askeri yenilginin ardından Laçın bölgesindeki sınırlı sayıdaki fakat Ermeni saldırılarını bertaraf edebilecek güçte olan Azeri birlikleri bölgeyi terk ederek Bakü’de iktidarı ele geçirme gibi garip bir mücadelenin içerisinde yer aldı. Elçibey’in böyle bir durumda yaptığı tüm siyasi ihtirasların bir kenara itilerek birlik olma çağırısı da sonuçsuz kaldı⁴⁹⁴. Siyasi bunalım, parçalanmışlık ve askeri yenilgiler ülkedeki gerginliği daha da tırmandırdı. İktidarı ele geçirme çabasında olan taraflardan A. Mütellibov Bakü’deki Rus askeri birliği ile kendisini destekleyen bir takım silahlı birliklere güvenmekteyken Savunma Bakanı Rehim Gazıyev kendisine bağlı bazı birlikleri, Halk Cephesi ise kendisini destekleyen bazı birlikleri Bakü’ye getirmişti⁴⁹⁵. İktidar mücadelesinde eski Cumhurbaşkanı Mütellibov yanlıları 14 Mayıs’ta Meclisi ele geçirerek seçim sürecini durdurdu ve Mütellibov’un yeniden cumhurbaşkanlığına getirilmesi yönünde bir takım kararlar aldılar. Mütellibov yanlılarının bu eylemine karşılık AHC yönetimi bütün bu yapılanların bir darbe olduğunu bildirerek halkı darbecilere karşı koymaya ve anayasal düzeni korumaya çağırdı⁴⁹⁶. AHC Genel Merkezi önünde yapılan mitingde darbe girişimine karşı anayasanın savunulması ve ona tekrar işlerlik kazandırma işini de Halk Cephesi’nin üstleneceği bildirildi. Mitingi müteakiben binlerce gösterici AHC yanlısı silahlı güç ve askeri zırhlı araçların koruması altında Meclis binası ve devlet televizyonu gibi önemli binaları ele geçirdikten sonra Cumhurbaşkanlığı sarayının boşaltılmasını,

⁴⁹² Edalet Tahirzade, *Elçibey*, Cumhuriyet Gazetesi Yayını, Bakü 1999, s.74’ten aktaran; Cafersoy, s.43.

⁴⁹³ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s. 302.

⁴⁹⁴ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s.304.

⁴⁹⁵ *Azerbaycan Gazetesi* 16 Mayıs 1999’dan aktaran; *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s.305.

⁴⁹⁶ Sultanov, s.191 vd.

aksi taktirde uçakla bombalanacağı yönünde bir ultiatom verdi. Mütellibov gizlice Rusya'ya kaçtı ve bundan sonra iktidar fiilen Halk Cephesi'nin eline geçti⁴⁹⁷. AHC liderlerinden olan İsa Gamberov parlamento başkanlığına seçildi ve seçimlere kadar cumhurbaşkanı yetkilerini de üstlenmiş oldu⁴⁹⁸. 7 Haziran'da yapılacak seçimlere kadar ülkeyi AHC ve eski komünist yönetimden oluşan bir koalisyon hükümeti yönetecekti.

3.3. Elçibey'in İktidara Gelmesi ve Türkiye ile İlişkileri

Siyasi istikrarsızlık, bazı silahlı güçlerin açık ve gizli faaliyetleri, devletin varlığının hemen hiç hissedilmediği iç savaşın eşliğindeki bir ülkede iktidar mücadelesi devam ederken Laçın bölgesi de işgal edildi ve Ermenistan ile Karabağ arasında bir koridor-Laçın koridoru-da açılmış oldu. Böyle karmaşık ve sorunlu bir dönemde 7 Haziran 1992'de Elçibey devlet başkanlığına seçildi. 16 Haziran'da yemin ederek göreve başlayan Elçibey Azerbaycan tarihinde geniş katılımlı ve demokratik seçimle iktidara gelen ilk devlet adamıydı. Elçibey'in şahsında iktidara gelen AHC'yi zor bir dönem beklemekteydi. Ülke topraklarının önemli bir kısmı işgal edilmiş, katliamlar yapılmış, sosyo - ekonomik düzen iflas etmiş, siyasi gerginlik ve belirsizlik toplumda olumsuz bir hava yaratmıştı. Ebülfez Elçibey bu durumu şöyle özetlemekteydi;

“1. Devletin Ulusal Ordu kurulmasına yönelik olumsuz tutumu önce Hocalı soykırımına, ardından Şuşa ve Laçın'ın işgal edilmesine ve ülkede şaşkınlık furçasının esmesine hatta Berde, Yevlah ve Gence kentlerinden halkın göç etmesine neden olmuştu.

2. Ülkede merkezi yönetimin yokluğu, anarşi ve suçun artmasına olanak vermekteydi. Organize suç örgütleri başkent ve rayonlarda⁴⁹⁹ açık - açık faaliyet gösteriyor, insanlar yasadışı silahlarla dolaşıyordu.

3. Ülkenin zenginlikleri soyuluyordu. Yerli ve yabancı şahıslar sınırlarını kendisi kontrol edemeyen, gümrüğü ve ulusal parası bulunmayan ülkemizden 10 binlerce büyükbaş ve küçükbaş hayvanı, büyük miktarda inşaat malzemelerini, teknik araçları ve değerli ham maddeyi yurtdışına taşıyordu. Ülkeden çıkarılan mal getirilenlerden 3 - 4 kez azdı. Özelleştirme yasası çıkarılmasına rağmen üst düzey görevliler görevlerini kötüye kullanarak müesseseleri yasadışı biçimde özelleştirmekteydi. Eski ekonomik

⁴⁹⁷ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s.306.

⁴⁹⁸ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s.306. ve Sultanov, s.203 vd.

⁴⁹⁹ Rayon; Azerbaycan'da ve eski SSCB'de idari taksimat. İlçe.

ilişkilerin bozulması ve anarşi 1992 yılının ilk dört ayında ülkedeki sanayi üretimi önceki yılın aynı dönemine oranla %40 oranında düşmesine neden olmuştu. Ziraat alanında daha önce yapılması ön görülen 10 bin hektar alanda buğday ve pamuk yetiştirme için gerekli ekim bile yapılmamıştı. Bir buçuk yıl geçmesine rağmen devlet bütçesi henüz belirlenmemiş nakit para yetersizliği nedeni ile köylülere 1991 yılı Ocak ayı mahsul paraları dahi ödenmemişti. Vergi sisteminin bulunmaması nedeniyle 10 milyar ruble vergi dışı kalmıştı.

4. Ülkenin bağımsızlığı ilan edilmişse de bunun gerçekleştirilmesi için hiçbir çaba gösterilmemiştir. Bağımsız dış politikanın bulunmaması Ermenistan- Azerbaycan anlaşmazlığı konusunda uluslararası arenada yanlış bir imaj oluşturmuştu⁵⁰⁰.

Oldukça sorumlu ve karmaşık bir dönemde ülkenin geleceği konusunda ciddi sorumluluk yüklenerek iktidara gelen Elçibey'in devlet başkanlığı döneminde ülkenin gerçek bağımsızlığının temelleri atılırken ekonomik sosyal, siyasi, askeri ve kültürel alanlarda kapsamlı ve esaslı reformlara da başlandı. Ülkenin istikrara kavuşturulması, ekonomiyi bir düzene sokmak, ülke savunmasının yeniden yapılandırılması, gerek post-Sovyet cumhuriyetleri, gerekse diğer dünya devletleri ile uluslararası kurum ve kuruluşlarla ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi yönünde ciddi adımlar atıldı. Ekonomik bunalım, istikrarsızlık, yapısal sorunlar ve devam etmekte olan savaş Elçibey yönetiminin çözmesi gereken acil meselelerdendi ve bu meselelerin çözümü yönünde tutarlı bir politika üretilmesi gerekiyordu. Böylesi sorunlu bir dönemde uluslararası sisteme dâhil olan Azerbaycan'ın Elçibey dönemine kadar geçen yaklaşık sekiz aylık dönemde bağımsızlığın tanınması ve uluslararası örgütlere üye olunması yönünde ciddi adımlar atılmıştı. Elçibey dönemine kadar Azerbaycan dış politikasının ağırlık noktasının Rusya yönümlü olduğunu söylemek gerekir. Bunun yanı sıra İran ve Türkiye ile de ilişkilerin geliştirilmesi yönünde bazı adımlar atılmıştı. Bu dönemde Türkiye ile olan ilişkilere gelince Türkiye Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuş ve Bakü'de Büyükelçilik açmıştı. Mütellibov Türkiye'ye resmi ziyarette bulunmuş, bir takım anlaşmalar imzalanmıştı. Ayrıca Bakü'de Başbakan Hasanov ile Türkiye Milli Eğitim Bakanı Köksal Toptan ve Devlet Bakanı Şerif Ercan arasında eğitim alanında bir mutabakat zaptı imzalanmış, Mart 1992'de ise enerji alanında işbirliği protokolü

⁵⁰⁰ “ Ebülfez Elçibey'in AHC II. Olağanüstü Kurultayındaki Konuşması”, *Azadlıq* Gazetesi, 8 Aralık 1992'de aktaran; Cafersoy, s.47-48.

imzalanmıştı. Mayıs ayında Başbakan Demirel Bakü'yü ziyaret etmiş, burada fikir alışverişinde bulunmuş, Azerbaycanlı öğrencilere Türkiye'de burslu eğitim verilebileceği sözünü vermişti⁵⁰¹. Azerbaycan Türkiye ilişkilerinde yakınlaşma Elçibey döneminden itibaren başladı. Bunda belki de en önemli etken, Elçibey'in ideolojik olarak Türk milliyetçisi olmasının yanı sıra Türkiye'ye ve Atatürk'e olan sevgisiydi. Demokrat kişiliği ile bilinen Elçibey, konuşmalarında "Atatürk sistemini" beğendiğini ve ondan yararlanmak istediğini dile getirmekteydi⁵⁰². Milliyetçi olduğunu vurgulayan Elçibey Sovyet döneminde unutturulmaya çalışılan Türklük bilincinin halka telkin ettirilmesi gerektiğini düşünüyordu ve 1930'larda Stalin yönetimi tarafından yasaklanan ve kimliklerden silinen Türk adının yeniden millete iade edilmesi yönünde fikir beyan ediyordu⁵⁰³. Elçibey'in 1980'lerin sonlarında mevcut düzene bir tepki olarak başlayan ve giderek halk hareketine dönüşen ve bağımsızlığın ilanı ile yeni bir safhaya geçen milli hareketin her aşamasında Türklüğe vurgu yapan söylemleri farklı yorumlara neden olmaktaydı. Yabancı gazeteciler Elçibey'e "Türkçülük ve Turan devleti" ile ilgili bir düşünceye sahip olup olmadığını dahi sormaktaydı⁵⁰⁴. Fakat kendisinin de ifade ettiği gibi onun milliyetçilik- Türkçülük anlayışı batıdaki kimi çevrelerin pan- Türkist algısı ile örtüşmemekteydi.

Elçibey'in iktidara gelmesiyle birlikte Azerbaycan dış politikasında Türkiye'ye özel bir önem atfedilmeye başlandı ve bunu ilk yurtdışı gezisini Türkiye'ye yaparak gösterdi. "Türkiye Azerbaycan'ın dış politikasının başköşesinde yer tutacaktır"⁵⁰⁵ diyen Elçibey bu bağlamda dış politikasında Türkiye'yi temel ülke olarak kabul ediyordu⁵⁰⁶. Yabancı bir yazara göre Elçibey döneminde gerek yönetici elitler, gerekse yön verici entelektüeller arasında Türk kimliği Azerbaycanlı kimliği ile eşdeğer olarak vurgulanmaktaydı ve giderek aynı anlamı ifade etmekteydi⁵⁰⁷. 22 Aralık 1992'de Azerbaycan Meclisi, Stalin'in 1937'de adını "Azerbaycan Dili" olarak değiştirdiği "Türk Dili"ni resmi dil olarak kabul etti ve 25 Aralık'ta ise Kiril alfabesinden Latin

⁵⁰¹ Cafersoy, s.122-123.

⁵⁰² Elçibey, s.88.

⁵⁰³ Elçibey, s. 55-58, 70.

⁵⁰⁴ Elçibey, s. 59-60.

⁵⁰⁵ Nezavisimaya Gazeta (Rusya) 7 Haziran 1992'den aktaran; Kamaludin S. Gadjeiev, *Geopolitika Kavkaza* (Rusça; *Kafkasya'nın Jeopolitiği*), Mejdunarodnie Otnoşeniya, Moskova 2003, s. 351.

⁵⁰⁶ Kasım, s. 84.

⁵⁰⁷ Brenda Shaffer, *Borders and Brethren. Iran and Challenge of Azerbaijani Identity*, The MIT Pres, Cambridge, Massachusetts 2002, s.161.

yazısına geçilmesi yönünde bir karar alındı⁵⁰⁸. Dış politikada ise Türkiye'ye verilen önem sadece Elçibey'in "Türkiye sevgisi" ile açıklanamazdı. Bağımsızlığın ilanından sonra ilk kez halk iradesiyle iktidara gelen Elçibey başkanlığındaki yeni yönetim, ülkenin bağımsızlığının korunması ve pekiştirilmesi yönünde tutarlı bir dış politika yürütmek zorundaydı. Bu bağlamda Elçibey geleneksel Rusya etkisinden kurtulmak için Batı yönümlü bir dış politikayı benimsemekteydi. Böylece dış politikada Türkiye'nin de içinde bulunduğu Batı modeli tercih ediliyordu. Zengin bir devletçilik geleneğine sahip olan Türkiye'nin tarihi süreç içerisinde geçmiş olduğu yol Elçibey'e göre öğrenilmeli ve tetkik edilmeliydi. Zira Türkiye, Azerbaycan'a model ülke olacak bir konumdaydı. Öte yandan Elçibey yönetimi açısından, Azerbaycan'ın içinde bulunduğu askeri, siyasi, ekonomik ve sosyal problemlerin çözümü yönünde Türkiye'nin desteğini alabilmek önemli bir husustu. Seleflerinden oldukça kötü bir miras alan Elçibey Türkiye'nin yardımı ile problemlerin üstesinden gelebileceğini ummaktaydı. İktidarı devralırken Azerbaycan'ın en önemli sorunu Ermenistan'la yenilgiler eşliğinde devam eden savaş ve ekonomik problemlerdi. Azerbaycan ekonomisi adeta çökmüş durumdaydı. Ekonominin ihtiyaç duyduğu hammadde ve malzemelerin ancak % 40'ı karşılanabilmekteydi ve sanayi işletmeleri ile fabrikaların üretim gücü % 25- 30'lara kadar gerilemişti. Ülke ekonomisinin lokomotif konumundaki petrol sanayisinde durum daha da kötüydü. 4 bini aşkın petrol kuyusunda üretim durmuştu ve sondaj makinelerinin %80'i çalışmıyordu⁵⁰⁹. Kısaca, Elçibey'e göre kaybedilmekte olan savaşın gidişatını değiştirmede ve en önemlisi devletin yeniden inşa edilmesinde Türkiye, Azerbaycan'a samimi bir şekilde yardım edebilecek bir ülke konumundaydı.

Elçibey döneminde Türkiye ile yakın ilişkiler kurulması ve güçlendirilmesi yönünde ciddi adımlar atılmaya başlandı. Azerbaycan Dış İşleri Bakanı Tofiq Gasımov Ağustos ayında Ankara'ya bir resmi ziyaret gerçekleştirerek işbirliğine ilişkin bir takım anlaşma ve protokoller imzaladı. Aslında Elçibey'in Türkiye'ye yapacağı resmi ziyarete hazırlık mahiyeti taşıyan bu temaslar sırasında Azerbaycan tarafının dış politikada Ankara'ya merkezi konumda görmek istemesi ifade edildi. Türkiye'nin diplomasi alanında uzman eğitimi, mali konularda yardım edeceği, protokollerde kendine yer bulmaktaydı. Öte yandan görüşmelerde öne çıkan bir diğer önemli husus Türkiye'nin yurtdışındaki tüm

⁵⁰⁸ Shaffer, s. 161-163 ve Cafersoy, s. 59.

⁵⁰⁹ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s. 366.

büyükelçiliklerine “Dağlık Karabağ Meselesi”nde Azerbaycan tarafının görüşlerini buldukları ülkelere anlatması yönünde bir adım atmasıydı⁵¹⁰.

Elçibey’in 28 Ekim- 5 Kasım 1992’de Türkiye’ye gerçekleştirdiği ikinci ziyareti ikili ilişkilerde önemli bir yer tuttu. Ziyareti sırasında 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına da katılan Elçibey, 30- 31 Ekim tarihlerinde gerçekleştirilen ilk Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirvesi’nde de yerini almıştı. Elçibey’in resmi sefer programı 1 Kasım’da başlamış, ikili ve heyetler arası görüşmeler sonunda “İşbirliği ve Dayanışma Anlaşması”⁵¹¹nin yanı sıra iktisadi, siyasi, bilimsel ve kültürel alanlarda bir takım anlaşma ve protokoller imzalanmıştı. İkili görüşmelerde artık kurulmuş olan ilişkilerin daha da geliştirilmesi ve kurulacak sıkı ilişki ve işbirliğinin her hangi bir devletin çıkarına zarar vermediği de vurgulanmıştı⁵¹². Fakat çok geçmeden işbirliğinin yürürlüğe konulmasının önünde bazı engeller olduğu ortaya çıktı. Özellikle ekonomi alanında Azerbaycan’da bazı yasaların henüz hazırlanmamış olması, yürütme ve denetim alanında da önemli eksikliklerin olduğu, dolayısıyla işbirliğinin istenilen düzeye çıkarılması için uygun koşulların sağlanılmasının ön şartı olduğu anlaşılmaktaydı. İki ülke arasında ticari ve ekonomik ilişkileri geliştirme amacıyla 1 Kasım 1992’de imzalanmış “Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması”⁵¹³ ithalat ve ihracatta uygulanan gümrük vergisi, harç, resim ve diğer işlemlerle ilgili olarak birbirlerine en çok gözetilen ülke hakkı tanıyacıklarını kabul etmiş, karşılıklı olarak yatırımları teşvik edeceklerini de karara bağlamışlardı. Ayrıca anlaşmaya Türk-Azeri Karma Ekonomik Komisyonu’nun kurulmasına ilişkin bir hüküm de konulmuştu.

Diğer taraftan bir diğer anlaşma ile de Türk Eximbank tarafından Azerbaycan’a 250 milyon ABD doları kredi ayrılmıştı⁵¹⁴. Taahhüt edilen kredinin 100 milyon doları ihracatın finansmanı, 150 milyon doları ise proje kredisi çerçevesinde değerlendirilmesi öngörülmüyordu⁵¹⁵. Fakat Türkiye’nin zor günler geçiren Azerbaycan ekonomisinin

⁵¹⁰ *Halg Gazetesi*, 15 Ağustos 1992.

⁵¹¹ Anlaşma metni için bkz.; Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Resmi web sitesi; <http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?5424> (Erişim; 11.11. 2010).

⁵¹² *Halg Gazetesi*, 10 Kasım 1992.

⁵¹³ Anlaşma metni için bkz.; TC.Dışişleri Bakanlığı Resmi web sitesi; <http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?5284> (Erişim; 11.11.2010).

⁵¹⁴ Mutabakat muhtırası metni için bkz.; TC. Dışişleri Bakanlığı; <http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?7049> (Erişim; 11.11.2010).

⁵¹⁵ *Azerbaycan Ülke Raporu*, Türkiye İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA), , TİKA Yayınları, Ankara 2006,s. 35.

gelişmesi için açtığı bu kredinin kullanımında Azerbaycan'dan kaynaklanan bazı sorunlar yaşandı ve kredinin önemli kısmı kullanılmadı⁵¹⁶.

Elçibey döneminde ikili ilişkilerde öne çıkan önemli bir konu da petrol konusu oldu. Zengin petrol kaynaklarına sahip olan fakat bu petrolün üretimi, işletimi ve dünya pazarlarına nakledilmesi için gerekli mali güçten ve teknolojiden yoksun olan ülkeye yabancı - batılı şirketlerin yatırım yapmaları için Azerbaycan yönetimi çeşitli ön anlaşmalar yapmıştı⁵¹⁷. Elçibey yönetimi batılı şirketlerle yapılan görüşmelerde ve imzalanacak anlaşmalarda Türkiye'nin de yer almasını istemiş ve 9 Kasım 1992'de Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR)⁵¹⁸ ile batılı petrol şirketleri arasındaki anlaşmalara Türkiye adına Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) da dâhil olmuştur⁵¹⁹. Rusya ve İran'ın baskıya varacak şekilde petrol anlaşmaları içerisinde yer almaya yönelik ısrarlarını geri çeviren Azerbaycan'ın TPAO'yu petrol anlaşmasına davet etmesi Elçibey yönetiminin Türkiye yönümlü dış politikasının bir yansıması olarak yorumlanabilirdi. Petrolün dünya pazarlarına taşınması ile ilgili birkaç ciddi güzergâh içerisinde Azerbaycan tarafı esas ihracın Bakü – Batum - Ceyhan hattı projesi ile nakledilmesinden yana bir karar almıştı. Bu hat Azerbaycan'ı Rusya'ya bağımlı olmaktan çıkarabilecek stratejik öneminin yanında Türkiye'nin de bölgedeki önemini ve gücünü artırabilecekti. Ancak Türkiye'nin bölgedeki nüfuzunun artacak olması ise Rusya ve İran'ı rahatsız etmişti. Bu durum özellikle Rusya'nın Ermenistan -

⁵¹⁶ Müslüm Güzel, “Türkiye Azerbaycan İlişkilerinde Uyum. (Siyasi, Enerji, Ekonomik ve Kültürel Boyutu)”, Gazi Üniversitesi SBE,(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2009,s. 82. Azerbaycan hükümeti Türk Eximbank tarafından kredi ayrılan projelerin belirlenmesi ve kabul edilen projelerin Türkiye'ye gönderilmesindeki gecikmeler ve kredi borçlarının geri ödenmesinde yaşanan sorunları göz önünde bulundurarak bu kredinin geriye kalan kısmını erteledi. Buna karşın Azerbaycan kaynaklı bazı farklı yorumlar da yapılmaktadır. Örneğin Hicran Hüseynova “Türk işadamları Azerbaycan'da yasal altyapı eksikliğini öne sürerek buraya yatırım yapmaktan ve Türkiye'nin Azerbaycan'a ekonomik yardım yapmaktan kaçındığı ”şeklinde bir yorum getirirse de (Bkz.; Hüseynova, s. 172) bu yoruma katılmamız güçtür.

⁵¹⁷ Bilgi için bkz.; Hüseynova, s. 230 vd.

⁵¹⁸ SOCAR; State Oil Company of Azerbaijan Republic.

⁵¹⁹ Hüseynova, s. 236-237. Cafersoy, s.126'da Lale Sarıbrahimoğlu, *Kurt Kapanında Kısır Siyaset*, İmge Yayınları, Ankara 1997, s.24-26'ya istinaden “Bakü'den Ankara'ya gönderilen notlarda ‘Elçibey gibi dost ve mütefik bir yönetici işbaşındayken Türkiye hızla boru hatları konusunda harekete geçmelidir’ mesajının verildiğini” aktarmaktadır. Ayrıca “Türkiye'nin Azerbaycan'da petrol işine girmesi, Elçibey'in 1992 yılının 5 Aralık gecesi İzmir'de bir otel odasında Turgut Özal'a ‘Türkiye'yi Azerbaycan'daki petrol işine sokacağım, iki adamını Bakü'ye gönder’ demesi ile başlamıştır”. Fakat, Türkiye'nin Azerbaycan'da petrol işine girmesi Elçibey ile T. Özal'ın Haziran 1992'de yaptıkları bir görüşmede kararlaştırılmış, görüşmede TPAO genel müdürü de hazır bulunmuştur. Temmuz 1992 ise Azerbaycan petrol şirketi ile TPAO arasında bir takım protokoller imzalandığı bilinmektedir. Bilgi için bkz.; *Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı İlk 50 Yıl 1954–2004*, (50.Yıl Özel Yayını), <http://www.tpaov.gov.tr/v1.4/condocs/50YIL.pdf> (Erişim; 29.12.2010).

Azerbaycan savaşında açıkça Ermenistan'ı desteklemesi ve Rus istihbaratının Azerbaycan 'da etnik zeminde ayrılıkçı güçlerin örgütlenmesi ve eylemlerindeki faaliyetleri ile kendisini göstermişti⁵²⁰. Elçibey döneminde yapılan petrol anlaşmaları kendisine karşı yapılan 4 Haziran 1993 darbesinden sonra iktidara davet edilen Haydar Aliyev tarafından ülkenin içinde bulunduğu ağır koşullar nedeniyle ve ülke çıkarlarına hizmet etmediği gerekçesiyle durdurulmuştu.

3.3.1. Elçibey Dönemi Azerbaycan Türkiye İlişkilerinde Karabağ Meselesi ve Ermenistan Faktörü

Azerbaycan'ın bağımsızlık sürecinde ve sonrasında en önemli sorunu “Dağlık Karabağ Meselesi” veya daha doğrusu ülkenin toprak bütünlüğünün korunması ve sağlanması olmuştur. XX. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkan bu sorun yüz yılı aşkın bir süreden bu yana bir türlü çözüme kavuşturulamayan bir mesele olmaya devam etmektedir. Yüzyıl biterken tekrar bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Devleti geçmişin bu ağır mirasını çözememenin sıkıntılarını ziyadesiyle yaşamaya devam etti. Ve günümüzde de Azerbaycan dış politikasını yönlendiren, tabir yerindeyse ona şekil veren unsurların başında yer aldı ve almaya da devam ediyor. Sorunun sadece Azerbaycan'ın içerisinde yer alan Karabağ adlı tarihî - coğrafi bölgenin bir kısmında yapay bir şekilde oluşturulmuş Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi ile sınırlı olmadığı sonuçları itibariyle de açıktır. Gereksiz, isnadı olmayan ve aynı zamanda gereğinden fazla “uzun ömürlü”, kronikleşmiş bu mesele, taraflardan birinin -Ermenistan'ın ve onun dış politikasına şekil veren diasporasının global ölçekte gündemde tutmaya çalıştığı “yaşam kaynağı” veya “varlık nedeni” olarak gördüğü “Büyük Ermenistan”a ulaşmak için aşılması gereken bir “engel” olmanın ötesinde pek bir anlam ifade etmese gerek. Çarlık döneminde tohumları atılan, Sovyetlerin kurnaz ve uzun vadeli “milletler politikası” ile büyüyen bu mesele Azerbaycan - Ermenistan arasına “ustaca” yerleştirilmiş, Kafkasya'nın diğer sorunlu bölgesi Gürcistan'da ve başka bölgelerdeki örneklerinde de ortaya çıktığı gibi, yakın dış kaynaklı daha geniş bir planın parçası olarak da görülebilmektedir. Sonuçları itibariyle yüzde yirmisi işgal edilmiş toprakları, 10 binlerce insan kaybı - şehidi ve kendi vatanında 1 milyon civarındaki mültecisi ile bir ülkenin -Azerbaycan'ın dış politikasında bu mesele belirleyici ve ona yön verici bir konuma sahip olmuştur.

⁵²⁰ Hüseynova, s. 237-238.

Azerbaycan Türkiye ilişkilerinde de bu mesele ilişkilerin belki de en önemli parçası oldu. 1988’lerde çatışmaların baş gösterdiği ilk andan itibaren, Türkiye gelişmeleri takip etmenin yanında 1991’e kadar sorunu Sovyetlerin iç meselesi olarak görmeye devam etti. Azerbaycan’ın bağımsızlığı ile birlikte Türkiye, Karabağ meselesi ile yakından ilgilenmeye başladı⁵²¹. Türkiye başından itibaren meselenin adaletli bir şekilde çözülmesi, Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünün sağlanması, bölgede barışın, istikrarın korunması çerçevesinde tutarlı bir politika izlemeye devam etti ve her hangi bir koşul öne sürmeden Azerbaycan’ın yanında yer alarak onun tek ve samimi destekçisi oldu.

İlk başlarda Türkiye, Ermenistan – Azerbaycan münakaşasında ve devamındaki savaşta tarafsız olarak aracılık görevi yapmak istedi. Fakat Ermenistan tarafı bu girişime karşı çıktı. Ermeni saldırılarının arttığı bir dönemde ise Türkiye sorunun uluslararası kuruluşlar nezdinde çözümü için bir politika izledi. Dönemin Dış İşleri Bakanı Hikmet Çetin başta olmak üzere Türkiyeli diplomatlar Avrupa başkentleri arasında diplomatik girişimlerde bulundu. Hikmet Çetin batılı hükümetlerin ve ABD’nin dikkatini meseleye çekmeye çalıştı ve sorunun AGİT nezdinde gündeme alınmasında etkili oldu⁵²². Bu dönemden itibaren Türkiye, olayların uluslararası kuruluşlar aracılığı ile durdurulabileceği yönünde bir politika benimsemeye başladı. Dış İşleri Bakanı H.Çetin Dağlık Karabağ sorununa ilişkin bir “Türk planı yok, AGİK (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konseyi) planı vardır” demektedir⁵²³. Fakat hükümetin bu çabalarının Türkiye’de gerek muhalefet, gerekse kamuoyu tarafından yeterli bulunmadığı görülmektedir. Özellikle 26 Şubat’ta Hocalı’daki katliamdan sonra hükümete yönelik eleştiriler artmaya başlamıştı. Bundan sonra Türkiye hükümeti aktif diplomatik girişimlerde bulunmuş ve yukarıda da ifade edildiği gibi, sorunu AGİK gündemine taşımış, Helsinki Zirve toplantısında ele alınmasında önemli bir rol oynamıştı. Böylece 24 Mart 1992’de Dağlık Karabağ’da barışın sağlanması için AGİK’in Minsk Grubu oluşturulmuştur⁵²⁴. 8 Mayıs 1992’de Karabağ’da Şuşa şehrinin Ermeniler tarafından işgalinden sonra Türkiye’nin Birleşmiş Milletler’deki temsilcisi Mustafa Akşin, BM

⁵²¹ Bu konuda bkz.; Cemalettin Taşkıran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995, s.164 vd.

⁵²² Aydın, s. 402.

⁵²³ “Çetin; Türk planı yok” ve “AGİK,Karabağ için devrede”, *Milliyet Gazetesi*, 11.03.1992. (http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/QFwGbKl7K_x2F_nx9liYh3bSIA_x3D_x3D) (Erişim:09.10.2010).

⁵²⁴ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII,s. 301.

Güvenlik Konseyi'ne başvurmuştu⁵²⁵. 17 Mayıs'ta Laçın'ın işgal edilmesi ve ardından Nahçıvan'a yönelik saldırıların arttığı bir dönemde Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Meclis Başkanı Haydar Aliyev Türkiye'nin yardım etmesini, asker göndermesini istemişti. Ancak Türkiye hükümeti, 1921 Moskova ve Kars anlaşmalarından ileri gelen hukukî müdahale hakkı olmasına rağmen her hangi bir müdahaleden kaçınarak sorunu BM, AGİK ve NATO gibi uluslararası kuruluşlara götürmeyi tercih etti⁵²⁶. Türk Hükümeti'nin bu tercihi yapmasındaki temel etkenin söz konusu anlaşmaların “koruyuculuk hakkının üçüncü bir devlete hiçbir zaman bırakılmaması” koşulunu getirerek Türkiye'ye müdahale hakkı vermediği⁵²⁷ ve Rusya ve Ermenistan'ın taraf olduğu Taşkent Ortak Güvenlik Anlaşması hükümlerine göre (taraf ülkelerden birine yapılacak saldırı tüm taraf ülkelere yapılmış sayılacaktı) Rusya ile karşı karşıya gelmeme gibi değişik yorumlara neden olmuştur⁵²⁸. Öte yandan BDT Birleşik Silahlı Kuvvetler Başkomutanı Mareşal Şapoşnikov da, “Türkiye Nahçıvan'a yardım ederse üçüncü dünya savaşı çıkar” diye bir açıklama yapmıştı⁵²⁹. Sonuç itibarıyla Türkiye'nin ve Nahçıvan Meclis Başkanı H. Aliyev'in girişimleriyle Ermenistan'ın Nahçıvan'a saldırısı dünya kamuoyuna duyurulmuş ve 57 ülke Ermenistan'ı kınamıştı. NATO da özel bir açıklama yapmış ve nihayetinde Ermeni saldırıları durdurulmuştur⁵³⁰.

Türkiye bu dönemde Azerbaycan- Ermenistan savaşında Azerbaycan tarafında yer aldığı halde, Karabağ sorununun çözülmesinin iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine katkıda bulunacağını anlatmak üzere Erivan'a bir heyet göndermişse de⁵³¹ bu girişiminden bir sonuç alamamıştır. Daha öncesinde Karabağ sorununun Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü içerisinde çözülmesi gerektiğini ifade eden ve Avrupa'yı Ermenistan'a destek vermemeye çağıran Türkiye'nin⁵³² hem sorunun çözümüne katkıda bulunmak hem de ikili ilişkileri geliştirme adına bir takım adımlar atılmıştır. Bu bağlamda Ermenistan'a yapılacak dış yardımların Türkiye üzerinden ulaştırılması, Eylül 1992'de Ermenistan'a 100 bin ton buğday satılmasının yanı sıra

⁵²⁵ “Türkiye, Güvenlik Konseyi'ne başvurdu”, *Milliyet Gazetesi*, 11.05.1992. (http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/QFwGbKI7K_x2F_nx9liYh3bSIA_x3D_x3D) (Erişim; 09.10.2010).

⁵²⁶ Aydın, s.404.

⁵²⁷ Aydın, s.403.

⁵²⁸ Kasım, s. 83-84.

⁵²⁹ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s. 307.

⁵³⁰ Agy.

⁵³¹ Aydın, s.404.

⁵³² “İnönü Batı'yı uyardı”, *Milliyet Gazetesi*, 12.03.1992, http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/HS6l10tz8mUfM7KsLV46PQ_x3D_x3D (Erişim; 10.10.2010).

enerji sıkıntısı çeken Erivan yönetimi ile Kasım 1992’de 300 milyon kilowatt/saatlik elektrik enerjisi satma anlaşması imzalanmıştı⁵³³. Türkiye’nin bu girişimleri ise Azerbaycan’da tepkilere yol açmıştır. Bu dönemde Bakü’yü ziyaret eden Başbakan yardımcısı Erdal İnönü, Elçibey ile yaptığı görüşmelerde bu konunun gündeme gelmediğini, fakat Meclis Başkanı ve Başbakanla görüştiklerini ifade ederek, “anlaşma yaptığımızda Karabağ’da saldırı yoktu” şeklinde bir açıklama yapmıştı⁵³⁴. Azerbaycan’ın Ankara Büyükelçisi Memmed Aliyev de kendi kamuoyuna “ilaç ve gıda yardımını anlatmaya çalışacağız ama petrol ve elektrik giderse bunu anlatmak çok zor” diyerek⁵³⁵ bu durumun Ermenistan’ı saldırılarında cesaretlendirdiğini ve bu bağlamda Azerbaycan – Türkiye ilişkilerinde soğukluk yaranabileceğini belirtmiş ve Türk hükümetinin bu kararını yeniden değerlendirmesinin gerekliliğini vurgulamıştı. Türk hükümeti gerek Azerbaycan’ın, gerekse de kendi kamuoyu ve muhalefetin tepkileri karşısında enerji satış anlaşmasını iptal etti. İktidardaki Süleyman Demirel hükümetinin Türkiye’ye karşı güven duygusu besleyen ve Türkiye yönümlü bir dış politika benimsemiş olan Elçibey yönetimindeki Azerbaycan’a yönelik Karabağ sorunu çerçevesindeki politikasının “bu konuda yavaş davranan dünya ile beraber hareket etme” yaklaşımı içerisinde olduğu ileri sürülmekteydi⁵³⁶. Demirel hükümetinin bu temkinli politikası 3 Nisan 1993’te Azerbaycan’ın Kelbecer bölgesinin Ermeni ve Rus birlikleri tarafından işgali sırasında da kendisini göstermişti. Demirel hükümeti işgalden hemen önce yaralı ve sivilleri bölgeden çıkarmak için Elçibey’in kendisinden istediği helikopterleri bazı gerekçelerle vermemişti⁵³⁷. Demirel’in bu tutumunda Rusya ile karşı karşıya gelmeme düşüncesinin etkili olduğu ileri sürülmüştü. Başbakan basına yaptığı açıklamada bu konu ile ilgili “Elçibey helikopter istedi... Oraya helikopter götürmek kolay değil. Bu konuyu BM Güvenlik Konseyine götüreceğiz... Dünyayla temastayız”⁵³⁸ demekle yetinmişti. Hükümetin bu tutumuna karşın Cumhurbaşkanı

⁵³³ Aydın, agy.

⁵³⁴ Nur Batur; “Enerji anlaşması askıda”, *Milliyet Gazetesi*, 11.12.1992. http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/HS6110tz8mUfM7KsLV46PQ_x3D_x3D (Erişim; 10.10.2010.)

⁵³⁵ Nur Batur; “Ermeni’ye yardımı anlatamayız”, *Milliyet Gazetesi*, 08. 02.1993. http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/QFwGbK17K_x2F_nx9liYh3bSIA_x3D_x3D_ (Erişim;10.10.2010).

⁵³⁶ Cafersoy, s.130.

⁵³⁷ Aydın, agy., ve Cafersoy, agy.

⁵³⁸ “Demirel; ‘Sabrın sonundayız’ ”, *Milliyet Gazetesi*, 04.04.1993 (http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/QFwGbK17K_x2F_nx9liYh3bSIA_x3D_x3D) (Erişim;10.10.2010). Ayrıca, Nur Batur; “Demirel’e Apo ve Elçibey Kışkacı”, *Milliyet Gazetesi*,15.04. 1993. (http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/gnE6JTp6H_x2F_F_x2F_YR24n6v4Kw_x3D_x3D_) (Erişim;10.10.2010).

Turgut Özal ise soruna doğrudan müdahale edilmesi gerektiğini savunmaktaydı⁵³⁹. Bu dönemde Türkiye’de Ermenistan’a yönelik nasıl bir politika izleneceği hususunda farklı görüşler ve yaklaşımlar meydana çıkmıştı. Genel olarak bakıldığı zaman “Türk dış politikasının çekingen ve pasif yaklaşımlardan kurtularak, şartlara göre daha aktif bir dış politika” izleme yanlısı Cumhurbaşkanı Turgut Özal⁵⁴⁰ ile Ermenistan ile ekonomik işbirliği başta olmak üzere yakınlaşmaya bağlı olarak Ermenistan’ın Rusya ile yakınlaşmasını önleme ve Karabağ konusunda olumlu adımlar atması beklentisi içerisinde olan Başbakan S. Demirel’in farklı düşünceleri mevcuttu.

Soğuk Savaş sonrasında, SSCB’nin çökmesiyle Türkiye’nin önüne büyük fırsatlar çıktığına inanan Turgut Özal, bu bağlamda Azerbaycan’ın desteklenmesini, yalnız bırakılmaması gerektiğini vurguluyor, hatta saldırgan Ermenistan’ın biraz korkutulması gerektiğini savunuyordu⁵⁴¹. Öte yandan Türkiye Ermenistan’la diplomatik ilişki kurmasa da fiili olarak ilişkiler kurmuştu. Türkiye’ye karşı asılsız toprak talebi, sınırlarını tanımama, sözde “soykırım” gibi bir takım iddiaları olsa da hiçbir koşul öne sürmeden onu tanımış, BM başta olmak üzere uluslararası kuruluşlara girmesine karşı çıkmamış, Karadeniz İşbirliği Anlaşması’nı kabul etmiş, buğday yardımı yapmış ve enerji satış anlaşması imzalamıştı. Fakat Türkiye’nin yaptığı bu iyi niyetli girişimler Ermenistan tarafından iddialarından vazgeçmemek ve de Azerbaycan’a yönelik saldırılarını artırması şeklinde karşılık bulmuştu. Türkiye’nin bu girişimleri Dağlık Karabağ’ın işgalini engelleyemediği gibi Karabağ dışındaki Azerbaycan topraklarının işgal edilmesinde caydırıcı bir rol oynamaya yetmedi. Türkiye Ermenistan’da Rus askeri üssü bulunması, 30 Eylül 1992’de imzalanmış askeri anlaşma ve bunun sonucunda ufukta Rusya ile karşı karşıya gelebilme ihtimalinin belirmesi üzerine Ermenistan’a yönelik yürüttüğü ılımlı politikasını Kelbecer’in işgali ile birlikte terk etmeye başladı. Öncesinde Türkiye üzerinden Ermenistan’a yapılan yardımların insani nedenlerin yanı sıra Türkiye’nin ulusal çıkarlarına hizmet ettiğini savunan ve aynı zamanda Azerbaycan’ın Ermenistan’a uyguladığı “ambargo”yu delmekle suçlanan Başbakan Demirel, Türkiye’nin Karabağ meselesine doğrudan müdahil olması yönünde yapılan itirazları kabul etmiyordu. Bu doğrultuda oluşan kamuoyu baskısını ve yapılan

⁵³⁹ Aydın, agy., ve Cafersoy, agy.

⁵⁴⁰ Sedat Laçiner, “Özal Dönemi Türk Dış Politikası”, Turgut Göksu, Hasan Hüseyin Çevik, Abdulkadir Baharççek vd. (Ed.), s.39.

⁵⁴¹ İdris Bal, “Türkiye Ermenistan İlişkileri ve Ermeni Sorunu”, İdris Bal, *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, AGAM Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2006, s. 444.

itirazları “devletin sokaklar tarafından yönetilmeyeceği” şeklinde yanıtlamıştı. Demirel’e göre “Karabağ sorunu Müslüman – Hıristiyan çatışmasına dönüştürülürse bundan Türkiye ile Azerbaycan zarar görecek”⁵⁴². Öncesinde Azerbaycan taraftarı kamuoyu baskısını görmezden gelen Demirel, halkın Türkiye’nin Karabağ sorununa müdahale etmesi gerektiğine inandığını dile getirerek “Aslında biz müdahale edebiliriz, fakat bu problemin sonu olmayacaktır. Belki de sen müdahale ettiğinde problem başlayacaktır” düşüncesindeydi⁵⁴³. Sonuç itibariyle Ermenistan’ın Azerbaycan’a yönelik saldırılarına ve işgallerine devam etmesi karşısında Türkiye, Ermenistan’a yönelik politikasını değiştirdi. Türkiye’nin 1992’de iki ülke sınırının tanındığını bildirmesine kadar Ermenistan’la diplomatik ilişki kurmayacağını deklare etmesine rağmen Ermenistan’ın Türkiye’nin mevcut ılımlı tutumuna kayıtsız kalması, Türkiye üzerinden Ermenistan’a sevk edilen “yardım”ların cephede kullanılması ve işgalcilik faaliyetlerini terk etmemesi üzerine bu ülkeyle olan kara sınırını ve hava sahasını kapattı⁵⁴⁴. Türkiye ABD ve Rusya ile birlikte sorunun çözümü ve Kelbecer’in boşaltılmasına ilişkin çözüm planı sunmanın yanı sıra BM nezdinde de girişimlerini artırdı. 30 Nisan 1992’de BM Güvenlik Konseyi “son dönemlerde işgal edilmiş bölgelerin boşaltılması”na ilişkin 822 Sayılı kararı kabul etti⁵⁴⁵. Ardından 3–4 Haziran 1993 tarihlerinde AGİK üyesi dokuz ülke - ABD, Rusya, Fransa, Türkiye, İtalya, Almanya, Çek Cumhuriyeti, İsveç ve Beyaz Rusya temsilcilerinin Roma’da gerçekleştirdikleri toplantıda sorunun çözümüne ilişkin “Acil Eylem Planı” hazırlandı. Taraflara sunulan ve kabul edilen bu plana göre Ermenistan işgal ettiği Kelbecer’i 15 Haziran’dan başlayarak 20 Haziran’a kadar tamamen boşaltmalı ve 1 Temmuz’dan itibaren AGİK’in 50 gözlemcisi bölgeye yerleşmeliydi. En geç 7 Ağustos 1993’e kadar da Minsk Konferansı toplanarak görüşmelere başlanacaktı⁵⁴⁶.

Öte yandan Kelbecer’in işgali ile birlikte Azerbaycan’da iç karışıklıklar artmaya başladı ve Elçibey iktidarına karşı 4 Haziran’da Albay Suret Hüseyinov’un başında durduğu askerî isyan meydana geldi. Emrindeki birlikleri cephe bölgesinden geri çekerek

⁵⁴² Aydın, s.410.

⁵⁴³ *Financial Times* 7 May 1993’ten aktaran; Bal, s. 445.

⁵⁴⁴ Elif Şimşek, “1991’den Bugüne Güney Kafkasya ve Türkiye’nin Dış Politikası”, Nejat Doğan, Ferit Kula ve Mehmet Öcal (Ed.), *Türkiye’nin Jeoekonomisi ve Jeopolitikası. Türkiye Geleceğin Neresinde?*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2007, s. 513 ve Bal, s. 446-447.

⁵⁴⁵ BM Güvenlik Konseyi 822 Sayılı Karar metni için bkz.; <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/247/71/IMG/N9324771.pdf?OpenElement> (Erişim; 27.11.2010).

⁵⁴⁶ Aslanlı ve Hasanov, s. 56-58.

Gence'ye yerleşmiş bulunan Albay Suret Hüseyinov'un dış destekli isyanı Elçibey hükümetinin devrilmesiyle son buldu. İsyancı birliklerin Bakü'ye yaklaştığı bir dönemde, Elçibey "bir iç savaş yaşanmaması ve kardeş kanı dökülmemesi" için 17 Haziran'da başkenti terk ederek Nahçıvan Ordubad'da, doğduğu Keleki köyüne gitti. Böylece hukuken olmasa bile fiili olarak Azerbaycan'da Elçibey dönemi kapanmış oldu. Ermeni tarafı ise Azerbaycan'ın içine düştüğü mevcut kaotik durumdan faydalanarak saldırılarına ve işgallerine devam etti. Sonuç olarak da bu gelişmeler AGİK Minsk Grubu'nun muhtemel çözüm planının başarısızlığa uğramasına neden oldu.

3.3.2. Elçibey Dönemi'nin Sonu ve Türkiye'nin Tutumu

Azerbaycan siyasi hayatının karmaşık bir döneminde Haziran 1992'de seçimle devlet başkanlığına gelen ve dış destekli bir darbe ile de Haziran 1993'te iktidardan uzaklaştırılan Ebülfez Elçibey, bir yıllık iktidarı döneminde yaptıkları ve yapmadıklarıyla ülkesi Azerbaycan'da hâlâ tartışma konusudur. 1960'lardan itibaren Sovyet rejimine karşı çıkan, siyasi muhalefeti nedeniyle tutuklanan ve 1980'lerin sonlarında Azerbaycan'daki halk hareketine önderlik eden Ebülfez Elçibey daha önce de ifade edildiği gibi oldukça zor bir dönemde iktidara gelmişti. Elçibey'in devlet başkanlığına seçilmesi ülkenin gerçek anlamda bağımsızlığının, üniter, demokratik devlet yapılanmasının, ekonomik, sosyal, siyasi, askeri ve kültürel alanlarda köklü reformların başlangıcı oldu. İstikrarı sağlama adına ekonomiyi düzenleme, ülke savunmasını temin etme, dış dünyayla, uluslararası kurum ve kuruluşlarla ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi yönünde ciddi adımlar atıldı⁵⁴⁷. Elçibey döneminde yapılan en önemli işlerden birisi kuşkusuz yaklaşık iki yüz yıldan bu yana Azerbaycan'daki Rus askeri varlığına son verilmesiydi. Elçibey'in Rusya ile yürüttüğü müzakereler sonucunda Rus ordusunun ülkeden çıkarılma süreci başlamış ve Mayıs 1993'te son Rus birlikleri Azerbaycan'ı terk etmiştir⁵⁴⁸. Elçibey dönemine yönelik yapılan değerlendirme ve yöneltile eleştirilerin başında istikrarın korunamaması gelmektedir. Bu dönemde silahlı kuvvetler arasında baş gösteren parçalanma ve provokasyonları önleme adına gerekli tedbirlerin alınmadığı ve bunun sonucunda da devam etmekte olan savaşta mağlubiyetlerin yaşandığı ileri sürülmektedir. Öte yandan dış destekli ve

⁵⁴⁷ Cafersoy, s. 51-64.

⁵⁴⁸ Cafersoy, s. 63-64, 97-98.

ülkeyi parçalamaya yönelik ayrılıkçı oluşumların silahlı eylemlerini önleyememe gibi pek çok konu ortaya atılmakta ve tartışılmaktadır. Elçibey'in dış politikadaki tercihleri de ciddi bir şekilde tenkit edilmektedir. Özellikle Elçibey sonrası Azerbaycan resmi tarih yazımında, resmi söylem ve beyanlarda Elçibey döneminde dış politikada ciddi hatalar yapıldığı yönünde yorumlar yapılmış ve yapılmaktadır. Bu eleştirilerin ana konusunu “büyük devletlerin ekonomik ve siyasi çıkarlarına dayanan dünya siyasetini iyi ve düzgün bir şekilde değerlendirmedeği” hususu oluşturmaktadır⁵⁴⁹. Ayrıca açık bir şekilde Türkiye yönümlü bir dış politika benimsemiş olan Elçibey'in ve yönetiminin Rusya, İran ve gelecekte Azerbaycan'ın Türkiye'ye bağımlı olmasından endişe eden Batı'lı ülkeleri rahatsız ettiği yorumları yapılmaktadır⁵⁵⁰. Öte yandan “ Petrol diplomasisi” nde dengeli bir politika belirlenemediği, petrolden pay uman Rusya ve İran'ın anlaşmaların dışında bırakılması, önce ABD, daha sonra İngiliz petrol şirketlerinin tercih edilmesi, Türkiye'nin desteğinin sağlam olmaması gibi değerlendirmeler de yapılmıştır⁵⁵¹. Bu bağlamda 1993 ilkbaharında doruk noktasına ulaşan iç istikrarsızlıkta da Rusya ve İran'ın dolaylı olarak ilişkilendirildiği kaydedilmektedir⁵⁵². Elçibey'in İran ve Rusya'yı karşısına alan “Türkçü söylem”inin Türkiye'nin yüksek dairelerinde bile rahatsızlık uyandırdığı ileri sürülmüştür⁵⁵³. BDT'ye üye olmayan ve Rusya'nın nüfuz dairesinden hızla uzaklaşarak ülkesinin Türkiye üzerinden Batı'yla entegrasyonunu amaçlayan Elçibey yönetimini zorlayan en önemli sorun Ermenistan'la devam eden savaşın yanında bölgedeki nüfuz ve etkisi azalmakta olan Rusya'nın baskıları olmuştur. Bu dönemde Azerbaycan'da belli kesimler üzerinde etkisi ve nüfuzu olan Rusya'nın baskılarını artırdığı görülmüştü. Rus ordusu Azerbaycan'dan çıkarken Azerbaycan Ordusu'na teslim etmesi gereken silahları ileride Elçibey'i devirecek olan Albay Suret Hüseyinov'a ve diğer ayrılıkçı güçlere bırakmıştı. Rusya etnik zeminde ayrılıkçı güçleri destekleyerek de Azerbaycan hükümetini zor duruma düşürmekteydi. Ülkede yaşayan Lezgi etnik grubuna yönelik “Lezgistan” ve “Sadval”, Talış etnik grubuna yönelik “Talış- Muğan Cumhuriyeti” gibi ayrılıkçı faaliyetlere yön vermektedir. Ve dahası, devam etmekte olan savaşta açık bir şekilde Ermenistan'ı askeri, lojistik açıdan ve siyaseten destekleyerek sadece Elçibey'i değil

⁵⁴⁹ *Azerbaycan Tarihi*, C. VII, s. 317.

⁵⁵⁰ *Azerbaycan Respublikası 1991-2001*, s. 192'den aktaran *Azerbaycan Tarihi*, C. VII, s.317.

⁵⁵¹ Hüseynova, s.60.

⁵⁵² Hüseynova, s.238.

⁵⁵³ Aydın, s.405.

Azerbaycan'ı güç duruma düşürmüştü⁵⁵⁴.

Diğer taraftan Elçibey'in İran sınırları içerisinde kalmış Güney Azerbaycan'a yönelik düşünce ve söylemleri bu ülkede de rahatsızlığa yol açmaktaydı. Güney Azerbaycan konusunun Elçibey'in politik söylemlerinde önemli bir konumda olması, İran'daki yaklaşık 25 milyon Azerbaycan Türkü'nün kültürel özerklik başta olmak üzere temel haklarının verilmesi yönündeki fikirleri, başından bu yana Azerbaycan'a karşı ihtiyatlı bir tutum sergileyen İran'ı tedirgin etmiş, kızdırmış ve karşı tedbirler almaya yöneltmiştir. İran Bakü'deki büyükelçiliği aracılığıyla halkla ilişkiler kampanyası yürütmüş, "İslami-dini" referanslı görüntü içerisindeki siyasi yapılanmalara, partilere destek vermişti. İran'ın Azerbaycan'a yönelik tutumunun bir başka önemli ve ciddi boyutu da buradaki Talış etnik unsuru arasında ayrılıkçı eğilimleri teşvik etmesi ve kışkırtması olarak bilinmektedir⁵⁵⁵.

Gerek Rusya gerekse İran tarafından Azerbaycan'a yönelik nüfuz etme çabaları ülkenin iç politik yaşamının istikrarsızlaşmasına önemli boyutlarda ivme kazandırdı. Cephe bölgesinde savaşıyan Azerbaycan kolordusu komutanı, Başbakan yardımcısı, Elçibey tarafından Cumhurbaşkanı'nın Karabağ temsilcisi olarak atanmış Albay Suret Hüseyinov da savaşın en ağır günlerinde emrindeki birlikleri cepheden geri çekerek yenilgilere zemin hazırladı. Bu durum karşısında S. Hüseyinov'un görevden alındığı açıklandı. Fakat görevden alınma emrine tâ bi olmayan ve öte yandan Gence'den ayrılan son Rus birliklerinin Azerbaycan Ordusu'na teslim etmesi gereken silahların kendisine bırakılmasıyla da önemli bir güce kavuşan S. Hüseyinov, "askeri muhalefet" olarak hükümete isyan etti. Hükümetin silahların bırakılmasına ilişkin yaptığı çağrılara ve alınan kararlara uymayan isyancıların üzerine 4 Haziran 1993'te askeri birlikler sevk edildi. Ancak hükümet kuvvetleri isyancılar karşısında mağlup oldu. 68 askerin öldüğü, 150 kişinin yaralandığı çatışmalarda 1200'den fazla asker rehin alındı. Azerbaycan Cumhuriyet Baş Savcısı da isyancılar tarafından rehin alınmıştı. Bundan sonra isyancılar iktidarın istifasını talep ederek Bakü'ye doğru ilerlemeye başladı. Ülkenin önemli bir kısmında denetimi ellerine geçiren isyancıların talebi üzerine Parlamento Başkanı, Başbakan, Savunma, İç İşleri ve Milli Güvenlik Bakanları istifa

⁵⁵⁴ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s. 317-318.

⁵⁵⁵ Yalçın Sarıkaya, "İran'da Milliyetçilik ve Bölgeye Yansımaları", Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 2007 (Yayımlanmamış Doktora Tezi),s.249.

ettirildi⁵⁵⁶. Ülkenin parçalanma tehlikesi ile yüzleştiği bir dönemde Elçibey, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Meclis Başkanı, tecrübeli devlet adamı Haydar Aliyev'i Bakü'ye davet ederek kendisinden yardım istedi. 9 Haziran'da Elçibey'in göndermiş olduğu uçakla Bakü'ye gelen H. Aliyev, Elçibey ve diğer devlet ve hükümet yetkilileri ile görüştüktan sonra isyanın merkez üssü olan Gence'ye giderek "askeri muhalefet" ile görüşmeler yaptı. Tekrar Bakü'ye dönen H. Aliyev 15 Haziran'da parlamento tarafından meclis başkanlığına seçildi⁵⁵⁷. İsyancıların Bakü'ye iyice yaklaştığı ve hükümet kuvvetleri ile yeni bir silahlı çatışmaya hazırlandığı bir dönemde Elçibey'in de istifa etmesi yönünde talepler ileri sürüldü. Aslında isyancılar öncesinde Elçibey'in istifasına yönelik bir talep ileri sürmemekteydi. Elçibey daha önce isyancıların parlamento başkanı ve bazı bakanların istifa ettirilmesi gibi taleplerini yerine getirmişti ama şimdi kendisinin de istifası istenmekteydi. Hükümet güçleri ile isyancıların karşı karşıya geldiği bir dönemde Elçibey "ülkenin iç savaşa sürüklenmemesi ve kardeş kanı dökülmemesi" için 17 Haziran'ı 18 Haziran'a bağlayan gece Bakü'yü terk etti. 24 Haziran'da ise parlamento Elçibey'in kendisinin de oluruyla Cumhurbaşkanının yetkilerinin Meclis Başkanı Haydar Aliyev'e devredilmesine ilişkin bir karar aldı⁵⁵⁸. Elçibey sadece vatandaşlığa kabul edilme işleri ile yasaların imzalanma yetkilerinin kendisinde kalmasını istemiş ve diğer yetkilerini meclis başkanına devretmişti. Ardından parlamento isyancı Albay Suret Hüseyinov'u başbakan olarak atadı⁵⁵⁹. Aslında S. Hüseyinov'un başbakan olarak atanması isyancıların başarısından ziyade onların Haydar Aliyev tarafından kontrol altına alınması şeklinde değerlendirilmeliydi.

Elçibey döneminin fiili olarak sona ermesi sürecinde Türkiye diplomatik açıklamadan öteye gitmeyecek şekilde yasal devlet başkanı olan Ebülfez Elçibey'i desteklediğini ifade etmişti⁵⁶⁰. Türkiye 4 Haziran'da patlak veren isyandan hemen sonra, 7 Haziran'da

⁵⁵⁶ Bu konuda bkz.; *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s. 315-319.

⁵⁵⁷ Haydar Aliyev'in Nahçıvan'dan Bakü'ye gelişinden Meclis Başkanlığı'na seçilmesi sürecine ilişkin olarak bkz.; Haydar Aliyev, *Müstegilliyimiz Ebedidir (Söylevler, Konuşmalar, Bildiriler, Mülakatlar)*, Birinci Kitap (Haziran 1993 - Mayıs 1994), Azernesr, Bakü 1997 içinde; "Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi'nde Konuşma- 15 Haziran 1993", s.9-14 ; "Yazar Aleksandr Prohonov'a Verilen Mülakat", s. 58-62.

⁵⁵⁸ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII s. 323.

⁵⁵⁹ Suret Hüseyinov'un ülke yönetimine tamamen el koyma isteği Meclis Başkanı Haydar Aliyev tarafından kendisine "sadece Başbakanlık" verilerek bir şekilde karşılanmıştır. Deneyimli bir politikacı olan Haydar Aliyev askeri gücü elinde bulunduran ve çok sayıda unvan ve yetkisi olan S. Hüseyinov'un Başbakan olarak atanmasını o dönem "sadece bir basamak daha yukarı çıktı" şeklinde değerlendirmişti. Bkz.; Aliyev, s.26 ("OSTANKİNO Uluslararası TV Şirketi İle Yapılan Röportaj").

⁵⁶⁰ Cafersoy, s. 131.

isyancılar henüz Gence sınırları içerisindeyken bir “diplomatik eylem planı” hazırlasa da ancak 15 Haziran’da Bakü’ye bir heyet göndermişti⁵⁶¹.

Elçibey’in devrilmesi sürecinde Türkiye’nin pasif bir dış politika izlediği yönünde çeşitli eleştiriler ve değerlendirmeler yapılmıştı. Elçibey iktidarının devrilmesine ilişkin olarak Dış İşleri Bakanı Hikmet Çetin bu eleştiriler karşısında “Bizim bu işte bir günahımız yok. Ne yani ikinci bir Kıbrıs mı yaratacaztık?” şeklinde bir açıklama yaparak hükümetin olaya bakış açısını ortaya koymuştu⁵⁶². O dönemle ilgili yapılan yorum ve değerlendirmelerde öne çıkan hususları şu şekilde ele almak mümkündür;

Elçibey’in Türkiye yanlısı tutumu Rusya’nın Kafkaslardaki çıkarları için zararlıydı ve bu sebeple de Elçibey yönetimini zayıflatmak isteyen Rusya, Ermenileri desteklerken Türkiye yanlısı politikalarına rağmen Elçibey Türkiye’den istediği desteği ve yardımı alamadı. Türkiye’nin bölgesel olaylara karışmama politikası Elçibey’i desteksiz bıraktı⁵⁶³. Bir diğer yoruma göre Türkiye Ermenistan’a karşı caydırıcı bir politika uygulayamamıştı⁵⁶⁴. Öte yandan Azerbaycan’a destek konusunda Türkiye’nin Elçibey’e destek vermeyerek kendi içinde ikileme düştüğü yorumları da yapılmıştır. Zira Elçibey’in iktidara gelmesinde Türkiye kendisine ciddi anlamda destek olmuştu. İktidara gelmesiyle birlikte Türkiye dostu Elçibey’in bu bağlamda Rusya ve İran’a karşı bölgede Türkiye etkisinin temsilcisi olduğu, fakat Rus destekli bir girişimle de devrilmesine göz yumulduğu yönünde değerlendirmeler de yapılmıştır⁵⁶⁵. Bu konu ile ilgili bir başka değerlendirme ise Elçibey’in Rusya ve İran’ı karşısına alan ve diğer Türk Cumhuriyetlerini de tedirgin eden Türkçü söylemlerinden Türkiye yönetiminin de rahatsız olduğu ve bu nedenle de “ılımlı” bir lider arayışında olduğu yönündedir⁵⁶⁶.

Getirilen bu yorum, tespit ve değerlendirmelerin kritiğine girmeden Türkiye’nin bu süreç içerisinde izlemiş olduğu politikanın o döneme özgü Türk Dış İşlerinin genel politik çerçevesi içerisinde kaldığının vurgulanması gerekmektedir. Türk Dış İşlerinin

⁵⁶¹ Aydın, s. 404.

⁵⁶² Şükrü Elekdağ, “Şaşkınlığın Daniskası”, *Milliyet Gazetesi*, 27.06.1993. http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/5kEaeK3HpYpEz2AYuKrODA_x3D_x3D (Erişim;17.10.2010) ve Aydın, s.404-405.

⁵⁶³ Kasım, s .84-85.

⁵⁶⁴ Elekdağ, agy.

⁵⁶⁵ Bal, s. 447.

⁵⁶⁶ Cafersoy, s. 133 ve Aydın, s.405.

klasik dengeli tavır ve olayların dışında kalma anlayışı bağlamında Sovyetlerin çökmesiyle birlikte, Azerbaycan örneğinde olduğu gibi Türkiye'nin önüne çıkan siyasi, ekonomik ve tarihi bir fırsat karşısında kendisinden beklenen büyük ve olgun sorumluluğun gereklerini yerine getirmede geç kalınmışlık yönündeki değerlendirmelerin de göz ardı edilmemesi gerekiyor⁵⁶⁷. Nitekim Elçibey iktidarının devrilmesini önleme adına Türkiye'nin müdahalede geç kaldığını 24 Haziran'da Türk Dış İşleri'nin BM Genel Sekreterliği'ne gönderdiği yazı ile kendisini göstermişti. Söz konusu mektupta Elçibey'i deviren S. Hüseyinov hadisesi “yasal hükümeti devirmeyi amaçlayan askeri isyan” olarak değerlendirilmekte ve “Türkiye'nin Azerbaycan'daki yasal temsilcileri” destekleyeceği ifade edilmekteydi⁵⁶⁸. Yukarıda da ifade edildiği gibi bu tarih aynı zamanda Azerbaycan parlamentosu tarafından Elçibey'in yetkilerinin Haydar Aliyev'e devredilmesine ilişkin alınan kararlarla aynı güne tesadüf eder. Bu durumda Türkiye'nin Azerbaycan'da Elçibey'i destekleme yönündeki politikasının ve bu yöndeki girişiminin en azından zamanlama açısından pek bir anlam ifade etmediği görülmektedir. Sonuç itibarıyla Kelbecer'in işgali, 4 Haziran Gence isyanı ve Elçibey'in devrilmesiyle sonuçlanan süreç içerisinde Türkiye kendisine dost ve müttefik olan bir yönetimin iktidardan devrilmesini önleyemezken bölgedeki Türkiye imajının da olumsuz yönde etkilenmesine yol açtı. Elçibey'den sonra iktidara gelen Haydar Aliyev döneminde ise Azerbaycan Türkiye ilişkilerinde bir süre soğukluk görülse de çok geçmeden ikili ilişkiler yeniden ve de gerçekçi bir zemin üzerinde kurulmaya başlandı.

---

⁵⁶⁷ İnan, s. 86-87.

⁵⁶⁸ Aydın, s.405.

4.BÖLÜM

HAYDAR ALİYEV DÖNEMİ AZERBAYCAN TÜRKİYE İLİŞKİLERİ

4.1. Azerbaycan’da Haydar Aliyev’in İktidara Gelmesi ve Türkiye’nin Tutumu

Haydar Aliyev’in Azerbaycan’da iktidara gelişi çeşitli çevrelerde özellikle Türkiye’de farklı değerlendirmelere neden olmuştur. Elçibey’in devrilmesi ve ardından Haydar Aliyev’in iktidara geliş sürecine ilişkin özellikle H. Aliyev’in geçmiş politik yaşamından hareketle onun “Rusya’nın adamı” veya “Rus yanlısı” olduğu yönünde bir takım kuşkulu ve tereddütlü bir algılama olduğu görülmüştü⁵⁶⁹. Sovyetler Birliği’nin en üst kademelerine ulaşmış tek Türk ve Müslüman olan, özgeçmişinde SSCB Başbakan birinci yardımcısı, Komünist Parti Merkez Komitesi Siyasi Büro (Politbüro) asli üyesi ve KGB Generali yazılan Haydar Aliyev’in⁵⁷⁰ iktidara geliş sürecinin sağlıklı değerlendirilebilmesi o dönemin Azerbaycan şartlarının doğru analiz edilmesi ve siyasi konjonktürün iyi etüt edilmesiyle ortaya çıkabilecektir.

Daha önce ifade edildiği gibi Haydar Aliyev iç savaş tehlikesinin yaşandığı bir dönemde E. Elçibey’in ısrarlı çağrılarını üzerine Nahçıvan’dan Bakü’ye gelmiş ve parlamento başkanlığına seçilmişti. Elçibey’in başkenti terk etmesinden sonra Milli Meclis tarafından alınan bir kararla Cumhurbaşkanı yetkilerini devralmış ve 29 Ağustos 1993’te yapılan referandumla Elçibey’in görevine son verilmesini müteakiben gerçekleşen seçimlerde devlet başkanlığına seçilmişti⁵⁷¹. Deneyimli bir politikacı olan H. Aliyev daha meclis başkanlığına seçildiği gün burada yaptığı konuşmada ülkesinin ve kendisinin izlemesi gereken politikaların genel çerçevesini çizmekteydi⁵⁷². H. Aliyev konuşmasında, ülkenin bağımsızlığına yönelik dışarıdan ve içeriden olmak üzere ciddi

⁵⁶⁹ Kasım, s. 85 ve Aydın, agy.

⁵⁷⁰ Haydar Aliyev ile ilgili bkz.; V.İ. Andriyanov ve H.F. Mirelemov, *Haydar Aliyev*, Nurlan Neşriyatı, Bakü 2008 ve İrade Hüseynova, *Müstegil Azerbaycan Devletinin Kurucusu*, Tehsil Neşriyatı, Bakü 2004.

⁵⁷¹ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s. 322-325.

⁵⁷² Aliyev, s.10-13.

tehlikeler yarandığını ve bunun için esaslı, ciddi politikalar üretilmesi gerektiğini vurgulamıştı. Aliyev'e göre Türkiye ile iyi ilişkiler kurulmuştu fakat Rusya ve İran'la da iyi ve geliştirilebilir ilişkilerin kurulması gerekliydi.

Kimi araştırmacılar H. Aliyev dönemi Azerbaycan dış politikasını iki döneme ayırmaktadır⁵⁷³. Bu dönemlerden birincisi Haziran 1993 – Şubat 1994 dönemini, ikincisi ise bu tarihten Aliyev iktidarının sonuna kadar devam eden süreyi kapsamaktadır.

Söz konusu birinci dönemde H. Aliyev, Elçibey'in nüfuz ve etki dairesinden hızla uzaklaştırmaya çalıştığı Azerbaycan'ın politikalarından rahatsızlık ve kızgınlık duyan Rusya'nın yatıştırılması yönünde bir politika izlemişti. Kuşkusuz eski bir Sovyet yöneticisi olan H. Aliyev ülkede bozulan istikrarın ve Ermenistan'la devam eden savaşta bir şekilde Rusya etkisinin var olduğunun farkındaydı. Elçibey'in Rusya'yı dışlayan, Türkiye yanlısı ve Batı yönümlü politikalarından ciddi bir şekilde rahatsızlık duyan Rusya, ülkeyi iç savaşa sürükleyen S. Hüseyinov'un güvendiği ve arkasındaki güçtü. Öte yandan daha önce değinildiği gibi Rus gizli servislerinin Azerbaycan'ı oldukça güç duruma düşürecek etnik zeminde ayrılıkçı düşüncelerin eyleme dönüştürülmesi şeklinde şekilde faaliyetleri de görülmekteydi. Etnik kökeni Lezgi, Talış, Kürt olan gruplar arasında ayrılıkçı propagandalar yapıyordu⁵⁷⁴. Rusya Ermenistan – Azerbaycan savaşında başından bu yana Ermenistan'dan yana tavır alarak ona her türlü desteği vermekteydi. Hocalı'daki katliamda 366. Rus alayı, Kelbecer'in işgalinde ise Rusya 7.Ordu'nun 128. Alayı doğrudan yer almış ve bunun dışında da askeri-lojistik yardımlar yapılmıştı. Ülkenin bağımsızlığından itibaren yaşananlar özellikle dış ilişkilerin yeniden gözden geçirilmesinin gereğini ortaya çıkarmıştı. Bu sebeple olmalı ki, H. Aliyev ilk başlarda daha dengeli bir dış politika izleme adına Rusya ile bozulmuş ilişkileri onarma yoluna gitmişti. Meclis Başkanlığı'na seçilmesiyle birlikte fiili olarak iktidarda söz sahibi olan Aliyev, 25 Haziran'da ilk önce Rusya'yı da dışarıda bırakan batılı şirketlerle yapılan ve nihai imza aşamasına gelmiş petrol anlaşmalarının dondurulması yönünde bir karar aldı⁵⁷⁵. H.Aliyev'in kısaca "ulusal

⁵⁷³ Aslanlı ve Hesenov, s. 144-145.

⁵⁷⁴ Hüseynova, s. 238.

⁵⁷⁵ Hüseynova, s.239.

çıkarlarımıza hizmet etmiyor”⁵⁷⁶ gerekçesiyle almış olduğu bu karar iki yılı aşkın bir süreden bu yana bu konu ile ilgili çalışmalar yapan ve yaklaşık 400 milyon ABD doları civarında para harcamış batılı şirketlerin tepkilerine neden olmuştu⁵⁷⁷. Anlaşmaların dondurulmasına yönelik tepkiler karşısında H. Aliyev, bu durumun geçici olduğunu, ülkesinin savaş durumunda olduğunu, iç istikrarın da temin edilmesinden sonra görüşmelere yeniden başlanacağı mesajını vermekteydi. H.Aliyev’in petrol anlaşmasını askıya alarak kendisine geniş bir hareket alanı yaratmayı amaçladığı söylenebilir. Nitekim daha sonraki gelişmelerin ışığında Aliyev’in Azerbaycan’ın petrol kaynaklarının üretimi ve işletilmesi hususunda “petrol diplomasisi”ne ciddi önem verdiği görülmüştü. Kuşkusuz Rusya bu durumdan memnuniyet duymaktaydı. Rusya’nın memnuniyetini artıran bir diğer önemli konu da Elçibey’in uzak durduğu BDT ile ilgili yaşanan gelişmelerdi. 23 Eylül 1993’te H.Aliyev Azerbaycan’ın BDT üyeliğine ilişkin belgeleri imzaladı⁵⁷⁸. Ardından Ekim ayında ise Rus petrol şirketi Lukoil’in Hazar Denizi’nin Azerbaycan sahasında petrol çalışmaları yapmasına ilişkin bir karar alınarak, batılı şirketlerle devam kararı alınmış petrol görüşmelerinde Rusya’nın da yer almasına olanak sağlandı. Petrol görüşmelerinde, oluşturulacak konsorsiyumda SOCAR kendi %30’luk hissesinden %10’nu Lukoil’a devretmişti⁵⁷⁹. Rusya’ya yönelik izlenen bu politikalar Azerbaycan’ın kuzey komşuyu yatıştırma hamleleri olarak görülmekteydi⁵⁸⁰.

Dış politikada bu gelişmeler yaşanırken iç istikrarın sağlanmasına yönelik de ciddi adımlar atılmaktaydı. Darbeci Albay S. Hüseyinov başbakanlığa getirilerek “kontrol” altına alınırken ülkenin güneyinde Elikram Hümbetov öncülüğünde oluşturulmaya çalışılan bölücü “Talış – Muğan Cumhuriyeti” sorun olmaktan çıkarılarak bertaraf edildi. Ülke içerisinde birlik, bütünlük ve istikrarın korunmasına yönelik bu çalışmalar yapılırken Ermenistan’la devam eden savaşta yenilgiler önlenemedi. 1993 yazı ve sonbaharında ülke topraklarının önemli bir parçası Ermenistan tarafından işgal edildi. Ağdam, Fuzuli, Cebrail, Gubadlı, Zengilan *rayon*ları bu dönemde kaybedildi. Böylece Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi ile Laçın ve Kelbecer’den sonra bu beş *rayon*un da

⁵⁷⁶ Aliyev, s.82-87 (“Petrol Şirketleri Temsilcileriyle Yapılan Görüşme”).

⁵⁷⁷ Hüseynova, agy.

⁵⁷⁸ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s. 333.

⁵⁷⁹ Aslanlı ve Hesenov, s.89-90.

⁵⁸⁰ Aydın, s. 405.

eklenmesiyle Azerbaycan topraklarının %20'si işgal edilirken ülkedeki mülteci sayısı da 1 milyonu bulmuş oldu.

4.2. Türkiye İle Siyasi İlişkiler

Elçibey'in Bakü'yü terk ettiği ilk günlerde Türkiye, onun ülkenin yasal devlet başkanı olduğu yönünde açıklamalar yapmaktaydı. Fakat çok geçmeden Türkiye, Elçibey'in iktidara dönmesinin güçlüğü ve de uzaması üzerine Meclis Başkanı H.Aliyev'i destekleme kararı aldı⁵⁸¹. Ve bu dönemden sonra Türkiye Azerbaycan ilişkilerinde yeni bir aşamaya geçildi. İlk başlarda Azerbaycan'ın dış politikada Rusya'ya özel ilgi göstermesi Türkiye'de farklı algılamalara yol açıtıysa da çok geçmeden Azerbaycan Türkiye'nin dış politikasında önemli bir konumda yer almaya devam etti. Gence İsyanı sürecinde temkinli bir dış politika izleyen Türkiye bu yeni dönemde daha aktif bir tutum sergilemeye başladı. Bu bağlamda Dış İşleri müsteşarı Özdem Sanberk 1993 yazında birkaç kez Azerbaycan'da ciddi temaslarda bulundu. Önce Elçibey'le, daha sonra ise H. Aliyev ve diğer yetkililerle görüşmeler yapıldı. Özdem Sanberk, Elçibey'in Cumhurbaşkanlığına devam edip edemeyeceğini belirleyecek olan referandumla ilgili de H. Aliyev'le fikir alışverişinde bulunmuştu⁵⁸². Ö.Sanberk tarafından H.Aliyev'e "Azerbaycan'ın önemli bir kısmı işgal altındayken yapılacak referanduma gölge düşürülmemesi uyarısı" ve "yapılacak olan referandumun bu ülkenin iç ve dış sorunlarını aşmasında yaşamsal önem taşıdığı" mesajı iletilmişti⁵⁸³. Bu aşamada Türkiye'nin tutumunun referandumun sonucuna göre daha belirgin bir hale geleceği vurgulanmaktaydı. Nitekim Cumhurbaşkanı S. Demirel de "Kim kazanırsa kazansın, Azerbaycan'daki referandum sonucunun Türkiye için geçerli olacağı" yönünde bir değerlendirmede bulunmuştu⁵⁸⁴. Türkiye'nin Azerbaycan'da iç istikrarın sağlanması

⁵⁸¹ Aydın, agy.

⁵⁸² *Ayin Tarihi*, Ağustos 1993. <http://www.byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=195&Yil=1993&Ay=8> (Erişim;10.11.2010). Referandum konusu ile ilgili değişik iddialar da ileri sürülmüştür. Örneğin, F. Demirkol bir çalışmasında Elçibey'in siyasi geleceğini belirleyecek olan referandum fikrinin Türkiye tarafından düşünülerek Bakü'ye önerildiğini, Bakü'nün de bunu kabul ettiğini iddia etmektedir. Elçibey'in Meclis tarafından görevden alınmasının hukuki temelini ve kesinliğinin sağlanması için Meclis kararının referanduma sunulması fikrinin Türkiye Dışişleri Bakanlığı'ndan çıktığı ve Özdem Sanberk tarafından da Bakü'ye iletildiği yazar tarafından ileri sürülmektedir. Bkz.; Ferman Demirkol, *Diktatörleri Uyku Tutmaz*, Der Yayınları, İstanbul 2002, s.35-37.

⁵⁸³ *Ayin Tarihi*, Ağustos 1993 (25-27-29 Ağustos).

⁵⁸⁴ Fikret Bila;"Türkiye Bakü için savaşa girmez", *Milliyet Gazetesi*, 31.08.1993, http://gazete.arsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/2_x2B_1T9umXBhH3dTYgF6q_x2F_hg_x3D_x3D (Erişim;10.10.2010).

yönünde gerek referandum gerekse kendisine cumhurbaşkanlığı yolunu açacak süreçte H. Aliyev'e destek verdiği bilinmektedir. H. Aliyev'in de bu destekten memnun olduğu muhakkaktı, fakat yine de Türkiye'nin Azerbaycan'ın dış politikasında ilk sıralarda yer tuttuğu söylenemezdi. Rusya'yı dikkate alan ve onunla kurulacak ilişkilere öncelik tanıyan H. Aliyev söylemlerinde sefeinin aksine olarak daha dengeli bir dış politika benimseyeceğini vurgulamaktaydı. Elçibey dönemindeki başarısızlıklarda Türkiye'nin de sorumluluk taşıdığını düşünen Aliyev, Elçibey'in sadece Türkiye'ye yakınlaşmasının doğru olmadığını dile getirmiş, Türkiye'nin de yardım etmediğini, sadece vaatlerde bulunduğunu ileri sürmüştü⁵⁸⁵. H. Aliyev'in güç dengelerini hesaba katarak izleyeceği dış politikanın daha dengeli olacağını ipuçları bu dönemden itibaren şekillenmeye başlamıştı. H. Aliyev'e kadar geçen süre zarfında açıkça Rusya yanlısı davranmanın bedelini A. Müttellibov, açıkça Rusya karşıtı davranmanın bedelini ise Elçibey, iktidarlarını kaybederek ödemişlerdi⁵⁸⁶. Bu yeni dönemde ise artık güç dengelerinin sağlanması yönünde daha duyarlı olunacağını işaretleri görülmekteydi. H. Aliyev'in bölgede varlığını daima hissettirmek isteyen Rusya'ya yönelik verdiği mesajda; "...Rusya çok büyük devlettir, kuzey komşumuzdur. Kuşku yok ki, Rusya ile Azerbaycan arasında bağımsızlık ilkelerine dayanan ilişkiler daha iyi, daha geniş ve faydalı olmalıdır"⁵⁸⁷ demektedir. Bu genel çerçeveden bakıldığında H. Aliyev iktidarının başlangıç dönemlerinde Türkiye ile ilişkilerde bir soğukluk görülmekteydi.

Türkiye açısından bakıldığında ise Azerbaycan olayları, Elçibey'in devrilmesi ve nihayetinde H. Aliyev'in iktidara geliş sürecinde iyi bir sınav verilmediği yönünde değerlendirmeler yapılmıştı. Oysa Sovyetlerin dağılması ile birlikte Azerbaycan ve de ötesinde Türkiye açısından ortaya çıkan manzara, perspektifleri olan yeni bir sürecin başladığı yönündeydi. Türkiye'ye atfen yeni fırsatlar, etkinlik alanı, yeni açılımlar, bölgesel güç gibi pek çok konudan bahsediliyordu. Fakat Türkiye bütün bunların üstesinden gelebilecek potansiyele sahip olmasına rağmen kararlılık noktasında ağır bir görüntü çizmekteydi. Elçibey iktidarının devrilmesi ile birlikte bölgedeki Türkiye imajı olumsuz yönde etkilenmekteydi. O dönem The New York Times'ta yer almış bir değerlendirmede, kendi içerisinde ekonomik meseleleriyle karşı karşıya olan 60

⁵⁸⁵ Rehber Beşiroğlu, "Aliyev Ankara'ya Yüklendi", *Milliyet Gazetesi*, 03.10.1993. http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/2_x2B_1T9umXBhH3dTYgF6q_x2F_hg_x3D_x3D (Erişim;10.10.2010).

⁵⁸⁶ Aslanlı ve Hesenov, s. 180.

⁵⁸⁷ Aliyev, s.11.

milyonluk Türkiye'nin çekingen politikasının Azerbaycan konusunda başarısızlığa uğradığı, sadece burada değil, diğer Türk cumhuriyetlerinde de güven kaybına yol açtığı ifade edilmişti⁵⁸⁸.

Ekim 1993'te H. Aliyev'in devlet başkanlığına seçilmesiyle birlikte Azerbaycan siyasi hayatında yeni bir dönem de başlamış oldu. Bu yeni dönemle birlikte Azerbaycan – Türkiye ilişkilerinde de gelişmeler görülmeye başlandı. Haydar Aliyev devlet başkanı sıfatıyla Batıyı ilk ziyaretini Süleyman Demirel'in arabuluculuğuyla Aralık 1993'te Fransa'ya gerçekleştirirken, bu Türkiye'nin Azerbaycan'a bu yeni dönemde de yardımcı olacağına belirtiydi⁵⁸⁹. Ardından 8–11 Şubat tarihleri arasında H.Aliyev'in Türkiye'ye resmi ziyareti gerçekleşti⁵⁹⁰. Ziyareti sırasında Cumhurbaşkanı Demirel, Başbakan Tansu Çiller, TBMM Başkanı Hüsamettin Cindoruk, siyasi parti liderleri, Ankara'daki yabancı ülke diplomatları, işadamları gibi geniş bir yelpazede görüşmeler yapan Aliyev, Büyük Millet Meclisi'nde de uzun bir konuşma yapmıştı⁵⁹¹. Aliyev'in bu ziyaretinde iki ülke arasında siyasi, ekonomik, mali, gümrük, eğitim, sağlık, kültür ve spor gibi değişik alanlarda 16 anlaşma imzalandı⁵⁹². Bu anlaşmalar içerisinde “Dostluğun ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma”⁵⁹³ daha sonra uzatılabilecek şekilde on yıllığına imzalanmıştı. Anlaşmaya göre taraflar siyasal, ekonomik, kültürel sosyal ve diğer alanlarda geliştirilecek ikili ilişkiler ve bölgesel-uluslararası sorunlar hakkında üst düzeyde sürekli danışmalar yapacaktı (Md. II). Diğer taraftan “toprakların zor kullanılarak ele geçirilmesinin ve bu yolda uluslararası tanınma veya hukuki statü elde edilmesinin kabul edilmezliği”(Md. IV) teyit edilmekteydi. Kafkasya'da barışın, istikrarın ve güvenliğin sağlanmasına yardımcı olması için bölge devletlerinin toprak bütünlüğünün korunmasını ve gerek ikili gerekse üyesi buldukları uluslararası kurumlar çerçevesinde işbirliği yapacak ve birbirlerine

⁵⁸⁸ *Aydın Tarihi*, Ağustos 1993 (5 Ağustos). Mustafa Aydın bu konuya ilişkin olarak; “bu durumun ilerleyen yıllarda benzer şekilde Ermenistan'da Ter-Petrosyan hükümeti zor durumdayken Türkiye'nin elini uzatacak cesareti bulamaması ve Türkiye yanlısı Özbek asıllı General Raşit Dostum'un Taliban karşısında yeterince desteklenmediği iddialarıyla bir araya gelince Türkiye'yle yakın ilişki içerisinde olmanın iktidarda kalmaya yetmediği inancını doğuracaktır” diye yazmaktadır Bkz.; Aydın, s. 405.

⁵⁸⁹ Aslanlı ve Hesenov, s.148.

⁵⁹⁰ Bu ziyaret ile ilgili bkz.; Aliyev, s. 359-410.

⁵⁹¹ Haydar Aliyev'in 9 Şubat 1994 tarihinde TBMM'de yapmış olduğu konuşmanın metni için bkz.; TBMM *Tutanak Dergisi*, Dönem:19, Yasama Yılı:3.C.53, 69uncu Birleşim, 9.2.1994 Çarşamba, s.14-22; <http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c053/tbmm19053069.pdf> (Erişim; 03.07.2011).

⁵⁹² Hüseynova, 159.

⁵⁹³ Anlaşma metni için bkz.; “Türkiye Cumhuriyeti İle Azerbaycan Cumhuriyeti Arasındaki Dostluğun ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma”, TC. Dışişleri Bakanlığı Resmi Web sitesi; <http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?7231> (Erişim; 11.11.2010).

yardımcı olacaklardı (Md. V). Öte yandan “Taraflardan birinin bir üçüncü ülke veya ülkeler tarafından saldırıya uğraması halinde diğer taraf, bu saldırının ortadan kaldırılması amacıyla, Birleşmiş Milletler Anlaşması’na ve diğer uluslararası yükümlülüklerine uygun olarak, saldırıya uğrayan tarafa yardım için gerekli önlemleri alacaktır ” denilmekteydi (Md. VI). XIV Madde ile petrol ve doğalgaz boru hatları da dâhil olmak üzere demir yolları, otoyolları, mal ve yolcu taşınması için bu konuda daha önce yapılan anlaşmalar teyit edilmiş, gerekli ek düzenlemeleri yapmak amacıyla ayrı ayrı anlaşmalar imzalanması kararlaştırılmıştı. Bu madde Azerbaycan petrolünün Türkiye üzerinden dış pazarlara çıkarılması için Elçibey döneminde yapılan anlaşmanın geçerliliğini kabul etmekteydi⁵⁹⁴. İmzalanan anlaşmalar içerisinde yer alan “Siyasal Danışmalara İlişkin Anlaşma”⁵⁹⁵ ile taraflar üyesi oldukları BM ve diğer uluslararası örgütler, konferans ve danışmalarda eşgüdüm içerisinde çalışmanın öneminden hareketle sürekli olarak gerek bölgesel gerekse dünyadaki meselelerin çözümü de dâhil pek çok konuda siyasi danışmalarda bulunacaklardı.

Yapılan bu anlaşmalar ile bir önceki dönemde varılan mutabakatların teyit edilerek ikili ilişkilerin daha da geliştirilmesi yönünde önemli adımlar atılmıştı. H. Aliyev bu anlaşmaların iki ülkenin gelecekteki ilişkileri açısından yeni yollar, yeni sayfalar açtığını, Türkiye ile Azerbaycan arasında dostluk ve kardeşlik ilişkilerinin devam edeceği anlamını taşıdığını ifade etmişti⁵⁹⁶.

H. Aliyev’in ilk resmi ziyaretinden sonra ikili ilişkilerin seyrinde ciddi anlamda iyileşme görülmeye başladı. Bu ilişkilerin gelişiminde H. Aliyev’le S. Demirel arasında kökü Demirel’in 1967’de SSCB’yi ziyaretine dayanan ve Aliyev’in Nahçıvan Meclis Başkanlığı yaptığı dönemde pekişen yakın ilişkilerinin önemli rol oynadığı da bilinmektedir.

Bu tarihten sonra Azerbaycan – Türkiye siyasi ilişkileri genel olarak bakıldığında yükselen grafik üzere devam etmiş, devlet ve hükümet yetkililerinin karşılıklı ziyaretleri ve pek çok alanda imzalan anlaşma ve protokollerle pekiştirilmeye çalışılmıştır⁵⁹⁷.

⁵⁹⁴ Aslanlı ve Hesenov, s.149.

⁵⁹⁵ Anlaşma metni için bkz.;TC. Dışişleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi; <http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?5443> (Erişim;11.11.2010).

⁵⁹⁶ Aliyev, s.374, 410.

⁵⁹⁷ Yaşar Kalafat ve Araz Aslanlı, “Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, Bal (Ed.), s.414. Anlaşma ve protokollerin listesi için bkz.; Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi; http://mfa.gov.az/index.php?option=com_content&task=view&id=348&Itemid=68 (Erişim; 18.11.2010).

Türkiye ile Azerbaycan arasında sağlam ilişkiler tesis edilirken zaman zaman ciddi sorunlar da yaşanmıştı. Mart 1995'te Mart 1995'te OMON⁵⁹⁸ adlı Azerbaycan özel görevli polis birlikleri tarafından H. Aliyev'e karşı yapılan darbe girişiminde Azerbaycan tarafının darbeye Türk istihbaratının rolü olduğunu ileri sürmesi ve akabinde yaşananlar iki ülke arasında bir süreliğine güven sorunu yaşanmasına yol açmıştı⁵⁹⁹. Zira bu girişim bastırıldıktan sonra Azerbaycan yönetiminden Türkiye'ye yönelik bazı ithamlar ileri sürülmeye başlamıştı. İddialara göre darbe girişiminde bazı Türkiye vatandaşları da yer almıştı. Olaylarda Ferman Demirkol ve Kenan Gürel gibi bazı Türkiye vatandaşı olup da Azerbaycan'da resmi görevlerde bulunan kimselerin isimleri geçmekteydi. Yine başka bir görüşe göre "Türkiye'deki bazı kesimler H. Aliyev'e güvenmemekte ve Elçibey'in Türk milliyetçiliğini tercih etmekteydi"⁶⁰⁰.

Bu bağlamda bir diğer yoruma göre de "Haydar Aliyev yönetimi ile dönemin Tansu Çiller başkanlığındaki hükümet arasında itimatsızlık yaşanmaktaydı"⁶⁰¹.

H. Aliyev 6 Mayıs 1997'deki Türkiye ziyareti sırasında TBMM'de yaptığı konuşmada⁶⁰² F. Demirkol, K.Gürel gibi Türkiye vatandaşlarının söz konusu darbenin planlayıcılarından olduğunu dile getirmişti⁶⁰³. H. Aliyev darbe girişimi ile bazı duyumlar aldığını, uluslararası bir toplantıya katılmak üzere bulunduğu Kopenhag'da S. Demirel tarafından bilgilendirildiğini ve uyarıldığını ifade etmişti⁶⁰⁴. Dahası Milli İstihbarat Teşkilatı'nın (MİT) Susurluk Raporu'nda da Azerbaycan'daki darbe girişiminden bahsedilmekteydi. Fakat raporun konu ile ilgili önemli kısımları "devlet sırrı" kapsamında değerlendirilerek kamuoyuna aksettirilmemişti⁶⁰⁵. Darbe girişiminde ismi en fazla geçen, o dönem Bakü Devlet Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde misafir öğretim üyesi ve Azerbaycan Milli Meclisi'nde de resmi danışman sıfatıyla çalışan F. Demirkol ise olayların farklı boyutta olduğunu iddia etmekteydi. Demirkol'un

⁵⁹⁸ OMON; Rusça *Otryad Militsii Osobogo Naznaçeniya*.

⁵⁹⁹ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII,s.327. Haydar Aliyev, *Müstegilliyimiz Ebedidir (Söylevler, Konuşmalar, Bildiriler, Mülakatlar)*, Üçüncü Kitap (Aralık 1994- Haziran 1995), Azərneşr, Bakü 1997, s. 264-302.

⁶⁰⁰ Aydın, s.406.

⁶⁰¹ Aslanlı ve Hesenov, s.150 ve İrfan Ülkü, *Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan*, Doğan Kitap, İstanbul 2000, s.235-262.

⁶⁰² Konuşma metni için bkz.; Haydar Aliyev, *Müstegilliyimiz Ebedidir (Söylevler, Konuşmalar, Bildiriler, Mülakatlar)*, Dokuzuncu Kitap (Mart 1997- Mayıs 1997),Azərneşr,Bakü 2000, s. 308-328.

⁶⁰³ Aliyev, Dokuzuncu Kitap..., s. 320.

⁶⁰⁴ Aliyev, Dokuzuncu Kitap..., s. 319.

⁶⁰⁵ "Darbe girişimi yine sır", *Milliyet* Gazetesi, 24.01.1998. http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/eu6MJLoENkVxZJphLA4How_x3D_x3D (Erişim; 21.11.2010).

iddialarına göre olaylarda kendisinin doğrudan dahli olmasa da, Türkiye’den bazı kesimlerin 1994’te imzalanmış “Asrın Kontratı” petrol anlaşmasında Türkiye’nin % 1.75 olan payının % 5 artırılması yönünde bir düşünce mevcuttu⁶⁰⁶. Bu iddiaların tersi yönünde yorumlar da zaman zaman dönemin Türkiye medyasında kendine yer bulmuştu⁶⁰⁷.

H.Aliyev döneminde yaşanan bu gerginliğin dışında Azerbaycan Türkiye siyasi ilişkilerinin olumlu ve uyum içerisinde devam ettiği söylenebilir. Aliyev dönemi Azerbaycan’ın dış politika bağlamında stratejik amaçları doğrultusunda dünya ülkeleri ile siyasi, diplomatik, iktisadi vd. ilişkilerini kurup geliştirirken Türkiye’yi özel bir konumda görmüştü. İkili ilişkilerin uluslararası hukukun ilkeleri çerçevesinde geliştirildiğini fakat bazı önemli özelliklere sahip olduğunun vurgulanması gerekiyor. Kuşkusuz bunda sık sık ifade edilen tarihî, etnik, kültürel ve dinî müştereklik ve coğrafi yakınlık itici güç rolünü oynamıştı. İki ülkenin “doğal müttefik” konumu devam etmekle birlikte “stratejik müttefik” konumuna geçilmesinin temelleri bu dönemden itibaren atılmaya başlamıştı. Aynı zamanda daha önce vurgulandığı gibi, iki cumhurbaşkanı arasındaki iyi diyalog ve yakınlığın devletlerarasındaki ilişkilerde oynadığı önemli rolü unutmamak ve göz ardı etmemek gerekiyor.

Dönemin Azerbaycan - Türkiye ilişkilerinin öne çıkan belki de en önemli özelliklerinden birisi Aliyev’in “bir millet iki devlet” söyleminin ön plana çıkarılması ve ona vurgu yapılması olmuştu. H. Aliyev 13 Mart 2001’de TBMM’de yaptığı konuşmada şu değerlendirmeyi yapmıştı;

“...Geçip giden yıllar içerisinde bizim ülkelerimiz, halklarımız arasındaki ilişkilerimiz genişlemeye devam etmiştir. Biz artık Türkiye – Azerbaycan stratejik müttefiklik düzeyine ermiş bulunuyoruz. Bu devletlerarası ilişkilerdir. Fakat halklarımız arasındaki ilişkilerin tarihi çok daha büyüktür ve bunun değeri ondan daha da fazladır. Çünkü

⁶⁰⁶ Demirkol, s. 208.

⁶⁰⁷ Taha Akyol, “Bir petrol hikayesi”, *Milliyet Gazetesi*, 08.02.1995. http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/1e6juMkbbNERUbu_x2B_InFlwg_x3D_x3D ve Aynı yazar, “Azeri jesti”, *Milliyet Gazetesi*, 06.04. 1995. http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/1e6juMkbbNERUbu_x2B_InFlwg_x3D_x3D (Erişim; 21.11.2010). Petrol anlaşmasında Türkiye’nin %1.75 olan hissesine %5 eklenerek % 6.75’e çıkarılmasına ilişkin olarak çalışmamızın enerji başlıklı alt bölümünde değinilmektedir.

bizler aynı köklere mensubuz. Aynı milli manevi değerlere, aynı dile, aynı dine mensubuz...”⁶⁰⁸.

Sonuç olarak gelinen noktada Azerbaycan – Türkiye siyasi ilişkileri ortak payda değerleri temelinden hareket ederek uluslararası hukuk normlarına dayanan, jeostratejik ve jeopolitik açıdan önemi ve perspektifi olan bir düzeyde görülmektedir.

4.3.Haydar Aliyev Dönemi Ermenistan – Azerbaycan Dağlık Karabağ İhtilafı Bağlamında Azerbaycan – Türkiye İlişkileri

Ermenistan – Azerbaycan ihtilafı ve devamındaki savaşın sonuçları Azerbaycan açısından oldukça kötü ve aynı zamanda dramatik bir tablo ortaya çıkardı. Ülkenin yaklaşık beşte biri işgal edilirken, o dönem toplam nüfusu yedi milyon civarında olan Azerbaycan nüfusunun yedide biri de mülteci konumuna düştü. Savaşın açmış olduğu yaraların insani boyutu her ne kadar ifade edilemese de Karabağ savaşlarının Azerbaycan ekonomisine vurduğu zararın kesin olmamakla birlikte değerinin rakamsal olarak 60 milyar ABD dolarını bulduğu resmi beyanlara yansımaktadır⁶⁰⁹. Azerbaycan topraklarının bir bölümünün Ermenistan’a birleştirilmesi amacıyla lokal çatışmalar şeklinde başlayan ve giderek geniş çaplı bir saldırı ile savaşa dönüşen Karabağ savaşlarında Azerbaycan’ın Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi, Laçın, Kelbecer, Ağdam, Fuzuli, Cebrail, Gubadlı ve Zengilan vilayetleri Ermenistan tarafından işgal edildi. 1994 Mayıs ayına gelindiğinde ise Rusya’nın girişimleriyle Kırgızistan’ın başkenti Bişkek’te taraflar arasında bir “Ateşkes Protokolü” imzalandı⁶¹⁰. 12 Mayıs 1994’te yürürlüğe giren anlaşma zaman zaman Ermenistan tarafından ihlal edilse de günümüze kadar devam etmektedir.

Azerbaycan topraklarının işgal edilmesi ile ilgili yaranmış ihtilafın çözümünde AGİT ilkeleri çerçevesinde hareket edilmesi yönünde mutabık kalınmış ve bu bağlamda

⁶⁰⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi; “Haydar Aliyev Elektron Senedler Toplusu - 2001 Yılı” s..84-89; <http://www.elibrary.az/docs/toplu/nitq/2001.pdf> (Erişim;21.11.2010). Ayrıca bkz.; “Haydar Aliyev’in Konuşması”, *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 21,C.56,Yasama Yılı 3. 68inci Bileşim, 13.3.2001 Salı. <http://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem21/yil3/bas/b068m.htm> (Erişim;31.01.2011).

⁶⁰⁹ State Committee Of The Republic Of Azerbaijan On Deals Of Refugees And Internally Displaced Persons Resmi Web Sitesi; <http://www.refugees-idps-committee.gov.az/az/pages/16.html> (Erişim; 25.11.2010).

⁶¹⁰ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s. 332.

AGİT'in Minsk Grubu oluşturularak görevlendirilmiştir⁶¹¹. İşgal edilmiş Azerbaycan topraklarının boşaltılması ile ilgili BM Güvenlik Konseyi de 822, 853, 874 ve 884 Sayılı kararlar almıştır⁶¹². Fakat gerek AGİT, gerekse Birleşmiş Milletler, Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çıkarılmasına yönelik gücü ve iradeyi göstermemiştir. Kimi araştırmacılar BM Güvenlik Konseyi'nin söz konusu kararlarını "etkisiz kararlar serisi" olarak değerlendirirken⁶¹³, bazı araştırmacılar da Ermeni saldırıları karşısında alınan bu kararların etkisinin ne olduğunun sorgulanması gerektiğini ileri sürmektedir⁶¹⁴. Türkiye'nin Karabağ meselesindeki tutumuna baktığımız zaman iki dönemden söz edilebilir. Bunlardan birincisinde, olayların ilk başladığı tarih olan 1988'lerden Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı 1991'e kadar geçen süre zarfında Türkiye, Karabağ'daki gelişmeleri Sovyetlerin iç meselesi olarak ele almıştı. Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve SSCB'nin çöküşü ile başlayan ve günümüze kadar devam eden ikinci dönemde ise Türkiye, Karabağ meselesini uluslararası hukuk çerçevesinde, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sağlanması ve problemin çözümünün adaletli bir şekilde olması yönünde bir politikaya sahip oldu. Türkiye'nin bu politik duruşu ihtilafın taraflarından olan Azerbaycan'ın görüşü ile paralellik arz etmektedir. Türkiye Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sağlanması yönündeki tutumunu bulunduğu hemen her platformda dile getirmeye, problemin çözümüne katkı sağlamaya devam etti ve de etmektedir. Azerbaycan Devleti ve hükümeti Karabağ meselesini, BM, AGİT, Avrupa Konseyi, İslam Konferansı Örgütü gibi uluslararası kurum ve kuruluşlar, gerek Rusya, Türkiye gibi bölge ülkeleri, gerekse bölgede çıkarları olan ABD, İngiltere, Fransa, Almanya gibi diğer dünya devletleri nezdindeki girişimleri ile ve her türlü vesile

⁶¹¹ AGİT ve AGİT Minsk Grubu'nun faaliyetleri ile ilgili bkz.; Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi; http://www.mfa.gov.az/index.php?option=com_content&task=view&id=597&Itemid=1 ; http://mfa.gov.az/khojaly/index.php?option=com_content&task=view&id=20&Itemid=33 (Erişim;27.11.2010).

⁶¹² BM Güvenlik Konseyi'nin bu kararları ile ilgili bkz.; Birleşmiş Milletler Resmi Web Sitesi; <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/247/71/IMG/N9324771.pdf?OpenElement> (822 Sayılı karar), <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/428/34/IMG/N9342834.pdf?OpenElement> (853 Sayılı karar), <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/557/41/PDF/N9355741.pdf?OpenElement> (874 Sayılı karar), <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/631/20/PDF/N9363120.pdf?OpenElement> (884 Sayılı karar). (Erişim 27.11.2010).

⁶¹³ Aslanlı ve Hesenov, s.63.

⁶¹⁴ Johannes Rau, *Berg-Karabach in der Geschichte Aserbaidshans Und die Aggression Armeniens Gegen Aserbaidshans*, Verlag Dr.Köster, Berlin 2009,s. 345. Ayrıca bu konu ile ilgili bkz.; Havva Memmedova, "Ermenistan Saldırganlığı Karşısında Birleşmiş Milletlerin Tutumu", *Akademik Bakış*, C.2,S.4, Yıl 2009,s.25-33; http://www.ataum.gazi.edu.tr/e107_files/sayi4/ermenistan-saldirganligi-karsisinda-birlesmis-milletler-8217in-tutumu-1250881127.pdf (Erişim;27.11.2010).

ile gündeme getirmişse de somut bir netice elde edilememiştir. Haydar Aliyev'in on yıllık iktidarı dönemine ilişkin olarak ülkede siyasi istikrarın sağlandığı, ekonomik ve askeri yapılanmalar açısından ciddi gelişmeler kaydedildiği, ancak Karabağ meselesinin adeta kaderine terk edildiği yönünde yorumlar da yapılmaktadır⁶¹⁵. Geçip giden yıllar içerisinde ihtilafın çözümü yönünde bir netice alınamaması bu ve benzeri yorumları beraberinde getirmektedir. Öte yandan bu konuda her ne kadar bir sonuç alınamamış olsa da Azerbaycan, meselenin çözümü için çaba göstermeye devam etmektedir. Azerbaycan siyasi hayatının on yılı (1993 – 2003) ile neredeyse özdeşleşen ve adeta ona şekil veren⁶¹⁶ devlet başkanı Haydar Aliyev, Şubat 2001'de Azerbaycan Milli Meclisi'nde Karabağ meselesi ile ilgili kendi iktidar döneminin adeta muhasebesini yapmıştı. Devlet başkanı 23 Şubat tarihli meclis oturumundaki konuşmasında⁶¹⁷ ülkenin toprak bütünlüğünün sağlanması için diplomatik yönden yoğun çaba sarf ettiklerini fakat henüz bir sonuca varılmadığını dile getirmişti. H. Aliyev gerek BM ve AGİT gibi uluslararası kuruluşlar, gerekse yabancı ülkelerin üst düzey yetkilileriyle yapmış olduğu tüm görüşmelerinde Karabağ meselesini müzakere ettiğini ifade etmekteydi. Bu güne kadar geçen süre zarfında 68 ülkenin devlet başkanı ve başbakanı ile toplam 485 görüşme yaptığını dile getiren Aliyev, ABD ile 18, Fransa ile 16, Rusya ile 28, Türkiye ile 78 görüşmede bu meseleyi müzakere ettiklerini, müzakerelerde ise Azerbaycan'a yardımcı olunmasını istediğini vurgulamıştı⁶¹⁸. İstisnalar olmak koşuluyla uluslararası kuruluşlar ve batı dünyasında hep çifte standartlarla karşılaşıldığını, dolayısıyla kayda değer bir ilerleme sağlanamadığını ifade eden Aliyev, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin de mesafeli bir tutum sergilediklerinin altını çizmişti. “İslam Konferansı Örgütü, İran ve Türkiye dışında kabul eden ülke yok” diyen Cumhurbaşkanı, “bizim dost ve kardeş ülkemiz” olarak bahsettiği Türkiye'nin Ermenistan'ı mütecaviz olarak gördüğünü ve her platformda bunu beyan etmesinin önemli bir husus olduğunu vurgulamıştı⁶¹⁹.

⁶¹⁵ Mehmet Dikkaya ve Adem Çaylak, “Haydar Aliyev Dönemi'nde Azerbaycan'ın Ekonomik ve Politik Dönüşümü; Fırsatlar ve Sorunlar”, *USAK Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, C. 3, S. 5, Yıl 2008, s. 134.

⁶¹⁶ Dikkaya ve Çaylak, s. 132. Alec Rasizade ise biraz daha uçlarda bir yorum getirerek adeta devletle özdeş olduğunu ileri sürmektedir; bkz. Alec Rasizade, “Azerbaijan Descending Into The Third World After a Decade of Independence”, *Comparative Studies Of South Asia, Africa and The Middle East* Vol. XXII, No. 1&2 (2002) s.131. <http://cssaame.com/issues/22/rasizade.pdf> (Erişim; 13.11.2010).

⁶¹⁷ Konuşmanın metni için bkz.; “Haydar Aliyev Elektron Senedler Toplusu - 2001 Yılı” s.53-61.

⁶¹⁸ “Haydar Aliyev Elektron Senedler Toplusu - 2001 Yılı”, s. 58.

⁶¹⁹ “Haydar Aliyev Elektron Senedler Toplusu - 2001 Yılı”, s. 58-59.

Genel olarak bakıldığında Karabağ meselesi Türkiye'nin Ermenistan politikasının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştı. Daha önceki bölümlerde de ifade edildiği gibi Türkiye, Ermenistan'ı tanımasına rağmen onun gerek Türkiye'ye karşı bazı asılsız iddialar ileri sürmesi gerekse de Azerbaycan topraklarını işgal etmesi nedeniyle sınırlarını kapatmış ve diplomatik ilişki tesis etmemiştir. Türkiye Karabağ meselesi çözüme kavuşuncaya dek söz konusu kararını gerek Avrupa devletleri, gerekse ABD'nin baskılarına rağmen değiştirmeyerek Azerbaycan'ın yanında yer almıştır. Diğer taraftan BM ve AGİT gibi uluslararası kuruluşlar nezdinde yürütülen çalışmalar ile de meselenin çözümüne katkı sağlamaya devam etmiştir. Azerbaycan'ın en önemli dış politika sorunu olan Karabağ meselesinde Türkiye Azerbaycan'la birlikte hareket etmekte, bu sorunun bir an önce barışçıl, adil ve kalıcı bir çözüm bulunması amacıyla AGİT Minsk Grubu çalışmalarına aktif olarak katılmaktadır.

4.4. Askeri İlişkiler

Azerbaycan bağımsızlığını ilan ederken ve devamındaki süreçte düzenli ve disiplinli bir orduya sahip olamamanın sıkıntılarını ciddi anlamda yaşamış ve bedelini ziyadesiyle ödemişti. Azerbaycan Savunma Bakanlığı Ekim 1991'de kurulsa da ordu kuruculuğu işinde büyük eksiklikler ve sorunlar yaşanmaktaydı. Yaşanan bu sorunların ve aksaklıkların objektif ve sübjektif nedenleri vardı. Elçibey iktidarına kadar geçen süre zarfında bir türlü düzenli orduya geçilememiş, ülkenin savunulması işinde polislerin yanı sıra gönüllü milis kuvvetleri oluşturularak görevlendirilmişti. Siyasi kutuplaşmanın yoğun olarak yaşandığı bu dönemde savaş taktik yeteneği kısıtlı, silah ve lojistik konusunda ciddi bir şekilde sıkıntı yaşayan mahalli savunma birlikleri görünümündeki bu gönüllü milis kuvvetleri kendi aralarındaki iletişim ve koordinasyon eksikliği, organizasyon bozukluğu ile bölgedeki Rus ordu birliklerinin de desteğini alan düzenli Ermeni birliklerinin saldırılarına zaman zaman karşı koysa da netice itibarıyla yenilgileri önlemede başarılı olamamıştı. Merkezi bir yönetimin olmaması ve özellikle siyasi çekişmelerin ve ihtirasların neredeyse savaşı tali bir mesele konumuna itmesi Azerbaycan'ın askeri yenilgilerinde önemli faktörlerdendi. Eski Sovyet Ordusu'na ait olan silahların, askeri araç ve malzemelerin millileştirilmesinde de ihmalkâr davranılmış, bu silah ve gereçlerin ya Rus askerleri tarafından bozulmasına, ya da ayrı

ayrı grup ve şahısların eline geçmesine göz yumulmuştu⁶²⁰. Böyle bir dönemde iktidara gelen Elçibey bu olumsuz tabloyu değiştirmek ve milli ordunun kurulması için ciddi girişimlerde bulunmuştu. Bu bağlamda Türkiye'den yardım istenmişti. Türkiye Azerbaycan'ın kendi ordusunu kurması için buraya çoğunluğunu emekli askerlerin oluşturduğu askeri uzmanlar göndererek yardımcı olmaya çalışmıştı. Fakat sayıları 1600'ü bulan bu askeri uzmanların görevlerine Elçibey'in devrilmesinden sonraki karmaşık dönemde son verilmişti⁶²¹. Öte yandan yine Elçibey döneminde askeri okullarda eğitim almak üzere 200 öğrenci Türkiye'ye getirilmişti⁶²². Azerbaycan birliklerinin Ermeni ordusu karşısında yenilgilerinde Türkiye'nin askeri açıdan müdahale etmesi yönünde beklentiler oluşsa da bunun gerçekleşmesi mümkün görülmemişti. İki ülke arasındaki askeri ilişkiler H. Aliyev döneminde daha ciddi ve sistematik bir şekilde kuruldu. Bişkek Ateşkes Anlaşması'ndan sonra Azerbaycan'da ordu kuruculuğu işinde yeniden yapılanma yoluna gidilmiş ve bu bağlamda da Türkiye ile yakın ilişkiler kurulmuştur. Bu dönemden itibaren ikili ilişkilerde askeri ve güvenlik konuları da sık sık gündeme gelmiş ve bu doğrultuda işbirliği anlaşmaları imzalanmıştır. Kronolojik olarak baktığımız zaman askeri dayanışma anlamında aşağıdaki anlaşmaların öne çıktığı görülmektedir;⁶²³

1. 10 Haziran 1996, Ankara - “Askeri Eğitim, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması”
2. 5 Mayıs 1997, Ankara - “Azerbaycan Cumhuriyeti İle Türkiye Cumhuriyeti Arasında Stratejik İşbirliğinin Genişlendirilmesine İlişkin Beyanname”
3. 24 Temmuz 1999, Bakü - “Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerine Karşılıksız Askeri Yardım Gösterilmesine İlişkin Anlaşma”

⁶²⁰ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII,s. 296.

⁶²¹ Aydın, s.405.

⁶²² Cafersoy, s. 124.

⁶²³ Askeri alanda imzalanmış anlaşmaların listesi için bkz.; Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi; http://mfa.gov.az/index.php?option=com_content&task=view&id=348&Itemid=68 (Erişim; 18.11.2010).

4. 28 Temmuz 1999, Bakü - “Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Kosova Türk Taburu Görev Kuvveti Bünyesinde Kosova’ya Gidecek Azerbaycan Bölüğü’nün Faaliyetine İlişkin Anlaşma ”
5. 5 Nisan 2000, Bakü - “Azerbaycan Cumhuriyeti İle Türkiye Cumhuriyeti Arasında ‘Azerbaycan Cumhuriyeti Savunma Bakanlığı Ordu Birlikleri İhtisas Okulu’ Oluşturulmasına Ve Eğitimine İlişkin Anlaşma”
6. 16 Mayıs 2000, Bakü - “Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Karşılıksız Askeri Yardım’a İlişkin Anlaşma”
7. 20 Eylül 2000, Bakü – “Savunma Sanayinde İşbirliği Anlaşması”
8. 28 Şubat 2001, Bakü – “Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkiye Cumhuriyeti Arasında Karşılıksız Askeri Yardım Anlaşması”
9. 14 Mayıs 2002, Bakü - “ Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti İle Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Karşılıksız Askeri Yardım Anlaşması”
10. 25 Haziran 2003, Ankara – “Azerbaycan Cumhuriyeti Savunma Bakanlığı İle Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanlığı Arasında Karşılıksız Mali Yardımın Tatbikine İlişkin Protokol ”.

1996’den itibaren başta Genelkurmay başkanları olmak üzere kuvvet komutanları ve Azerbaycan Savunma Bakanlığı yetkilileri periyodik olarak karşılıklı ziyaretlerde bulunmuş, ilişkilerin geliştirilmesi yönünde yoğun faaliyet göstermişlerdir. 1990’ların ikinci yarısından itibaren Türk Silahlı Kuvvetleri, Azerbaycan Ordu’sunun eğitim, teknik, lojistik açıdan yapılanması ve gelişmesine yönelik faaliyetler yürütmüştür. Türkiye stratejik açıdan Azerbaycan Ordu’sunun gelişimi ve yapılanması yönünde bir politika yürütmektedir. Bu bağlamda NATO üyesi olan Türkiye Azerbaycan’ın bu kurumun olanaklarından yararlanması için ciddi girişimlerde bulunmuştur. Azerbaycan stratejik amaçları çerçevesinde Avro-Atlantik siyasal, güvenlik, ekonomik ve diğer yapılara entegrasyonu bağlamında NATO ile işbirliği kurulması yönünde faaliyetler göstermektedir⁶²⁴. Azerbaycan Avro-Atlantik İşbirliği Konseyi ve NATO’nun “Barış için Ortaklık Programı” çerçevesinde sadece askeri değil, siyasi niteliği de haiz olan

⁶²⁴ Azerbaycan’ın NATO ile ilişkilerinin kurulma sürecine ilişkin olarak bkz.; Hüseyinova, s.105-137.

NATO ile ilişkilerin geliştirilmesine önem vermektedir. Bu ilişkiler dış politika ve güvenlik bağlamında Azerbaycan devleti tarafından ciddi ve önemli bir konu olarak görülmektedir. Bu yönüyle Azerbaycan - Türkiye askeri ilişkileri hem ikili, hem de NATO çerçevesinde gelişmeye başlamıştır.

“Barış için Ortaklık Programı” çerçevesinde ordusunu NATO standartlarında yeniden yapılandırma politikasını uygulamaya çalışan Azerbaycan eğitim, savunma, altyapı, teknik donanım gibi pek çok askeri projesini Türkiye’nin yardımı ile gerçekleştirmektedir⁶²⁵. Bu bağlamda Türkiye’nin yardımı ile Azerbaycan Yüksek Askeri Okulu NATO standartlarında eğitim vermeye başlamış, 2001’de Azerbaycan’da NATO’nun “Cooperative Determination - 2001” tatbikatı gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Kosova’da ve Afganistan’daki Türk Barış Gücü bünyesinde Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerine ait birer birlik de yer almıştır. Türkiye, Azerbaycan Ordusu’nun yeniden yapılandırılması ve reform edilmesi için yaklaşık 170 milyon dolar civarında bir askeri yardım yapmıştır⁶²⁶.

2000’li yılların başlarında Azerbaycan Türkiye ilişkileri ciddi ilerlemeler kaydetmiştir. Bu yakınlık ve işbirliği hem Azerbaycan’ın güvenliği, hem de Türkiye’nin bölgesel çıkarlarının güvenliğinin sağlanması açısından önem arz etmektedir. Öte yandan Azerbaycan’ın kendi toprak bütünlüğünü sağlaması ve koruması açısından bu askeri ilişkiler önemli bir husustur ve Türkiye de bu yönde faaliyet göstermekte ve özellikle Azerbaycan’ın Avro-Atlantik oluşumuna entegrasyonu Türkiye’nin ulusal güvenlik çıkarları ile örtüşmektedir. H.Aliyev döneminin dış politikasının omurgasını, denge politikasının oluşturduğunu düşündüğümüzde Azerbaycan’ın Batı bloku ile Rusya arasında kendisine manevra alanı yaratmayı amaçladığı görülmüştü⁶²⁷. Azerbaycan’ın Türkiye ve Türkiye aracılığıyla NATO ile olan askeri-siyasi ilişkileri bölgede varlığını her zaman hissettiren Rusya tarafından tasvip edilmemektedir⁶²⁸. 2000’li yılların başlarına kadar geçen süre zarfında Rusya eski nüfuz dairesinde yeniden etkin bir rol oynamak için uğraşmıştır. Konumuz açısından bakıldığı zaman Rusya özellikle

⁶²⁵ Aygün Askerzade, “NATO Çerçevesinde Azerbaycan-Türkiye Askeri İşbirliği ve Bölgesel Güvenlik Sorunları”, *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, Cilt 5, Sayı 20, Kış 2009, s.5-6.

⁶²⁶ Askerzade, s. 6-10.

⁶²⁷ Ramil Memmedov, “Güney Kafkasya’daki Yeni Jeostratejik Oyunun Güvenlik Yapılanması ve Azerbaycan”, *Stratejik Öngörü*, Yıl 2, Sayı 4 (2005), s.57.

⁶²⁸ Mehmet Alpargu, “Güvenlik Boyutunda Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, (Genelkurmay ATASE Yayınları) Yıl 2, S. 3 (Şubat 2004), s.5-6.

Kafkasya’da Türkiye’yi ve Türkiye’nin timsalinde Batı’yı kendisine rakip olarak görmektedir. Bu bağlamda Rusya’nın 1993’lerde geliştirdiği “Yakın Çevre” (Rusça; Blijniy Zarubej; Yakın Çevre veya Yakın Yurtdışı) ilkesi ve bu çerçevedeki politikaları ile kendi çıkar ve ilgi alanı olarak gördüğü bölgeler üzerinde ekonomik ve siyasi çıkarlarını koruma düşüncesinde olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Yakın Çevre, “bir zamanlar Sovyetler Birliği tarafından jeopolitik ölçekte işgal edilen bölgede, Moskova’nın karar alıcı merkez olacağı bir çerçevenin yeniden inşasının gerekliliğine önceliği verecek politikanın avukatlığı için kısa bir formül oluyordu”⁶²⁹. Yakın Çevre politikası Rusya’nın şu amaçlarına hizmet etmeliydi;

1. *BDT ülkeleri arasında Rusya’nın eşitler arasında birinci konumunun sürdürülmesi.*
2. *BDT’nin dış sınırlarının korunması.*
3. *Eski Sovyet cumhuriyetlerinde yaşayan Rus azınlığının korunması.*
4. *Eski Sovyet cumhuriyetlerinde istikrarın, İnsan haklarının ve özgürlüğün garanti edilmesinde Rusya’nın sorumluluk üstlenmesi.*
5. *Eski Sovyet cumhuriyetlerinde var olan 30 askeri üssün korunması*⁶³⁰.

Azerbaycan’ın Türkiye ve NATO ile askeri-siyasi ve güvenlik bağlamında ilişkiler içerisine girmesi Rusya’nın tepkisini çekmiştir. Diğer taraftan Kafkasya’nın bir başka ülkesi Gürcistan’ın NATO’ya üye olma isteğinin olması bu tepkileri daha da artırmıştır. Gürcistan hem NATO, hem de bu kurumun üyesi olan Türkiye ile yakın ilişkiler kurmuştur. Türkiye siyasi-ekonomik olarak verdiği desteğin yanı sıra NATO’nun BİO Programı çerçevesinde Gürcistan Ordusu’nun yeniden yapılandırılması ve geliştirilmesi için bu ülkeye yardımlar yapmaktadır. Türkiye tarafından Gürcistan’a 1998’de 5,5 milyon, 1999’da 3,8 milyon, 2000 yılında 4 milyon ABD Doları maddi yardımda bulunulmuştur. Bu dönemde Gürcistan silahlı kuvvetler yıllık bütçesinin 20 milyon dolar olduğundan hareketle yapılan yardımların önemi ortaya çıkmaktadır⁶³¹.

⁶²⁹ Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası. Amerika’nın Küresel Üstünlüğü Ve Bunun Jeostratejik Gereklilikleri*, (Çev. Yelda Türedi), İnkılap Kitabevi, İstanbul 2005, s.151.

⁶³⁰ S.Crow; “Why Has Russian Foreign Policy Changed”, RFE/RL Research Report, 16 Mayıs 1994, s.3’ten aktaran; Zeynep Dağı, “Rusya’nın Yakın Çevre Politikası ve Türkiye”, İhsan D. Dağı (Der.), *Türk Dış Politikasında Gelenek ve Değişim*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1998, s.87

⁶³¹ Aydın, s.420.

Kafkasya’da Azerbaycan ve Gürcistan’ın NATO ile yakın ilişkiler kurmaya yönelik politikaları Rusya açısından SSCB sonrası güç boşluğunun NATO ve ABD tarafından doldurulacağı yönünde bir tedirginliğe yol açmaktadır⁶³². Rusya, Kafkasya ve Hazar havzasında kendisini dışarıda bırakacak oluşumların stratejik çıkarlarına ters bir durum olarak görmektedir. Bölgedeki etkinliğini ve nüfuzunu kaybetmek istemeyen Rusya zaman-zaman Azerbaycan aleyhinde açık bir şekilde uygulamalar yapmıştır. Karabağ savaşı ve sonrasında Ermenistan’ı desteklemiş, ona silah, teknik malzeme, lojistik yardımları yapmıştır. Sadece 1994–1996 yılları arasında Ermenistan’a bir milyar ABD doları tutarında silah vermiş, Ermenistan’daki askeri üslerini de modernleştirmiştir⁶³³. Öte yandan Rusya Çeçenistan savaşlarında Azerbaycan’ın Çeçenistan’a destek verdiğini öne sürerek bazı yaptırımlar uygulamıştır. Demir yolu, kara ve deniz ulaşımını Azerbaycan’a kapatarak ekonomik ambargo uygulamıştır⁶³⁴. Rusya’nın bölge üzerinde kontrolünü kaybetmek istemeyişi Azerbaycan üzerindeki baskılarını artırmasına neden olmuştur. Artan baskılar karşısında Azerbaycan’ın daha dengeli bir politika izlediği görülmüştür. Bu bağlamda Ocak 2002’de Moskova’da Rusya ile Azerbaycan’daki Gebele Radyolokasyon İstasyonu’nun (RLS) statüsü, kullanım ilkeleri ve koşullarına ilişkin bir anlaşma imzalanmıştır. Azerbaycan’ın Gebele bölgesinde SSCB döneminde yapılmış, Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Hint Okyanusu’na uzanacak şekilde geniş bir coğrafi alanı izleme kapasitesine sahip olan bu radar istasyonu söz konusu anlaşmayla taşınmazları Azerbaycan’ın, taşınabilir mülkü Rusya’nın malı kabul edilerek yıllık bedeli on milyon ABD Doları olmakla Rusya’ya kiralanmıştır⁶³⁵.

Azerbaycan’ın Türkiye ve NATO ile olan ilişkileri bölgenin bir diğer devleti İran’ı da rahatsız etmektedir. İran özellikle NATO’nun kendi yanı başına konuşlanmasını doğal olarak istememektedir. Bu durum İran’ın Azerbaycan’a yönelik politikalarında etkili olabilmekte ve Ermenistan’ın da katılımıyla Rusya ile ortak bir paydada buluşabilmektedir.

Sonuç olarak Azerbaycan – Türkiye askeri ilişkileri kurulup gelişirken, her iki ülkenin çıkarları doğrultusunda NATO’nun da bölgeye yönelmesiyle Rusya’nın Zakavkazya,

⁶³² Şimşek, s. 517.

⁶³³ *Azerbaycan Tarihi*, C.VII, s.339.

⁶³⁴ Aslanlı ve Hesenov, s.183.

⁶³⁵ Aslanlı ve Hesenov, s.191-194.

Batı'nın Transkafkasya olarak adlandırdığı Güney Kafkasya'da güç ve nüfuz mücadelesi devam edecek bir görüntü içerisindedir.

4.5. Azerbaycan Türkiye İlişkilerinde Enerji Konusu

Azerbaycan Türkiye ilişkilerinin dikkat çekici yönlerinden birisi de enerji konusudur. Bugün gelinen noktada enerji ve enerji kaynağı olarak petrol ve doğalgaza atfedilen önem ekonomik nedenlerin yanında onun stratejik ve siyasi konumu ile de doğrudan ilişkilidir.

XXI. yüzyılın başları itibariyle dünya siyasasının temel eksenini, enerji kaynakları, bu kaynakların kontrolü ve enerji arzı güvenliği etrafında cereyan ediyor⁶³⁶. Petrol ve doğalgaz bağlamında dünyanın en önemli enerji kaynaklarına sahip olan Hazar havzası ve bu coğrafyada yer alan Azerbaycan'ın zengin enerji kaynakları tarihen büyük devletlerin-güçlerin ilgi odağı olmuştur. Azerbaycan'ın Abşeron yarımadasında petrol çıkarılmasının tarihi çok eskilere dayansa da özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çarlık Rusya'sında 1872'de iltizam sisteminin kaldırılmasından sonra batı sermayesinin ilgisini çekmiştir⁶³⁷. Ünlü Nobel kardeşleri ve Rothschild başta olmak üzere Batı sermayesi bu dönemden itibaren Azerbaycan'a-Bakü'ye gelmiş ve 1920'de Azerbaycan'da bolşevik-Sovyet işgaline kadar geçen süre içerisinde ciddi ekonomik kazançlar elde etmişlerdi.

XX. yüzyılın başlarında dünyada üretilen petrolün neredeyse yarısını üreten Azerbaycan- Bakü ve Hazar havzası özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında Müttefik ve Antanta devletlerinin mücadele verdikleri, sahip olmak istedikleri stratejik bir konuma sahipti.

28 Nisan 1920'de Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından işgal edilerek Sovyetleştirilmesinden 1991'de tekrar bağımsızlığına kavuşuncaya dek geçen süre içerisinde Azerbaycan petrolü üzerinde Sovyet yönetimi söz sahibi olmuş ve bu kaynakları kendi istekleri doğrultusunda kullanmıştır. Azerbaycan petrolünün Sovyetlerin hayatında oynadığı rol özellikle II. Dünya Savaşı yıllarında ortaya çıkmıştır.

⁶³⁶ Mehmet Ali Bilginoğlu, "Dünya Enerji Piyasalarındaki Gelişme Eğitimi ve Türkiye'nin Enerji Politikası Stratejisi", N. Doğan, F. Kula ve M. Öcal (Ed.), s. 445.

⁶³⁷ Bilgi için bkz.; *Azerbaycan Tarihi*, C.IV, s.218 vd.

Alman Führeri Adolf Hitlerin de Bakü petrolerini ele geçirme planlarının olduğu bilinmektedir. 1939–1945 yılları arasında SSCB'nin üretmiş olduğu 172 milyon ton petrolün 118,9 milyon tonunu Azerbaycan üretmişti⁶³⁸. SSCB döneminde Azerbaycan petrolerinin üretimi ve işletimi konusunda tek yetkili Moskova yönetimi olmuştu. Dolayısıyla Azerbaycan petrolü ile Batı'lı devletlerin ve şirketlerin ilgi duyması 1990'lı yılların başlarına kadar sadece düşünce olarak kalmıştı. Fakat daha SSCB dağılmadan kısa bir süre önce 1989'da İskoçya'nın *Ramco Energy*, 1991'de ise ABD'nin *AMOCO*, İngiltere'nin *BP* şirketleri ile görüşmeler yapılmıştı. Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesinden sonra ise zengin petrol kaynaklarının işletilmesi konusunda batılı şirketlerle görüşmelere devam edilmiş, bir takım anlaşmalar imzalanmıştı⁶³⁹. Azerbaycan'ın kendi petrol kaynaklarının işletilmesi hususunda ekonomik yetersizliği ve teknolojik eksikliği onun batılı büyük petrol şirketleriyle işbirliği içerisine girmesine yol açmaktaydı. Amerika şirketlerinin başını çektiği batılı petrol şirketlerinin Azerbaycan petrolüne yatırım yapmaya hazırlandığı bir dönemde, Haziran 1992'de Elçibey iktidara gelmiştir. Elçibey'in iktidar dönemi öncesi ve sonrasında Azerbaycan yakın tarihinin siyasi hayatının en zor süreçlerinden birisi olmuştu. Ülkenin gerçek bağımsızlığının ekonomik bağımsızlıktan geçtiğinden hareketle Elçibey döneminde petrol işine daha ciddiyetle yaklaştığı görülmüştü. Elçibey petrolün işletilmesi için *Azerineft* ve *Azneftkimya* adlı iki devlet şirketini aynı çatı altında birleştirmiş ve 13 Eylül 1992'de Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (State Oil Company of Azerbaijan Republic - SOCAR) kurulmuştur⁶⁴⁰.

Elçibey döneminde batılı şirketlerle petrolün işletilmesi konusunda ABD şirketlerinden ziyade İngiliz şirketleri ile yakın ilişkiler kurulduğu görülmüştü. Kasım 1992'de Elçibey yönetimi ile BP öncülüğündeki AİOC (Azerbaijan International Operating Company) arasında petrol sahalarının geliştirilmesi amacıyla bir anlaşma imzalanmıştı. SOCAR'ın %30'luk hisse ile yer aldığı, AMOCO, BP (Statoil, Pennzoil) Ramco, Unocal, MC Dermott gibi batılı şirketlerin imzaladığı anlaşmada Elçibey'in isteği doğrultusunda Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı da oluşturulan konsorsiyumda yerini almıştı. Yapılan program çerçevesinde Azerbaycan'ın Hazar denizindeki *Güneşli*, *Çıracak* ve *Azeri* petrol yataklarının işletilmesi Haziran 1993'te Londra'da yapılacak

⁶³⁸ Mais Emrahov, *İkinci Dünya Mühâribesi 1939-1945*, Mütercim Neşriyatı, Bakü 2010, s. 364.

⁶³⁹ Hüseynova, s. 229-231 ve Gadjiev, s.411.

⁶⁴⁰ Sabit Bağirov, "Azerbaijani Oil: Glimpses of a Long History" s.5. <http://www.sam.gov.tr/perceptions/Volume1/June-August1996/AZERBAIJANIOILGLIMPSESOFAALONGHISTORY.pdf> (Erişim; 11.12.2010).

görüşmelerden sonra nihai şeklini alacaktı. Fakat Azerbaycan'da devam eden savaşın yanı sıra iç istikrarın bozulması ve Elçibey'in iktidardan uzaklaştırılması petrol görüşmelerine bir süreliğine ara verilmesine yol açtı. Devlet başkanı görevini de vekâleten üstlenmiş olan Meclis başkanı H.Aliyev mevcut koşullarda (siyasi bunalım, askeri durum ve devam eden savaş nedeniyle) anlaşmaların dondurulması yönünde bir karar aldı. Elçibey döneminde varılan anlaşmaya göre Azerbaycan petrolü Türkiye üzerinden ihraç edilecekti. Daha önceki bölümlerde değinildiği gibi Azerbaycan'da istikrarın keskin bir şekilde bozulması petrol anlaşmaları ile ilişkiliydi. Öncelikle Azerbaycan yönetiminin anlaşmalarda İngiliz şirketlerini ön plana çekmesi ABD çevrelerinde rahatsızlığa yol açmaktaydı. Nitekim Ermeni lobisinin de girişimleriyle Azerbaycan ABD'nin "Özgürlükleri Destekleme Yasası" gereğince eski Sovyet cumhuriyetleriyle yapılacak olan insani ve mali yardımlardan mahrum bırakılmaktaydı⁶⁴¹. Öte yandan bölgede stratejik çıkarı olan iki komşu devlet Rusya ve İran'ın ısrarla istemelerine rağmen petrol anlaşmalarının dışında tutulması Azerbaycan'da istikrarın bozulmasında etkili olmuştu. Nihayet daha dengeli bir petrol anlaşması için Şubat 1994'te tekrar görüşmelere başlanmış, 20 Eylül 1994'te Bakü'de Gülistan Sarayı'nda *Asrın Anlaşması* olarak adlandırılan kontrat imzalanmıştır⁶⁴². Petrol anlaşması ABD, Büyük Britanya, Rusya, Türkiye, Norveç, Suudi Arabistan ile Azerbaycan arasında, bir başka ifade ile 11 petrol şirketi arasında imzalanmıştı. SOCAR ile BP, AMOCO, Lukoil, Penzoil, Statoil, Unocal, MC Dermott, Ramco Energy, TPAO ve Delta-Nimir arasında imzalanmış "Mega Proje"de hisse dağılımı aşağıdaki gibi belirlenmişti;

1. -SOCAR (Azerbaycan)-%20
2. -BP (İngiltere)- %17,12
3. -AMOCO (ABD)-%17,01
4. -Lukoil (Rusya)- %10
5. -Penzoil (ABD)-%9,81
6. -Unocal (ABD)-%9,52
7. -Statoil (Norveç)-%8,56

⁶⁴¹ Hüseynova, s. 233-234.

⁶⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz.; Haydar Aliyev Elektron Senedler Toplusu; "Neft Strategiyası Esrin Müğavilesi"

I. Bölüm – <http://www.elibrary.az/docs/toplu/neft/1f.pdf> ; II.Bölüm - <http://www.elibrary.az/docs/toplu/neft/2f.pdf> . (Erişim;11.12.2010).

8. -MC Dermott (ABD)-%2.45
9. -RAMCO (İngiltere)-%2,08
10. -TPAO (Türkiye)-%1,75
11. -Delta (Suudi Arabistan)-%1,68

Anlaşmaya göre Hazar denizinin Azerbaycan sektöründe yer alan *Azeri*, *Çırag* yataklarının tamamı, *Güneşli* yatağının ise derinlik kısmının kaynakları 30 yıl süreyle taraflarca işletilecekti ve çıkarılması öngörülen 630 milyon ton petrol için 11,5 milyar ABD doları civarında yatırım yapılacaktır⁶⁴³. Çıkarılması öngörülen petrol ve yatırıma ilişkin değişik rakamlar verilmektedir⁶⁴⁴. Fakat rakamlar petrol çalışmalarının ilerlemesiyle değişiklikler göstermektedir. Bugün gelinen noktada resmi verilere göre üretime ilişkin yatırımların 15 milyar dolar civarına ulaşacağı öngörülmektedir⁶⁴⁵. Daha sonra bu anlaşmada bir takım değişiklikler olmuştur. Petrolün işletilmesine ilişkin yapılan ilk görüşmelerde-müzakerelerde SOCAR'ın %30 gibi bir hisseye sahip olacağı belirlenmişti. Fakat siyasi gelişmeler çerçevesinde Rus Lukoil şirketi de anlaşmaya dahil edilmişti ve SOCAR'ın %30'luk hissesinden %10'u Lukoil'a devredilmişti. Anlaşmanın imzalanmasından sonra ise SOCAR kendi %20'lik hissesinin %5'ni ABD'nin EXXON şirketine, %5'ni de TPAO'ya devretmiş ve Türkiye'nin Mega Proje'deki payı %6,75'e yükselmiştir⁶⁴⁶. Daha sonraki dönemlerde bu anlaşmalarda bir takım satış işlemleri gerçekleşmiş ve hisse dağılımı aşağıdaki gibi şekillenmiştir⁶⁴⁷;

1. BP- %34,14
2. SOCAR - %10
3. Chevron- %10.28
4. Statoil- %8,56
5. TPAO- %6.75
6. Exxon /Mobil- %8
7. Devon Eberqu- % 5,63
8. Itochu- %3,92

⁶⁴³ Haydar Aliyev Elektron Senedler Toplusu; "Neft Strategiyası Esrin Mügavilesi" II. Bölüm, s.9.

⁶⁴⁴ Kenan Çelik ve Cemaleddin Galaycı, "Azeri Petrolünün Dünü ve Bugünü", *Avrasya Etüdləri*, S.16, Sonbahar-Kış 1999, T.C. Başbakanlık, TİKA Yayını, Ankara 1999, s.108'de 8 milyar, Hüseyinova, s.243'de 7,4 milyar dolar gibi bir yatırım bedelinden bahsedilmektedir.

⁶⁴⁵ <http://socar.az/btc-az.html> . (Erişim 12.12.2010).

⁶⁴⁶ Aslanlı ve Hesenov, s. 91 ve "Neft Strategiyası, Esrin Mügavilesi", II. Bölüm, s.12

⁶⁴⁷ <http://socar.az/btc-az.html> .

9. Inpex- %10
 10. Delta Hess %2,72.

Mega Proje’de Rusya’nın tutumu dikkat çekici olmuştur. Daha önce anlaşma dışı kalması nedeniyle Azerbaycan’da istikrarın bozulmasında dolaylı olarak rol oynayan Rusya, Azerbaycan’ın kendi hissesinden %10’luk bir pay ile anlaşmaya dâhil olmuştu. Fakat imza töreninden sadece iki gün sonra Rusya Dış İşleri Bakanı Andrey Kozirev söz konusu anlaşmayı uluslararası hukuka aykırı olarak gördüklerini ve dolayısıyla da tanımadıklarını açıklamıştı. Bundan sonra Rusya Hazar Denizi’nin hukuksal statüsü meselesini ortaya atmış ve statü meselesi belirleninceye kadar yapılmış ve yapılacak herhangi bir anlaşmanın hukukî açıdan dayanağının olmadığını iddia etmişti⁶⁴⁸. Rusya’nın bu itirazları gerek Mega Proje, gerekse daha sonra yapılmış diğer petrol ve doğalgaz anlaşmalarını ve onların yürürlüğe girmesini engelleyemese de Hazarın statüsü meselesi kıyıdaş ülkeler arasında ciddi müzakere konusu olmuştur. Hazar’a kıyıdaş olan Azerbaycan, Rusya, İran, Kazakistan ve Türkmenistan arasında denizin paylaşımı sorun haline gelmiş ve bu konu ile ilgili 2010 yılına kadar geçen süre zarfında yapılan görüşmelerde bir sonuç alınamamıştır. Öte yandan Rus Lukoil şirketi Nisan 2003’te Mega Proje’deki %10 olan hissesini Japon Inpex şirketine satarak anlaşmadan çekilmiştir⁶⁴⁹. Hazar’ın statüsü sorununun ortaya çıkması hukukî olmakla birlikte ekonomik ve siyasi nedenlerle de sınıksız bağlıdır. Uzun bir zaman diliminde Hazar havzasına yerleşerek bölgeyi kontrol altına almış Rusya, İran’la birlikte bağımsızlıklarını kazanmış Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan’ın petrol ve doğalgaz kaynaklarının kendi jeostratejik ve ekonomik çıkarları doğrultusunda işletilmesini istemektedir. Batı’nın Hazar havzasına duymuş olduğu ilgi Rusya tarafından rahatsız edici bir durum olarak görülmektedir. Sonuç itibariyle Rusya bu tutumu ile Hazarın statüsü sorununu ortaya atarak hem bölgenin ekonomik potansiyelinden yararlanmayı, hem de eski nüfuzunu koruyarak etkinliğini artırmayı düşünmektedir⁶⁵⁰. Öte yandan İran da Azerbaycan’ın Hazar’daki petrol ve doğalgaz çalışmalarından rahatsızlık duymuş ve ciddi tepkiler göstermiştir. Nitekim 2001 yazında Hazar’ın kendine ait sularında petrol çalışmaları yapan Azerbaycan gemileri İran savaş

⁶⁴⁸ Hüseynova, 244-245.

⁶⁴⁹ Aslanlı ve Hesenov, s. 93.

⁶⁵⁰ Cavid Abdullayev, “Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Hazar’ın Statüsü ve Doğal Kaynaklarının İşletilmesi Sorunu”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.48,S.1, s. 255-256.

gemileri tarafından engellenmiş, ardından İran savaş keşif uçakları Azerbaycan sınırlarını ihlal ederek bir gerginliğe yol açmıştı. Bu gelişmeler üzerine Türkiye, İran'ı uyararak ona bir nota dahi vermişti⁶⁵¹.

Hazar'ın statüsü ile ilgili tartışmalar sürerken, Azerbaycan kendi sınır suları içerisindeki doğal kaynakların işletilmesine ilişkin yabancı petrol şirketleriyle anlaşmalar imzalamaya devam etmiştir. 20 Eylül 1994'te imzalanmış Mega Proje'den itibaren Haziran 2003'e kadar geçen süre zarfında toplam 22 anlaşma imzalanmıştır⁶⁵². Maddi değeri onlarla milyar dolarla ifade edilen bu anlaşmalarla Azerbaycan ekonomisini kalkındırma, büyük devletlerin desteğini kazanma ve bağımsızlığını biraz daha sağlamlaştırma olanağına kavuşmuştur⁶⁵³. Dünyanın en önemli ve büyük petrol şirketlerinin anlaşmalarda yer almaları ve burada yatırım yapmaları ülkenin sosyo-ekonomik açıdan bir dönüşüm yaşamasında çok ciddi bir yere sahip olmuştur. Değişik ülke şirketlerinin anlaşmalarda yer almasına gönderme yapılarak Azerbaycan için "petrolün Birleşmiş Milletleri" ifadesi kullanılmıştır⁶⁵⁴. Türkiye de Azerbaycan'daki bu büyük projelerin içerisinde yer almıştır; bunlardan birincisi *Mega Proje* olup TPAO'nun burada % 6,75'lik bir hissesi vardır. İkincisi *Şahdeniz* doğalgaz yatağı, üçüncüsü ise daha sonradan katıldığı *Araz-Alov ve Şerg* yataklarının işletimine ilişkin yapılan anlaşmalardır. Bu anlaşmalar Türkiye'nin önüne yeni imkânlar çıkarmış, sadece Azerbaycan'a değil, bölgenin tamamına yönelik dış politikasında enerji ve bu enerji kaynaklarının dünya piyasalarına çıkarılması hususunu daha önemli bir konu haline getirmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan petrol ve doğalgazının işletilmesi ve nakledilmesinde Türkiye özel bir konuma sahip olmuştur.

4.6. Petrol Boru Hatları

Kafkasya, Hazar ve Orta Asya ülkelerinin sahip oldukları doğal kaynakların dış dünyaya çıkabilmesi başlı başına bir sorun olmuştur. SSCB döneminde merkez-Moskova yönümlü bir altyapı oluşturulması çöküş sonrası dönemde bölge ülkelerinin doğal kaynaklarını sadece Rusya üzerinden değil de kendi siyasi ve ekonomik çıkarları

⁶⁵¹ "Türkiye'den İran'a Azerbaycan Notası", *Hürriyet* Gazetesi, 13 Ağustos 2001, <http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2001/08/13/15107.asp> (Erişim; 10.11.2010).

⁶⁵² "Neft Stratejisi, Esrin Müğavilesi", II. Bölüm, s.9-143.

⁶⁵³ Aslanlı ve Hesenov, s. 95.

⁶⁵⁴ Veramalla Anjaiah, "Azerbaijan; A'United Nations of the Oil Industry", *The Jakarta Post*, 14 Haziran 2007'den aktaran; Dikkaya ve Çaylak, s. 135.

doğrultusunda dış pazarlara ulaştırılmasını gündeme getirmiştir. Bu konuda ilk adımlar Azerbaycan tarafından atılmış ve kendi petrolünün Türkiye üzerinden nakledilmesi yönünde bir düşünce ve irade ortaya koymuştur. Bu konu Elçibey döneminden itibaren gündeme gelse de gerçekleşmesi için uzunca bir süre beklentiler karşılanamamıştı. Hazar petrolünün dış dünyaya nakledilmesinde siyasi, ekonomik ve jeostratejik unsurlar belirleyici rol oynadı ve XXI. yüzyılın başlarına kadar bu konu etrafında tartışmalar devam etti. Fakat Azerbaycan petrolünün dış dünyaya nakledilmesi hususunda ekonomik konulardan ziyade siyasi nedenler daha belirleyici oldu.

Genel olarak bakıldığı zaman petrolün dış dünyaya çıkarılmasında üç proje öne çıkmıştı;

1. Azerbaycan – Dağıstan – Çeçenistan – Rusya hattı veya Bakü – Novorossiysk hattı,
2. Bakü – Supsa (Gürcistan) hattı,
3. Azerbaycan – Gürcistan – Türkiye hattı veya Bakü –Tiflis-Ceyhan (BTC).

Uzun süren müzakerelerden sonra Bakü – Tiflis – Ceyhan projesinin petrol ana ihrac hattı olacağı yönünde bir karar alınmıştır⁶⁵⁵. BTC'nin yapımına 2003'te başlanmış ve petrol 28 Mayıs 2006'da Ceyhan terminaline ulaşmıştır. 4 milyar ABD doları tutarında bir yatırımla gerçekleşmiş olan BTC hattının toplam uzunluğu 1768 kilometre olup, günlük kapasitesi 1 milyon varildir⁶⁵⁶. BTC projesi Kafkasya ve Hazar havzası enerji kaynaklarının dünya piyasalarına ulaştırılmasında Rusya'nın fiili tekeli kırıan ilk proje, aynı zamanda da stratejik açıdan önemli bir konuma sahip olan bir proje olmuştur⁶⁵⁷. Bugün gelinen noktada Hazar bölgesinin enerji kaynaklarının Rusya'nın tekeli dışında ve yeni devletlerin bağımsızlığının garantisi olacak biçimde ulaştırılması, Batı dünyası için büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda Türkiye, dünya siyasal sisteminin “*sorunlu*” unsurları İran ve Afganistan gibi seçeneklerin dışında tek alternatif olarak öne çıkmıştır. Türkiye bir enerji ağı olmak, bu konumunu stratejik bir güce

⁶⁵⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.; “Neft Strategiyası, Esrin Müğavilesi”, III.Bölüm, s.3 - 37. <http://www.elibrary.az/docs/toplu/neft/3f.pdf>

⁶⁵⁶ Agb. s. 29-30.

⁶⁵⁷ Sedat Çal, “Bakü- Tiflis- Ceyhan Boru Hattı Projesi Kapsamındaki Anlaşmaların Hukuki Yönden Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.63,S. 4, 2008, s.91. <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/936/11660.pdf> (Erişim 12.12.2010) .

dönüştürebilmek, ekonomik gelir elde etmek ve bölgesel güç konumunu korumak gibi nedenlerle bu projeyi önemsemiştir⁶⁵⁸.

Türkiye, Azerbaycan'ın *Şahdeniz* doğalgaz yatağı projesinde de % 9'luk bir hisseye sahiptir ve bu yataktan üretilen doğalgaz da BTC'ye paralel olarak çekilen bir hat ile Tiflis üzerinden Erzurum'a ulaşmaktadır. Bakü – Tiflis - Erzurum (BTE) adlı bu hattın uzunluğu 970 km olup yıllık kapasitesi 30 milyar m³'tür. Yapımına 2004 yılında başlanılmış ve 2007 yılında da kullanıma açılmıştır⁶⁵⁹. Türkiye açısından *Doğu – Batı Koridoru*'nun oluşturulması çerçevesinde BTE önemli bir konuma sahip olmanın yanında Kafkasya, Orta Asya ve Orta Doğu enerji kaynaklarının Türkiye üzerinden nakledilmesi konusunda belirlenmiş hedefler açısından da önem arz etmektedir⁶⁶⁰.

Bu bağlamda BTC ve BTE hatlarının işleme açılması bölgede enerji alanında işbirliği bakımından uzun vadeli sürecin birinci evresinin tamamlanması anlamına gelmekte olup, Kazakistan ve Türkmenistan doğal kaynaklarının da bu projeye entegre olmasıyla bölgesel işbirliğinin alanı da genişleyebilecektir⁶⁶¹. Bu yönüyle Azerbaycan'ın Türkiye'nin dış politikasındaki öneminin bir kez daha arttığı görülmektedir. Türkiye her ne kadar Azerbaycan enerji kaynaklarının işletilmesinde istenilen düzeyde temsil edilememiş olsa da dünyanın en büyük petrol şirketleriyle rekabet ederek bu önemli projelerde yer almıştır. Kanaatimizce en önemlisi de jeostratejik önemini pekiştirecek şekilde dünya petrol ve doğal gaz üretiminin ciddi bir bölümünün nakledileceği enerji nakil merkezi olma yolunda önemli bir fırsat yakalamıştır. BTC ve BTE hat projeleri Azerbaycan – Türkiye ilişkileri açısından uzun vadeli stratejik işbirliğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir somut projelerdir.

4.7. Ekonomik ve Ticari İlişkiler

Azerbaycan'ın uluslararası siyasi ve ekonomik sistemle bütünleşmesinde Türkiye'nin önemli bir konuma sahip olduğu daha önceki bölümlerde görülmüştü. İflas etmiş sosyalist ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş sürecindeki Azerbaycan ile Türkiye

⁶⁵⁸ Mitat Çelikpala, "1990'lardan Günümüze Türk-Rus İlişkileri", *ASAM Avrasya Dosyası*, C.13,S.1, 2007, s. 277.

⁶⁵⁹ <http://socar.az/btc-az.html>.

⁶⁶⁰ Sedat Laçiner ve Hasan Selim Özertem; "Hazar Enerji Kaynakları; Enerji - Siyaset İlişkisi ve Türkiye", M. Turgut Demirtepe (Ed.), *Orta Asya & Kafkasya Güç Politikası*, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu Yayını (USAK), Ankara 2008,s. 99.

⁶⁶¹ *BOTAŞ 2008 Yılı Sektör Raporu*, Bilkent- Ankara 2008.s.22. <http://www.enerji.gov.tr/BysWEB/DownloadBelgeServlet?read=db&fileId=49223> (Erişim;10.12.2010).

arasında öncelikle ekonomik ve ticari ilişkilerin hukukî altyapısını oluşturan pek çok anlaşma ve protokol imzalanmıştır. Ve bu anlaşmalar ikili ilişkilerin ahdi temelini oluşturmuştur⁶⁶². Elçibey döneminden itibaren H.Aliyev ve sonrası da dahil olmak üzere ikili ilişkilere temel oluşturan bu anlaşmaların bazıları aşağıdakilerdir;

- *Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması* 01.11.1992,
- *Kara Ulaştırması Anlaşması* 01.11.1992,
- *Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması* 09.02.1994,
- *Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması* 09.02.1994,
- *Uzun Vadeli Ticari ve Ekonomik İşbirliği Programı ve İcra Planı* 06.11.2007,
- *Ortaklık ve İşbirliği Anlaşması* 06.11.2007⁶⁶³.

Yapılan bu anlaşmalar Türkiye ile Azerbaycan arasındaki iktisadi ve ticari ilişkilere zemin teşkil etmektedir. Genel çerçevede içerisinde bakıldığında Türkiye sermayesinin ve müteşebbislerinin 1990'lı yıllarda geçiş süreci yaşayan Azerbaycan ekonomisine önemli katkıları olmuştur. 1991 yılından itibaren başlayarak iki binli yıllara gelinceye dek Azerbaycan'da yüzde yüz Türk sermayeli, müşterek veya temsilcilik olarak faaliyet gösteren şirket sayısı bin üç yüzü aşmıştır. Fakat 2000 yılı itibariyle aktif faaliyet gösteren şirket sayısı yaklaşık altı yüz civarındadır. Türk şirketleri yaklaşık otuz bin kişiye istihdam sağlarken, yaptıkları yatırımların da bir buçuk milyar ABD Doları tutarında olduğu kaydedilmektedir⁶⁶⁴. Azerbaycan'da petrol dışı sektörler temel alındığında en fazla yatırımın Türkiye firmaları tarafından yapıldığı ifade edilirken, bu şirketler genelde küçük ve orta ölçekli şirketler olarak görülmektedir. Bütün bunlarla birlikte ticari ve ekonomik hayatın hemen her alanında, bankacılıktan tekstile, inşaatın telekomünikasyona kadar değişik sektörlerde faaliyet göstermektedir. İki binli yılların başları itibariyle iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin genel seyri aşağıdaki tablolara yansdığı gibi olmuştur⁶⁶⁵;

Azerbaycan'ın Türkiye ile Olan İhracat ve İthalatı (% olarak)

⁶⁶² *Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 2000, s.15 -16; <http://ekutup.dpt.gov.tr/disekono/oik528.pdf> (Erişim; 03.12.2010).

⁶⁶³ TC. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Anlaşmalar Genel Müdürlüğü, Azerbaycan Ülke Profili, s.5; <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/ANL/TurkCumhuriyetDb/Azerbaycan.doc> (Erişim; 02.02.2011).

⁶⁶⁴ *TİKA Azerbaycan Ülke Raporu*, s.25; http://www.tika.gov.tr/yukle/dosyalar/ULKERAPORLARI/Azerbaycan_UlkeRaporu.pdf (Erişim; 27.12. 2010).

⁶⁶⁵ Tablolara için bkz.; *TİKA Azerbaycan Ülke Raporu*, s.21-24.

İhracat		1995	1996	1997	1998	1999	2000
	Türkiye	4,2	6,2	5,3	22,4	7,4	6,0
	Rusya	15,7	17,6	23,1	17,5	8,9	5,6
İthalat							
	Türkiye	21,0	22,5	22,6	20,4	13,8	11,0
	Rusya	13,2	16,5	19,1	18,0	21,9	21,3

Azerbaycan'a 1994 – 1999 yılları arasında 5,2 Milyar ABD Doları tutarında yabancı sermaye girmiştir. Bunun 3,4 milyar doları petrol sektörüne, 1,8 milyar doları ise diğer sektörlere ait olmuştur.

Azerbaycan'daki Türkiye sermayesi ; (Milyon Dolar)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	Toplam
Türkiye	40	52	73	188	204	103	660
ABD	3	61	208	383	416	166	1.237
İngiltere	6	28	81	184	210	163	672
Rusya	3	15	44	85	82	47	276

1992 – 2000 Yılları Arasında Türkiye İle Olan Dış Ticareti (Milyon Dolar)

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
İthalat	216,8	179,7	220,1	142,4	128,4	148,1	156,1
İhracat	39,7	42,3	135,8	69,0	104,9	67,3	83,3
Denge	-177,1	-138,4	-84,3	-73,4	-23,5	-80,8	-72,8

2000 yılı itibariyle Türkiye, Azerbaycan'ın en fazla ithalat yaptığı ikinci ülke olurken, toplam ithalatında % 11, toplam ihracatında ise % 6'lık bir yere sahip olmuştur.

4.8. Eğitim Alanındaki İlişkiler

Azerbaycan Türkiye ilişkilerinde eğitim konusunda işbirliği resmî olarak temeli 29 Şubat 1992'de Bakü'de iki ülke eğitim bakanlıkları arasında imzalanmış Mutabakat Zabtı ile atılmıştır. Bundan sonra ise eğitim alanında uygulamaya da geçen pek çok

anlaşma ve protokol imzalanmıştır⁶⁶⁶. Azerbaycan Türkiye eğitim ilişkilerini iki ana başlık altında toplamak mümkündür.

Bunlardan birincisi, Türkiye Milli Eğitim Bakanlığı'nın Azerbaycan da dâhil olmak üzere Türk Cumhuriyetleri ve akraba topluluklarında kurumsal faaliyetler çerçevesinde örgütsel yapılanma şeklinde görülmektedir. Bu bağlamda söz konusu ülke ve bölgelerde eğitim müşavirlikleri ve okullar açılmıştır. Azerbaycan'da da 1993'te Bakü Türk Anadolu Lisesi, 1994 senesinde Bakü Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezi, 2000 yılında ise Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezi açılmıştır⁶⁶⁷.

Öte yandan MEB aracılığıyla Türkiye'den Azerbaycan'a maddi, teknik ve araç gereç yardımları yapılmıştır. 2000 yılına kadar olan dönemde Latin alfabesine geçme kararı olan Azerbaycan'a 425 adet "Türk Dili 2, 3, 4" kitabı ile 10 bin takım sözlük, 11.300 adet "Oku" kitabı ve 250 ton kâğıt gönderilmiştir⁶⁶⁸.

Eğitim alanındaki ilişkilerin ikinci ana başlığını ise kapsamlı, uzun vadeli ve ileriye dönük öğrenci merkezli projeler oluşturmaktadır. Bu projelerin içerisinde Büyük Öğrenci Projesi-(BÖP) kapsamındaki ilişkiler dikkat çekici ve üzerinde özellikle durulması gereken bir projedir. "BÖP, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile Türk Akraba Topluluklarının yetişmiş insan gücü ihtiyaçlarını karşılamaya yardımcı olmak, Türkiye dostu genç bir nesil yetiştirmek ve Türk dünyası ile kalıcı bir kardeşlik ve dostluk köprüsü kurmak, Türkçeyi öğretmek ve Türk kültürünü tanıtmak, Türk Dünyası'nda yer alan ülkeleri, bu ülkelerin kendi aralarındaki ilişkileri geliştirerek büyük bir şemsiye oluşturmak amacıyla uygulamaya konulmuş"⁶⁶⁹ oldukça büyük ve önemli bir projedir. Türkiye Cumhuriyeti tarafından 1992 yılında uygulanmaya başlayan bu proje iyi düşünülmüş Türk insanının geleceğine yapılmış ciddi bir layihadır. Bu bağlamda 1992–1993 öğretim yılından itibaren 2009 yılına kadar geçen süre zarfında Azerbaycan'a 5131 yüksek kontenjanı verilmiştir⁶⁷⁰. Türkiye'ye getirilen

⁶⁶⁶ *Cumhuriyetin 75.Yıl Dönümünde Türk Cumhuriyetleri, Türk ve Akraba Toplulukları ile Eğitim İlişkilerimiz*, TC. Milli Eğitim Bakanlığı, Yurtdışı Eğitim Öğretim Genel Müdürlüğü, Ankara Ekim 1998, s.24.

⁶⁶⁷ *Cumhuriyetin 75.Yıl Dönümünde Türk Cumhuriyetleri, Türk ve Akraba Toplulukları ile Eğitim İlişkilerimiz*, s.26 ve TC. Milli Eğitim Bakanlığı Resmi Web Sitesi: http://yeogm.meb.gov.tr/ikili/turk_cum.html/azerbaycan.html (Erişim 18.12.2010).

⁶⁶⁸ *Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, s.291.

⁶⁶⁹ MEB Resmi Web sitesi; <http://yeogm.meb.gov.tr/projeler/uygulanmaktaolanprj/bop.html> (Erişim; 18.12.2010).

⁶⁷⁰ MEB resmi verilenine göre bu kontenjanın 3895'i kullanılmış ve 1444 öğrenci de mezun olmuştur.

bu öğrencilere Türkiye Cumhuriyeti aylık burs vermekte, barınma ihtiyacı, üniversite, sağlık, ikamet tezkeresi gibi çeşitli masrafları da karşılamaktadır.

Bugün gelinen noktada Türkiyeli öğrencilerin de Azerbaycan'da eğitim görmelerine olanak sağlanmıştır ve Azerbaycan üniversiteleri de ÖSYM programlarında yer almaktadır. Devlet hattı ile yürütülen faaliyetlerin yanı sıra vakıf ve diğer kuruluşlar da eğitim faaliyetleri göstermektedir. Bunlar arasında Çağ Öğretim İşletmeleri AŞ'nin biri üniversite (Kafkas Üniversitesi) 12 ilköğretim ve lise ile 12 üniversite hazırlık kursu ile Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi bünyesinde Türk Dünyası İşletme Fakültesi ve Türkiye Diyanet Vakfı'nın İlahiyat Fakültesi açılarak eğitim alanında faaliyet göstermektedir. Eğitim alanındaki işbirliği ve ilişkilerin gelişerek devam ettiği bilinmektedir.

4.9. Türk Dünyası İle İlişkiler Çerçevesinde Türkiye Azerbaycan İlişkileri

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte yeni bir dönem de başlamış oldu ve bu yeni dönemin başlangıç olarak belki de en belirgin özelliği güç dengelerinin değişmesiydi. Sovyetlerin yıkılması dünya için yeni bir istikrarsızlık, (sürelî) belirsizlik ve de yeni sorunlar ortaya çıkardı⁶⁷¹. Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana geçen süre zarfında yaşananları bir geçiş süreci adlandırmak pek de yanlış olmasa gerek. SSCB'nin çöküşüyle birlikte dünya siyasi coğrafyasında değişiklikler yaşanmakta ve bu yeni siyasi coğrafyaya yönelik siyasi, ekonomik, stratejik ve sosyal anlamda bir takım değerlendirmeler yapılmaktadır. 22,4 milyon kilometre karelik SSCB'nin dağılmasıyla Rusya dışında 14 yeni devletin ortaya çıkması büyük ve bölgesel güçlerin ilgisini çekmiştir. Bu yeni dönemde ABD başta olmak üzere batılı devletler özellikle jeostratejik öneme zengin doğal kaynaklara sahip Hazar havzası ve tarihî adıyla Türkistan olan Orta Asya'ya yönelik yeniden ve yeni politikalar üretmeye başlamışlardır. Bu coğrafyaya uluslararası ilgi ekonomik ve stratejik nedenlerden dolayı giderek artmaya başladı; doğal kaynakları, Orta Doğu'ya yakınlığı, Avrupa ve Asya arasındaki stratejik konumu, büyük güçlerin yanı sıra İran, İsrail, Çin ve Türkiye gibi pek çok bölgesel gücün de ilgisini çekiyordu.

⁶⁷¹ Sander, Siyasi Tarih, s. 584-596.

Türkiye açısından Soğuk Savaş'ın sona ermesi, SSCB'nin çöküşüyle birlikte güvenlik bağlamında görece bir rahatlama ortamı doğurmuştu, fakat bu defa da batı nezdinde yıllarca muhafaza ettiği öneminin sorgulanabilirliğinin endişesi de hissedilmeye başlanmıştı⁶⁷². Öte yandan bağımsızlıklarını yeni kazanmış Türk Cumhuriyetleri Türkiye'nin önüne yeni fırsatlar da çıkarmaktaydı. Dil, kültür, tarih ve din gibi ortak payda değerleri Türkiye ile Türk Cumhuriyetlerini buluşturabilecek önemli bir faktör olarak itici bir güç rolünü oynayabilirdi. Türkiye'den dışarıda, batı dünyası da ilk önce bu manevi değerlere işaret ederek Türkiye'nin avantajlı bir konumda olduğu yönünde bir takım değerlendirmelerde bulunmaktaydı. Eylül 1991'de *The Economist* dergisi SSCB sonrası dünyayı değerlendirirken kullandığı “Adriyatik'ten Çin Seddi'ne” uzanan coğrafyada Türkçe konuşan topluluklar vurgusu Türkiye'de de üst düzeyde seslendirilmeye başlandı⁶⁷³. Batı'nın bu söylemle neyi kastettiğini anlamak güç olmasa da Türkiye'deki resmi ifade bu coğrafyanın Türk ve Müslüman kültürüne atfen yapılmaktaydı⁶⁷⁴. Türk siyasetinin önemli ismi Süleyman Demirel'e göre “kendine özgü kültürel, coğrafi ve tarihsel konumuyla yeni oluşan politik ve iktisadi yapının (yani Avrasya'nın) tam merkezinde yer alan” Türkiye'nin bölgesel ve uluslararası sorumlulukları artmıştı ve Türkiye artık bunların gereklerini yerine getirmekten kaçınmazdı⁶⁷⁵. Demirel'in sorumluluklardan kastı, yeni bağımsızlıklarını kazanmış bölge devletlerinin dünyayla bağlantı kurmalarında Türkiye'nin aktif bir rol oynaması ve onlara kimliklerini ararken yardımcı olması gerektiğiydi. Yeni ortam Türkiye için işbirliği fırsatı ve ekonomik faydalar getirebilecek mahiyettedir ve bölge halklarıyla etnik, dil, din ve kültürel anlamdaki yakınlık – bağlantı, Türkiye'yi gerek bölgesel gerekse dünya siyasetinde etkin bir konuma getirebilirdi⁶⁷⁶. SSCB sonrası Türk Cumhuriyetlerinde devletin yeniden yapılanması “ulus devletin inşası” ve “kapitalist devlet kurumlarının tesisi”, deregülasyon, özelleştirme ve yerelleşme gibi klasik ve güncel liberal reform konuları gündeme gelmekteydi⁶⁷⁷. Sovyetlerin dağılması siyasi coğrafyanın değişmesinin yanında siyasi ve ekonomik değişim, daha doğrusu bir

---

⁶⁷² Gadjev, s. 346.

⁶⁷³ Aydın, s. 380.

⁶⁷⁴ Meryem Kırımlı ve Dilek Temiz, “Soğuk Savaş Sonrası Türk Cumhuriyetlerine Yönelik Türk Dış Politikası”, Bal (ed.), s. 475.

⁶⁷⁵ Aydın, s. 381.

⁶⁷⁶ Aydın, s. 381.

⁶⁷⁷ Fulya Akyıldız, “SSCB Sonrası Dönemde Orta Asya ve Kafkasya Türk Cumhuriyetlerinde Devletin Yeniden Yapılandırılması: Neoliberal Politikalara Eleştirel Bir Yaklaşım”, İnönü Üniversitesi, SBE, Malatya 2008 (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s.168.

dönüşüm sürecini de başlatmıştı. Türkiye bu süreçte aktif bir rol oynayabilirdi. Daha bağımsızlık sürecinde Azerbaycan'da Ebülfez Elçibey, Türkiye'nin örnek alınması ve takip edilmesinin gereği üzerinde durmaktaydı. Elçibey'in iktidara gelmesinden sonra Azerbaycan'da Türkiye'nin model ülke olarak kabulü ile (ekonomik) dönüşümünü gerçekleştirme niyeti daha belirgin bir hale geldi. Türkiye modelinin benimsenmesi Türkiye'nin yanı sıra batının da ilgilendiği bir konuydu. Nitekim Şubat 1992'de ABD Dışişleri Bakanı James Baker bölgeyi ziyareti çerçevesinde Türk Cumhuriyetlerinin yeniden yapılanmasında “Türk ekonomi modelini, liberal demokrasisini ve piyasa ekonomisinin” kabul edilmesini önermekteydi⁶⁷⁸. Sadece Azerbaycan değil, diğer cumhuriyetler de Türkiye'nin kendi bölgelerinde aktif bir rol oynaması gerektiğini ifade etmekteydi. Türkiye'yi ziyaretinde Kazakistan devlet başkanı Nursultan Nazarbayev, 21. yüzyılın “*Türk Asrı*” olacağını dile getirirken⁶⁷⁹ Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov ve Kırgızistan devlet başkanı Asgar Akayev de Türkiye'den öğrenilecek çok şeyleri olduğunu, “ağabey” olarak gördükleri Türkiye'nin siyasi, ekonomik ve kültürel desteğine acilen ihtiyaç duyduklarını ifade etmekteydi. Bugün gelinen noktadan, bağımsızlıklarının üzerinden yaklaşık yirmi yıl sonra dönüp geriye, 1991'li yılların belirsizlik ve endişe ortamında ifade edilmiş bu sözlerin duygusal anlamda bir temenni ve bir isteğin yansıması olarak da değerlendirebilmek mümkündür⁶⁸⁰.

Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye'nin resmi politikasında Sovyet Müslümanlarına – Türklerine yönelik bir söylem pek bulunmasa da Batı Trakya, Bulgaristan ve Irak Türkmenleri dışında “*büyük bir Türk varlığının*” mevcudiyeti milliyetçi kitlelere hitap eden bir kesimin zihinlerinde canlılığını korumayı başarmıştı. Yakın tarihte “Dış Türkler” konusu Osmanlı çevrelerinde XIX. yüzyılın ikinci yarısında gündeme gelmişti. Ahmet Vefik Paşa, “Türklerin ve dillerinin Osmanlı'dan ibaret olmadığını, Pasifik'e kadar uzanan bütün Asya'da uzanan büyük ve eski bir familyanın Batı kolu olduğunu önemle belirten ilk kimse”ydi⁶⁸¹. Takip eden yıllarda ve dönemde Kafkasya, Kırım ve Tataristan gibi Çarlık egemenliği altındaki bölgelerden İstanbul'a gelen “Rusya'lı Türkler” tarafından da “Türklük” konusu kültürel alandan siyasi platforma geçiş yapabilecek şekilde tartışmaya açılmıştı. Gaspıralı İsmail “*Dil'de Fikir'de İş'de Birlik*”

⁶⁷⁸ Errehman Ehmedov, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetlerde (Türkdilli Devletlerle Elageler XX Esrin 90-cı Yılları)*, “Elm ve Tehsil” Neşriyatı, Bakü 2009, s. 189.

⁶⁷⁹ Aydın, s.380.

⁶⁸⁰ Aydın, s.383.

⁶⁸¹ Lewis, s.345.

şiarı ile Kırım'da Tercüman gazetesini çıkarırken, Akçuraoğlu Yusuf Bey, Hüseyinzade Ali Bey ve Ağaoğlu Ahmet gibi aydınlar da İstanbul siyasi çevrelerinde Osmanlı'nın dikkatini Rusya Türklerinin sorunlarına çekme ve Türklük şuurunun ön plana çekilmesi yönünde çaba göstermekteydi. Genel olarak bakıldığı zaman, Çarlık tahakkümü altında ezilen Rusya Türklerinin özbenliklerini öğrenme ve kimliklerini muhafaza adına masumane talepleri, Osmanlı çevrelerinde kendine geniş bir taraftar bulamasa da I. Dünya Savaşı döneminde Başkumandan vekili Enver Paşa tarafından üzerinde özellikle durulan bir konu oldu. Büyük harbin son dönemlerinde Osmanlı birliklerinin güç koşullar altında Azerbaycan ve Kafkasya Türk ve Müslümanlarının kurtuluşu için vermiş olduğu çetin mücadele, genel savaşın kaybedilmesiyle görece bir başarı olarak görülebilse de tarih içerisinde yerini almıştı. Dış Türkler meselesi Enver Paşa'nın Kafkasya da dâhil olmak üzere Hazar havzasından Afganistan ve Hindistan'a kadar uzanacak şekilde, Osmanlı dışında kalan ve tahakküm altındaki Müslüman - Türk âlemi için giriştiği mücadeleden sonra ve kendisinin de Türkistan çöllerinde hazin ve dramatik bir şekilde ölümüyle istisnai durumlar hariç gündeme gelmedi⁶⁸². Batı dünyası yüzyıl başlarındaki, Osmanlı'nın son dönemlerinde Rusya'nın tahakkümü altında ezilen Türk illerinin kurtuluşu için yapılan bu çabaları "pan- Türkist" çerçevede ele almaya devam etti. Yüzyıl biterken SSCB'nin çöküşünü de, bu bağlamda "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk coğrafyası" gibi biraz endişe verici bir durum olarak değerlendirdi. İlginç olan, müsebbip Rusya'da da o dönem için yapılan bir değerlendirmede, "Batı Çin'den Akdeniz'in doğu sahillerine 120 milyon Türkçe konuşan halkların Turan'ı"ndan bahsediliyor olmasıydı⁶⁸³. Dış dünya veya batılı çevreler jeostratejik ve jeoekonomik öneme sahip olan bu coğrafyanın Türkiye'nin öncülüğünde potansiyel bir güce dönüşme ihtimalini kendi açısından ele almaktaydı. Genel çerçevede bakıldığı zaman "Balkanlar, Kafkasya ve Orta Asya'daki Müslümanlardan" Türkiye'yi "ayırır duvarların yıkılmış ve kapıların açılmış olması... Türkiye'ye büyük ufuklar açmakta,

⁶⁸² 1980'li yıllarda Sovyet Politbüro üyesi ve SSCB Başbakan Birinci Yardımcısı Haydar Aliyev'e karşı Ermeni etnik milliyetçileri tarafından yürütülen karalama kampanyasında Sovyet yetkili makamlarına gönderilen bir mektupta Enver Paşa'nın öldürülmesi ile ilgili de ilginç iddialar yer almaktaydı. İ.Muradyan imzalı söz konusu mektupta, H. Aliyev "pan-Türkist ve Ermeni karşıtı" olmakla suçlanırken Enver Paşa'nın da suçlu olduğu ileri sürülmüştü. İ.Muradyan'ın iddialarına göre "1915 Ermeni olaylarının örgütleyicilerinden olan" Enver Paşa'nın planlı bir şekilde öldürülmesi işini Karabağ'ın Tagavert köyünden olan Ermeni Akop Yakovleviç Melkumyan'ın önderliğindeki bir Kızıl Ordu eskadronu (süvari bölüğü) yerine getirmiş ve Enver Paşa yine bir Karabağ Ermenisi olan Saruhanyan tarafından katledilmişti. Bu konuda bkz.; Gasımlı, *Haydar Aliyev ...*, s. 371.

⁶⁸³ Gadjev, s.347.

imkânlar getirmekte ve sorumluluklar yüklemekte”ydi⁶⁸⁴. Kimi değerlendirmelerde SSCB sonrası yaşanan gelişmeleri, XIX. yüzyıl Avusturya – Macaristan - Osmanlı dengelerine dönüş olarak görenler de vardı. Avusturya – Macaristan rolünü Almanya üstlenirken, Türkiye de ilgili bölgelerdeki tarihî ve bugünkü varlığına sahip çıkabilirdi⁶⁸⁵. Kamran İnan bu bağlamda dış çevrelerin Türkiye’ye tarihî büyüklük penceresinden baktıklarını ve bu konuda Türkiye’nin üzerine düşen sorumluluklarını getirmesi ve politikalarını da buna göre yeniden yapılandırması gerektiğini vurgulamaktaydı⁶⁸⁶. Bu yeni dönemde Türkiye bir taraftan Batı ile ilişkilerini devam ettiren diğer taraftan da bölgesel etkinliğini artıracak faaliyetlerde bulunmaya başladı. İlk önce Azerbaycan’ı, daha sonra ise Orta Asya Cumhuriyetlerini tanıyarak onlarla diplomatik ilişki tesis etti. Böylece Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Türk dış politikasında önemli yer almaya başladı ve bu ülkelere heyetler gönderilerek işbirliğinin imkânları ve çerçevesi tespit edilmeye başlandı. Bu dönemde SSCB’nin çöküşünün sıkıntılarını yaşayan ve kendi iç meseleleriyle uğraşan Rusya’nın geçici ve kısa süreli de olsa bu yeni gelişmelerin biraz uzağında kalması, Batı’nın Türkiye’yi bölge ülkelerine “model ülke” olarak sunması ve bölge ülkelerinin de Türkiye’ye ciddi önem atfetmesi önemli bir avantajdı. Fakat çok geçmeden iyi niyetine rağmen, Türkiye’nin Türk Cumhuriyetlerinin gerçek anlamda bir dönüşüm geçirmesi için yeterli gücün uzağında olduğu anlaşılmaya başladı. Mustafa Aydın Türk Cumhuriyetlerine sunulan “Türk modeli”nin çekici yönlerinin yanında önemli yapısal ve ekonomik sorunları olduğunu ileri sürerken, örneğin “70 yıllık bir deneyden sonra bir türlü sivil bir anayasa yapamamış ve tam demokrasiyi oturtamamış” Türkiye’den Türk Cumhuriyetlerine götürülen ve demokratik yönetim tarzını öne çıkartan anayasa tasarılarının bölgede fazla destek bulamadığını yazmaktadır⁶⁸⁷. Öte yandan öncelikle yaygın olan genel kanının Türkiye’nin bu yeni duruma hazırlıksız yakalanmış olduğunun vurgulanması gerekmektedir. Dahası Türk Dış İşleri arşivinde bölgeye ilişkin yeterli bilgilerin olmadığı ve ciddi bilgi eksikliklerinin olduğu dahi ileri sürülmüştü⁶⁸⁸. Bu açıdan bakıldığı zaman Türk Dünyası ile ilgili Türk yöneticilerinin

⁶⁸⁴ İnan, s.142-143.

⁶⁸⁵ İnan, s.143.

⁶⁸⁶ İnan, s.151.

⁶⁸⁷ Aydın, s.393-394.

⁶⁸⁸ İnan, s. 19. Kamran İnan söz konusu eserinde yer yer 1990’ların başındaki gelişmeler karşısında Türkiye’nin Türk Dünyası’na yönelik uzun vadeli bir devlet politikası oluşturmakta zorlandığını ve bunun en azından yalnız Anadolu’da bin yıllık devlet tecrübesiyle bağdaştırmanın güç olacağını vurgulamıştır; İnan, s.103.

bilgi eksikliği içerisinde olduğu, dolayısıyla “*bilgisiz aksiyon olmayacağına*” göre bölgenin sosyo – politik ve ekonomik dönüşümünü etkileme konusunda “ağabey” rolünün üstesinden gelinmesinin çok zor olduğu yorumları da yapılmıştı⁶⁸⁹. Türkiye’nin Türk Cumhuriyetlerine yönelik politikalarının şekillenmesinde yukarıda yer verilen “eksiklikler listesi” yorumlarının yanında bazı temel gerçeklerin göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Öncelikle bölgesel ve küresel güçlerin de Türk Cumhuriyetlerine olan ilgisi görmezden gelinemezdi. Öte yandan Türkiye’nin ekonomik alandaki yetersizlikleri, büyük çaplı ve global stratejileri uygulamada onun etkinlik alanını kısıtlamaktaydı. Yeni Türk Cumhuriyetlerinde ve özellikle Azerbaycan’da Türkiye’ye karşı özel bir güven, ilgi ve sevgi olmasına rağmen 1990’lara gelindiğinde Türkiye’nin kendi bünyesinde pek çok yapısal sorununun olduğu da bilinen bir gerçektir. 1946’da çok partili sisteme geçiş yapan Türkiye’de seçimle iş başına gelmiş iktidarlar dönem dönem askeri müdahalelere ve askerî vesayete maruz kalmış, iç karışıklıklar, siyasi ve ekonomik sorunlar yumağında enerjisini tüketerek kendisinden beklenen sosyo – ekonomik ve siyasi dönüşümünü bir türlü gerçekleştirme fırsatını yakalayamamıştı. Bunlara ilaveten separatif PKK terörü de Türkiye’nin kaynaklarını tüketen ciddi bir mesele olarak kalmaya devam etmekteydi. Tüm olumsuzluklarına rağmen Türkiye bu yeni cumhuriyetlere yönelik çalışmalarına ve işbirliğine devam etti ve olanaklarının elverdiği ölçüde yardımcı olmaya çalıştı. Türkiye’nin Türk Cumhuriyetleri ile kurduğu ve geliştirebileceği işbirliği önüne yeni fırsatlar çıkarabilirdi. Potansiyel olarak bu işbirliği giderek ekonomik entegrasyona ve hatta stratejik işbirliğini teorik olarak mümkün kılmaktaydı. Fakat mevcut koşullarda bunun kısa vadede gerçekleşmesi de çok zor bir ihtimaldi. Rusya’nın çok geçmeden bölgede varlığını hissettirmeye başlaması ve batılı devletlerin de burayı Rusya’nın nüfuz dairesi olarak “kabul” etmesi ve aynı zamanda jeoekonomik ilgisini sürdürmesi Türkiye’nin siyasi – ekonomik yetersizlikleri ile bir araya gelince ortaya çıkan tablo bu düşüncüyü destekler niteliğe bürünmekteydi. Her ne kadar siyasi ve ekonomik açıdan Türkiye’nin hareket alanında bir sınırlama görülse de resmi kurumlar, özel kuruluşlar ve şahıslar aracılığıyla işbirliğinin temelleri atılmaya başlanmıştır. Başlangıçta iki taraflı ilişkiler, boyutları itibarıyla tarihte daha önce hiç olmadığı kadar heyecanlı ve yoğun bir döneme girdi⁶⁹⁰. Türkiye Türk Cumhuriyetlerini ilk tanıyarak, diplomatik ilişki kurarak onların uluslararası toplumun

---

⁶⁸⁹ Aydın, s.383.

⁶⁹⁰ Kırmırlı ve Temiz, s.476.

üyeleri olmalarına öncülük etti ve ikili anlaşmalar yaparak destek ve yardım konusunda da taahhütlerde bulundu. Türkiye’den üst düzey resmi ziyaretler yapılırken, Türk Cumhuriyetlerinden sorumlu Devlet Bakanlığı kurularak ilişkilere verilen önem ve ciddiyet ortaya konuldu. Ocak 1992’de ise Türk Cumhuriyetlerine yönelik faaliyetleri koordine edecek ve bölgeye yardım akışını düzenlemek amacıyla Ankara’da Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) kuruldu⁶⁹¹. Türkiye Türk Eximbank aracılığıyla kredi açarak da finansman desteği sağladı. Türk Eximbank’ın Türk Cumhuriyetlerine 1992’de açmış olduğu bu kredinin toplam tutarı 1,1 milyar ABD dolarını geçmekteydi⁶⁹²;

ÜLKE	KREDİ TUTARI	TOPLAM KULLANDIRIM
AZERBAJYCAN	250,0	91,7
Mal kredisi	100,0	59,6
Proje kredisi	150,0	32,1
KAZAKİSTAN	240,0	213,1
Mal kredisi	55,7	40,0
Proje kredisi	184,3	173,1
KIRGIZİSTAN	75,0	48,1
Mal kredisi	37,5	35,7
Proje kredisi	37,5	12,4
ÖZBEKİSTAN	375,0	347,1
Mal kredisi	125,0	124,6
Proje kredisi	250,0	222,5
TÜRKMENİSTAN	163,3	109,1
Mal kredisi	75,0	75,0
Proje kredisi	88,3	34,1

Türkiye bağımsızlıklarının ilanından itibaren Türk Cumhuriyetleri ile ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesine yönelik girişimlerde bulunmuştur. Fakat istatistiklere yansıyan rakamlar ikili ticari ilişkilerin potansiyelin altında kalarak beklentilerin biraz

⁶⁹¹ Aydın, s. 382-383. TİKA 24 Ocak 1992’de Dışişleri Bakanlığı’na bağlı bir kurum olarak kuruldu. Mayıs 1999’da ise Başbakanlığa bağlandı. TİKA ve faaliyetleri ile ilgili bkz.; <http://www.tika.gov.tr/TR/Icerik.ASP?ID=17>

⁶⁹² Tablo *Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, s. 151-152’den alıntılanmıştır.

uzağında kaldığını göstermektedir. 2000 yılı verilerine göre Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile ayrı ayrılıktaki ticaret hacmi şu şekilde gerçekleşmiştir;

- Azerbaycan; 233,3 Milyon dolar,
- Kazakistan; 465,0 “-----“
- Kırgızistan; 22,921”-----“
- Özbekistan; 168,441”-----“
- Türkmenistan;217,9 “-----“
- Toplam; 1. 107.562 Milyon Dolar⁶⁹³

2000 yılına gelindiğinde Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerinin genel ithalatı içerisindeki payı % 5,3 civarında olmuştur. Ülkeler bazında ithalat olarak Türkiye'nin tuttuğu yer; Azerbaycan -%20; Kazakistan - %2,4; Kırgızistan - %3,6; Özbekistan -%3,2; Türkmenistan -%8,7.

Türk Cumhuriyetlerinin ihracatında ise Türkiye'nin payı %4,2 olarak gerçekleşmiştir; Azerbaycan -%5,5; Kazakistan- %3,8; Kırgızistan - %2,5; Özbekistan - %3,7; Türkmenistan - % 3,7⁶⁹⁴.

Türk Cumhuriyetlerindeki Türkiye sermayesine gelince ülke bazındaki dağılımı şöyledir;

Azerbaycan'da 2000 yılı sonraları itibariyle yaklaşık 1,5 milyar dolar, Kazakistan 2004 yılı verilerine göre 434,5 milyon, Kırgızistan 2002 verilerine göre 75 milyon, Özbekistan 2000 yılı 287 milyon, Türkmenistan 1999 yılı itibariyle 4.123,642 bin dolar⁶⁹⁵.

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin enerji boyutu üzerinde özellikle durulması gereken bir konudur. Türk Cumhuriyetlerinin önemli bir miktarda enerji kaynaklarına sahip olduğu bilinmektedir. Günümüzde dünyanın sahip olduğu

⁶⁹³ Ayrıntılı bilgi için bkz.; TİKA; *Azerbaycan Ülke Raporu*,s.24; *Kazakistan Ülke Raporu*, s.16, (http://www.tika.gov.tr/yukle/dosyalar/ULKERAPORLARI/Kazakistan_UlkeRaporu.pdf); *Kırgızistan Ülke Raporu*,s. 68, (http://www.tika.gov.tr/yukle/dosyalar/ULKERAPORLARI/Kirgizistan_UlkeRaporu.pdf); *Özbekistan Ülke Raporu*,s. 60,(http://www.tika.gov.tr/yukle/dosyalar/ULKERAPORLARI/Ozbekistanraporu_2007.pdf); *Türkmenistan Ülke Raporu*,s. 26, (http://www.tika.gov.tr/yukle/dosyalar/ULKERAPORLARI/Turkmenistan_UlkeRaporu.pdf). (Erişim;27.12.2010).

⁶⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz.; Kırımlı ve Temiz, s. 484-487.

⁶⁹⁵ TİKA *Azerbaycan Ülke Raporu*, s.25, *Kazakistan ÜR.*, s.15, *Kırgızistan ÜR.*, s.69, *Özbekistan ÜR.*, s.65, *Türkmenistan ÜR.*, s. 29.

kanıtlanmış enerji kaynaklarının - petrol ve doğalgaz rezervlerinin miktarı konusunda zaman içerisinde yeni kaynakların keşfedilmesinden dolayı değişik veriler bulunabilmektedir.

2007 yılı verilerine göre dünya üzerindeki ham petrol rezervlerinde toplam 1.261,0 milyar varil petrol olduğu,⁶⁹⁶ doğalgaz yataklarında ise 177,05 trilyon metreküp doğalgaz olduğu tahmin edilmektedir.⁶⁹⁷ Dünya petrol ve doğalgaz rezervleri içerisinde Türk Cumhuriyetlerinin yeri ise aşağıdaki tablodaki gibidir;

Ülke	Petrol (Varil)	Doğalgaz (m3)
Azerbaycan	7,0 Milyar	1,16 trilyon
Kazakistan	39,8 Milyar	1,85 trilyon
Özbekistan	0,6 Milyar	1,59 trilyon
Türkmenistan	0,6 Milyar	2,43 trilyon
Toplam	48,0 Milyar	7,03 trilyon
Dünya	1261,0 Milyar	177,05 trilyon
	% 3,81	% 3,97

Türkiye Türk Cumhuriyetlerinin enerji kaynaklarının işletilmesi hususunda ciddi faaliyetler göstermektedir. Bu faaliyetlerin somut göstergesi olarak TPAO'nun Azerbaycan ve Kazakistan'daki çalışmaları görülmektedir. TPAO'nun Azerbaycan'daki faaliyetlerine daha önce değinilmişti. Gelineen noktada TPAO, Azerbaycan'da 3 adet arama, geliştirme ve üretim projesine ortaktır;

Asrın Anlaşması "Mega Proje"de (Azeri-Çırac-Güneşli) %6.75, "Şah Deniz" projesinde %9, "Alov" projesinde ise %10'luk bir hisseye sahiptir. Ayrıca TPAO, BTC Ana İhrac Ham Petrol Boru Hattı Projesini işleten BTC Co'da %6.53, "Şah Deniz" gazını Gürcistan-Türkiye sınırına taşıyan C.Kafkasya Doğalgaz Boru Hattı projesinde ise %9

⁶⁹⁶ BP Statistical Review of World Energy, June 2009, s.6.
http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/turkey/turkey_turkish/STAGING/local_assets/downloads_pdfs/e/EnerjiRaporu_2009.pdf (Erişim; 10.12.2010). BOTAŞ 2008 Yılı Sektör Raporu, Bilkent-Ankara s.16'da dünya rezervlerinde 1.237.9 milyar varil ham petrol olduğu tahmin edilmektedir.

⁶⁹⁷ BP Statistical Review of World Energy, s. 13, 22.

hisseyle yer almaktadır⁶⁹⁸. Azerbaycan dışında TPAO Kazakistan'da da faaliyet göstermektedir. Kazakistan KazMuray Gaz şirketiyle birlikte oluşturulan KazakTürkMuray (KTM) Ltd şirketinde TPAO %49'luk bir hisseye sahiptir ve KTM Ltd Batı Kazakistan'da 7(yedi) sahada arama ve üretim faaliyetleri göstermektedir⁶⁹⁹.

Yukarıdaki verilerin ışığında Türk Cumhuriyetlerinin ciddi karbohidrojen kaynaklarına sahip oldukları ve bağımsızlıklarını kazandıktan sonra bu doğal kaynaklarının üretimi ve işletilmesi hususunda dünyanın en büyük şirketleriyle büyük konsorsiyumlar oluşturdukları görülmektedir. Hazar havzasının enerji kaynakları dünyanın büyük devletlerinin bölgeye olan ilgisini artırmıştır. Özellikle Azerbaycan ve Kazakistan doğal kaynakları hem bölgesel hem de küresel güçlerin yatırım yapmak için mücadele verdikleri bir alan olmuştur. Geleneksel noktada Türkiye, Azerbaycan ve Kazakistan'daki doğal kaynakların arama, üretim ve işletme faaliyetlerinde yer almayı başarmıştır. Türkiye özellikle Azerbaycan petrol ve doğal gazının işletilmesinde önemli bir pozisyon elde edebilmiş ve bu konuda ulusal çıkarlarının temini noktasında önemli aşama kaydetmiştir. Bu çerçeveden bakıldığında zaman orta ve uzun vadede Türkiye'nin bir "enerji ağı" oluşturarak stratejik konumunu güçlendirmek düşüncesi ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin Azerbaycan'la olan özel ilişkileri her iki ülkelerin stratejik çıkarlarının örtüşmesine yol açtığı, dolayısıyla uzun mücadelelerden sonra Azerbaycan petrolünün dünya piyasasına Türkiye üzerinden nakledilmesine nail olunmuştur. Genel olarak bakıldığında zaman BTC projesi ekonomik olmaktan ziyade siyasi ve stratejik açıdan önem verilen bir konu olmuştur.

Gelecek dönemde Kazakistan ve Türkmenistan'ın da doğal kaynaklarını BTC projesi çerçevesinde dünya piyasalarına çıkarılması öngörülmektedir. Fakat şimdiye kadar geçen süre zarfında bu konuda somut bir neticeye varılamamıştır.

4.9.1. Türkçe Konuşan Ülkeler Liderler Zirve Görüşleri

Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinde ilki 30-31 Ekim 1992'de Ankara'da yapılmış olan liderler zirvesi çok yönlü ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi amacıyla

⁶⁹⁸ TPAO Resmi Web Sitesi; http://www.tpa.gov.tr/v1.4/index.php?option=com_section&task=view&id=3&itemid=15&subid=65
http://www.tpa.gov.tr/v1.4/index.php?option=com_section&task=view&id=3&itemid=15&subid=66

⁶⁹⁹ TPAO, *İlk 50. Yıl*, s.111-117, s.132-134.

http://www.tpa.gov.tr/v1.4/index.php?option=com_section&task=view&id=3&itemid=15&subid=65
http://www.tpa.gov.tr/v1.4/index.php?option=com_section&task=view&id=3&itemid=15&subid=66

yapılmış gelenekselleşmiş bir niteliğe sahiptir. Zirve toplantılarının yapılmasında teşebbüsü Başbakan Süleyman Demirel ve MHP Genel Başkanı Alparslan Türkeş tarafından ileri sürüldüğü bilinmektedir⁷⁰⁰. 2010 yılına kadar geçen 18 yıl içerisinde toplam on zirve toplantısı gerçekleşmiştir. Türkiye'nin teşebbüsü ve girişimi ile yapılan ilk zirve toplantısının ve daha sonraki dönemlerde gerçekleştirilen toplantıların ana konusunu ilk önce Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının pekiştirilmesi ve demokratik - hukuk devletinin kurulması, devletlerin ve halkların arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi teşkil etmektedir.

4.9.1.1. Türkçe Konuşan Ülkeler Liderler Zirvesinin İlişkilerdeki Yeri

Bağımsızlığını ilan eden Türk Cumhuriyetlerini ilk tanıyan ülke olması ve onlarla diplomatik ilişki kurması Türkiye'ye bu ülkelerde çok ciddi bir şekilde saygınlık kazandırmıştı. Karmaşık bir dönemde Türk Cumhuriyetlerine Türkiye dışında her hangi bir ülkenin de (samimi olarak) el uzatması pek de beklenen bir anlayış değildi. Gerek Türkiye'nin gerekse Türk Cumhuriyetlerinin önüne yeni ve tarihi fırsatlar çıktığı aşikârdı. Türk halklarının ve nihayetinde geniş bir coğrafyaya yayılmış Türk milletinin değişik devletlerinin ortak paydalarda buluşarak müşterek irade ortaya koyabilecek potansiyelinin harekete geçirebileceğinin heyecanı yaşanmaktaydı. Bu düşünceleri devlet adamları yer yer dillendirse de özellikle yeni cumhuriyetlerin siyasi, ekonomik ve sosyal problemlerinin çokluğu önemli bir sorun teşkil etmekteydi. Fakat gerek Turgut Özal, gerekse Süleyman Demirel Türk Cumhuriyetlerinin bir araya gelmesi yönündeki düşüncelerin gerçekleşmesi için girişimlerde bulundu. Yeni devletlerle ilişki kurulması ekonomik, siyasi ve ideolojik açıdan önemli bir husustu. Başbakan S.Demirel'in teşebbüsü ile Türk Cumhuriyetleri devlet başkanları 30–31 Ekim 1992'de bir araya geldiler. Liderler zirvesi ortak konular, bölgesel ve uluslararası konular çerçevesinde çok yönlü ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesi amacıyla ortaya atılmıştı. S.Demirel'in 27 Nisan–3 Mayıs 1992'de başından bu yana Dış Türkler veya Türk dünyası ile yakın bir ilgisi ve de söylemi olan MHP'nin Genel Başkanı Alparslan Türkeş'le birlikte Türk Cumhuriyetlerinde yapmış olduğu gezisinde dile getirilmişti. S.Demirel Turancı amaçları olmayan Türk devletleri birliği teklifini seslendirirken, A.Türkeş üst düzey

⁷⁰⁰ Aydın, s.388.

katılımlı “Türkî Cumhuriyetler Yüksek Konseyi” kurulmasını önermişti⁷⁰¹. Türk zirvesi zaman zaman kesintiye uğrasa da bir gelenek haline geldi. Ankara’da yapılan ilk zirve toplantısında Turgut Özal özetle şu ifadeleri kullanmıştı;

“Dilimiz bir, tarihimiz bir, kültürümüz de birdir. Öyleyse işimiz de bir, gücümüz de bir olabilir diye düşünüyorum... Halklarımızın umutlarını boşa çıkaramayız. Bu zirve toplantısından eli boş ayrılamayız. Bizler, bu tarihi fırsatı en iyi bir şekilde değerlendirebilir, yanlışlar yapmazsak 21.asır Türklerin asrı olacaktır”⁷⁰². Kırgızistan devlet başkanı A.Akayev de gelinen noktada Türk devletlerinin ekonomik entegrasyonunun ön plana çıkarılması gerektiğini ifade etmekteydi⁷⁰³. Turgut Özal’ın Türk Ortak Pazarı, Türk Kalkınma ve Yatırım Bankası, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan petrolünün Türkiye üzerinden Avrupa’ya çıkarılması yönündeki önerileri Elçibey dışındaki devlet başkanları tarafından çeşitli gerekçelerle kabul görmedi⁷⁰⁴. İlginç olan bir husus da zirvede Rusya’ya yönelik mesajların verilmesiydi. Cumhurbaşkanı T.Özal “Kimse bizleri yanlış anlamasın. Bizim işbirliğimiz hiç kimsenin zararına değildir ve gelecekte de kimsenin zararına olmayacaktır” derken, Dış İşleri Bakanı H.Çetin zirvenin pan - Türkist bir hareket olarak değerlendirilmemesi gerektiğini vurgulamıştı⁷⁰⁵.

Genel olarak bakıldığı zaman zirvede tam bir görüş birliğine varıldığı pek söylenemezdi. Türkiye’nin T.Özal tarafından dile getirdiği somut adımların atılacağına ilişkin görüşleri Orta Asyalı liderler tarafından kabul görmedi. Özbekistan lideri İslam Kerimov Türk dünyasının faaliyetlerini koordine edecek ulus üstü bir yapının oluşturulmasına karşı olduğunu ifade etmekteydi. Öte yandan Türkiye ve Azerbaycan’ın

⁷⁰¹ Agy.

⁷⁰² “ Türk Ortak Pazarı Erken”, *Milliyet* Gazetesi, 31.10.1992. http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/cixUkooiM9SefT7Z8U91bQ_x3D_x3D (Erişim;31. 12. 2010).

⁷⁰³ Barçın Yınanç, “Hedef, AT gibi entegrasyon” *Milliyet* Gazetesi, 31.10.1992. http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/cixUkooiM9SefT7Z8U91bQ_x3D_x3D (Erişim;31. 12. 2010).

⁷⁰⁴ Kazakistan devlet başkanı N. Nazarbayev daha sonraları yaptığı bir değerlendirmede T. Özal için “Büyük Türkiye ve Pan-Türkizm ülküsünün taraftarı” ifadesini kullanarak, “Çoğu insan, Türkiye’nin bizim bütün meselelerimizi çözebileceğini düşündü. Tabii, bizim eski hayatımızın nasıl olduğunu bilmeyen insanlar için böyle hayal kurmak kolaydır. Ama bu gerçekte neyi gösteriyor? Bu, daha yeni elde ettiğimiz bağımsızlıktan vazgeçme, komşularla geleneksel bağları koparma, bir ‘büyük ağabeyin yerine’ ikinci ‘büyük ağabeyi’ boynuna bindirmek demektir... İstanbul Beyannamesi’nde Türkiye’nin hazırladığı beyannamede tarihi kök birliğimize, dilimiz ve kültürümüzün ortaklığına, geleneklerimizin aynılığına dayanarak, Türkiye ile işbirliği yolunu tutacağımız belirtiliyordu... Sadece ekonomik, insani ve siyasi ilişkilere taraftar olduğumu ifade ettim. Başka halklar ve devletlerle ilişkilerimizi koparamayacağız. Kimle olursa olsun bir daha eşit olmayan ilişkilere girmeyeceğiz” diye yazmaktaydı. Bkz.; Nursultan Nazarbayev, *Yüzyılların Kavşağında*, (Türkiye Türkçesine Aktaran; Banu Muhayeva), Ahmet Yesevi Üniversitesi’ne Yardım Vakfı, Bilig Yayınevi, Ankara 1997,s. 200-201.

⁷⁰⁵ “ Türk Ortak Pazarı Erken”, *Milliyet* Gazetesi, 31.10.1992.

isteklerine rağmen Karabağ meselesine ilişkin bir ifade, bir ibare Nursultan Nazarbayev'in karşı çıkmasıyla zirve sonunda imzalanan bildirmede yer almamıştı. Zirve sonunda imzalanan Ankara Bildirgesi'nde kültür, eğitim, dil, güvenlik, ekonomi ve hukuk alanlarında işbirliğinin geliştirilmesi ihtiyacını aksettiren genel ifadelerin yansımaları ve özellikle Türkiye açısından bir hayal kırıklığı şeklinde olduğu yönünde değerlendirmelere neden olmuştur⁷⁰⁶. Aslında bu durum Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Türkiye'ye bakış açılarının, neyi isteyip neyi istemediklerinin göstergesi olarak da değerlendirilebilir. 1991 – 1992'li yılların belirsizlik ortamında Türkiye yeni cumhuriyetlere siyasi – diplomatik destek vererek, uluslararası kurum ve kuruluşlara üye olmalarında öncülük ederek yardımcı olmuştur. 1992 biterken Orta Asya Cumhuriyetleri artık uluslararası konumlarından emin olmaya başlamışlardı ve Türkiye dışındaki alternatifleri de değerlendirme eğilimine girmişlerdi⁷⁰⁷. Öte yandan Azerbaycan dışında Türk Cumhuriyetleri için Rusya'nın tutumunun önemli ve ciddi bir konu olduğu da aşikârdı. Dolayısıyla zirve toplantısından Orta Asyalı liderler Türkiye'nin beklentilerini kısmî bir şekilde karşılayabilecek tutum sergilemekteydi. Kanaatimizce de o dönem kısa ve orta vadede Türkiye'nin isteklerinin ortak bir paydada buluşması ve somut bir netice alınması iyimser bir bekleyişti ve Orta Asyalı liderlerin Türkiye'nin beklentilerine cevap vermedeki tereddütlerinin altında Türkiye'nin “ekonomik ve siyasi sorunları” kadar diğer etkenler de etkili olmuştur. Burada Rusya'nın tutumunun nasıl olacağı yönünde bir düşüncenin var olduğunu tahmin etmek o kadar da zor değildi. Öte yandan Elçibey dışındaki diğer liderler eski Sovyet döneminin yöneticileri idi ve kendi ülkelerini Sovyet ilkeleri ve ideolojisi çerçevesinde yöneten kimselerdi. SSCB'nin dağılmasıyla da bağımsızlığını ilan eden cumhuriyetlerin başında kalmaya devam etmişlerdi. Kısa bir süre öncesine kadar “ inanmış komünist” olan bu liderlerden bu kadar kısa sürede bağımsız, liberal ve özgürlükçü politikaları benimseyecekleri de yalın bir ifade ile beklenemezdi.

İlk zirve toplantısı başarısızlıkla sonuçlansa da liderlerin görüşmeleri sonraki yıllarda da devam etti; Ekim 1994'te İstanbul'da, Ağustos 1995'te Bişkek'te, Ekim 1996 Taşkent'te, Haziran 1998'de Astana'da, Nisan 2000'de Bakü'de, Nisan 2001'de İstanbul'da ve 2002 yılında Aşkabat'ta Türkçe konuşan ülkeler liderler zirvesi

⁷⁰⁶ Aydın, 388-390.

⁷⁰⁷ Aydın, s. 390.

yapıldı⁷⁰⁸. Bundan sonra ise uzun bir süre liderler zirvesi yapılamadı⁷⁰⁹. Genel olarak bakıldığı zaman ilk zirve toplantısı heyecanlı bir dönemde yapılmıştı ve Türkiye açısından beklentiler Türk Cumhuriyetlerinin siyasi, ekonomik gerçekleri ve bakış açılarıyla uyum göstermemekteydi. Özellikle Orta Asya Cumhuriyetleri zirve toplantılarına olan ilgilerini giderek kaybetmeye başladı. Toplantılara bazı ülkeler devlet başkanı düzeyinde katılırken bazıları da ya hiç katılmadı, ya da daha düşük düzeyde katılım gerçekleşti⁷¹⁰. Zirve toplantıları ortak siyasi hedeflerin uzağında kalmaya devam etti, kültürel ve ekonomik alanlarda ciddi işler görülse de potansiyelinin altında kalarak üst düzeylere ulaşamadı⁷¹¹.

Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarından bu yana geçen süre zarfında kendi aralarında çıkan bazı sorunlar da göz ardı edilmemeliydi. Özbekistan ile Kırgızistan arasındaki anlaşmazlık zaman zaman ciddi boyutlara ulaşmıştır. Öte yandan Türkmenistan Hazar Denizi'nin statüsü konusunda Azerbaycan ve Kazakistan'la ihtilafa düşmüştür. Bu bağlamda Türkmenistan Bakü ile olan diplomatik ilişkilerini bile bir dönem askıya almıştı. Azerbaycan açısından Türk Dünyası'na bakıldığı zaman, en önemli sorunu olan toprak bütünlüğünün sağlanmasına yönelik her hangi bir açık desteği Orta Asya'lı soydaşlarından görememiştir. Dolayısıyla yapılan zirve toplantılarının sonuç bildirgelerinde "Karabağ meselesi"ne ilişkin ciddi bir irade beyanına yer verilmemiştir. Diğer bir taraftan Özbekistan muhalefetinin temsilcisi, Erk Partisi başkanı Muhammed Salih'in ülkesini terk etmek zorunda kalarak Türkiye'ye sığınması Özbek yönetiminin ciddi tepkisine neden olmuştu. Daha sonra ise Muhammed Salih Türkiye'den de ayrılmak zorunda kalmıştı.

⁷⁰⁸Fergane Hüseynova, *Müstegillik Dövründe Azerbaycan – Türkiye Elagelerinin Kulturoloji Aspektleri (Elm, Teshil, Medeniyet)*, Nurlan Neşriyatı, Bakü 2007, s.214.

⁷⁰⁹ IX. Zirve 2009 Ekim'inde Azerbaycan'ın Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde, X. Zirve ise Eylül 2010'da İstanbul'da yapıldı.

⁷¹⁰ Sinan Oğan, "Türk Dünyası Liderleri Nahçıvan Toplantısı, Türk Dünyası Seçeneği ve Türk Basını" <http://www.turksam.org/tr/a1806.html> (Erişim;30.12.2010).

⁷¹¹ Nahçıvan'da gerçekleşen IX. Zirve'den itibaren somut adımlar atılmaya başlandı ve Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye arasında yapılan anlaşmayla 3 Ekim 2009'da "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi" (Türk Konseyi) kuruldu. Resmi beyanlara göre işleyiş tarzıyla Avrupa Konseyi, İngiliz Milletler Topluluğu (Commonwealth), Arap Ligi, İslam Konferansı Örgütü, Fransızca Konuşan Ülkeler Topluluğu (Francophonie)'na eşdeğer olarak bu dört Türk cumhuriyetinin üye olduğu, merkezi İstanbul olan bir yapılanmadır; bkz.;Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Resmi Web Sitesi; <http://www.tccb.gov.tr/haberler/170/77267/turk-dunyasini-bulusturan-zirve.html> (Erişim;02.01.2011),Ayrıca bkz. ;<http://www.turkishjournal.com/i.php?newsid=8209>(Erişim; 30.12.2010).

4.9.2. Sosyal ve Kültürel İlişkiler

Siyaset ve ekonominin ötesinde tabii bir Türk kültür coğrafyasının var olduğu bir gerçektir. Yer yer ve zaman zaman farklılıklar göstermiş olsa da Türk kültür coğrafyasının bir bütün olduğunu düşünüyoruz. Uzun yıllar siyasi, ekonomik ve ideolojik açıdan farklı sistemlerin parçası olmuş Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri Sovyetlerin çöküşüyle birlikte süreç olarak devam eden yeni dünya düzeninde yerlerini almışlardır. Genel olarak bakıldığında zaman bu dönemden itibaren Türk devletleri arasında mevcut olan ortak değerlerin “işbirliği ve ortak anlayışın” yolunu açacağı yönünde bir kanaat oluşmaya başlamıştır. Devlet ve hükümet başkanları seviyesinde görüşmelere, siyasi, diplomatik, ekonomik – ticari ve görece olarak askeri alanlardaki ilişkilere paralel olarak kültürel alanlarda da ilişkiler kurularak geliştirilmeye başlandı. Kültürel alanlardaki ilişkiler tarihiliği ve mahiyeti bakımından daha geniş perspektiflere sahipti. Türk kültürü köklü ve sağlam bir temel üzerine kurulmuş ve tarihin süzgecinden akıp gelen, sadece kendi kültürü için değil tüm insanlık için önemli değerler meydana çıkarmış, Birunî, Farabî, İbn-î Sina, Yesevî gibi önemli ve özel şahsiyetler yetiştirmişti. Tarihî miras, müşterek kültürel ve manevi değerler Türk devletlerini ortak paydalarda buluşturabilmekteydi ve bu ilişkileri daha özellikli bir hale getirebilirdi. Geniş yelpazedeki kültürel ilişkiler hem devlet kurumları hem de özel kuruluşlar tarafından kurulup geliştirilmeye başlandı.

Milli Eğitim Bakanlığı, Kültür Bakanlığı, Dış İşleri Bakanlığı, TİKA, TRT Genel Müdürlüğü, Diyanet İşleri Bakanlığı, Basın Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü, Atatürk Dil Tarih Kültür Yüksek Kurumu, YÖK gibi devlet, TÜDEV(Türkiye Devlet ve Topluluk, Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Vakfı), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü gibi özel kuruluşlar Türk dünyası ile ilişkilerin geliştirilmesinde önemli roller üstendi. Fakat başlangıç itibariyle bu çok yönlü faaliyetlerde iyi niyete rağmen koordinasyonsuzluk, plansızlık, stratejisizlik, duygusallık ve savurganlık hâkim oldu⁷¹².

Gelişmeler ışığında Türk halkları için yeni fırsatlar ortaya çıktı, ülkeler arasında yakınlıklar kültürel ilişkilerle güçlendirilmeye başlandı. Bu ilişkileri eğitim, kültür ve sanat ile dil ve alfabe gibi ana başlıklar altında ele almak mümkündür. Eğitim alanında

⁷¹² Yaşar Kalafat, “Türkiye Türk Cumhuriyetleri Kültür İlişkileri”, Bal (ed.), s.491.

ilişkiler kuruldu, kültür bakanları, üniversite rektörleri bir araya gelerek fikir alışverişinde bulunurken Türk dünyasına yönelik kurultaylar düzenlenmeye başlandı.

1992 yılından itibaren Türkiye sadece Türk Cumhuriyetleri değil, diğer Türk ve akraba topluluklarından olan öğrencilerin Türkiye’de eğitim almasına olanak sağlayan Büyük Öğrenci Projesi’ni uygulamaya koydu. Yükseköğrenim için Türk Cumhuriyetlerinden binlerce öğrenciye Türkiye’deki üniversitelerde okuma imkanı tanındı. 2000’li yıllara gelindiğinde Türkiye üniversitelerinde yaklaşık 13 bin Türk Cumhuriyetlerinden olan öğrenci öğrenim görmekteydi⁷¹³. 2000’li yıllardan sonra da Türk Cumhuriyetlerinden devlet burslusu olarak öğrenciler Türkiye’ye getirilmeye devam etti⁷¹⁴.

Genel olarak bakıldığı zaman insanı kendisi, toplumu, halkı, milleti için değer yaratacak düzeye getirmek gayesi güden eğitimin, bir milletin geçmişiyle geleceği arasında köprü kurma gibi de bir misyonu vardır⁷¹⁵. Büyük Öğrenci Projesi’yle öğrencilere Türklük şuuru kazandırılarak alanlarında uzman elemanlar alarak yetiştirilmesi ve Türk cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin geleceğinin şekillendirilmesi amaçlanmaktaydı⁷¹⁶. Orta ve uzun vadede sonuç verebilecek olan eğitim projesi ile Türkiye ciddi yükümlülük ve sorumluluk altına girerek, kurum ve kuruluşlar ile öğrencilere eğitimin yanı sıra maddi-manevi yönden olabildiğince yardımcı olmaya çalıştı. Bununla birlikte bazı sorunlar da yaşandı. Özbekistan kendi iç politik kaygılarından dolayı Türkiye’deki öğrencilerini geriye çekti. Bu geri çekme olayında Türkiye’de eğitim gören öğrencilerin muhalefetsiz memleketlerine dönüşlerinde sorun teşkil etme olasılığının göz ardı edilmemesi gerekir.

Türkiye Türk Cumhuriyetlerini değişik platformlarda bir araya getirerek müşterek değerler etrafında eğitim, kültür, bilim, teknoloji gibi alanlarda işbirliğini geliştirme yolunu da uygulamaya koydu.

MHP Genel Başkanı Alparslan Türkeş’in 21–23 Mart 1993’te Antalya’da kendisinin girişimleriyle ve kendisinin yönlendirdiği “Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı” toplandı. Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ile diğer ülke

⁷¹³ *Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, s. 287-288.

⁷¹⁴ BOP kapsamında 1992’den 2010 yılına kadar geçen süre zarfında Türk Cumhuriyetlerine 23.792 yüksek öğrenim kontenjanı ayrılmış, bunun 16.543’ü kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. MEB, YEOGM, <http://yeogm.meb.gov.tr/ikili/turkyeni/turk.html>. (Erişim; 03.01.2011)

⁷¹⁵ Oktay Sinanoğlu, http://www.ozetkitap.com/hedef_turkiye.pdf (Erişim; 19.12.2010)

⁷¹⁶ *Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, s.288.

ve bölgelerdeki Türk topluluklarından 800'ü aşkın delegenin katıldığı Kurultay'a Türkiye büyük önem vermekteydi. Cumhurbaşkanı T.Özal, Başbakan S.Demirel ve pek çok bakanın katılmış olması da bu önemin bir göstergesiydi⁷¹⁷.

2000'li yıllara gelinceye dek kurultaylar geleneksel olarak toplanmaya devam etti ve 2006 yılı itibariyle on kurultay yapılmış oldu⁷¹⁸. Toplanan kurultaylar Gaspıralı İsmail'in yaklaşık yüzyıl önce ortaya attığı "Dil'de, fikir'de, iş'de birlik" formülünün bir ifadesi olarak da görülmekteydi. Fakat Gaspıralı'nın bu ünlü ve anlamlı ifadesinin düstur olarak değil de popüler slogan olarak algılanması, sonuçları itibariyle daha katedilmesi gereken bir hayli mesafe olduğunun bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir. Bu dönemden itibaren Türk dünyasına yönelik ciddi projeler ortaya atılarak uygulamaya konulmaya devam etti.

1992'de Türk Cumhuriyetlerinin kültür bakanlarının bir araya gelmesiyle temeli atılan TÜRKSOY, Türkçe konuşan ülkeler arasında, ortak Türk dili, tarihi, kültürü, sanatı ve çok yönlü kültürel değerlerine yönelik geniş boyutlu çalışmalar yapma gayesini taşımaktaydı⁷¹⁹.

12 Temmuz 1993'te Almatı'da Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye tarafından imzalanan anlaşma⁷²⁰ ile resmi olarak faaliyete başlayan TÜRKSOY ilk kurultayından itibaren Türk halkları arasında kültürel işbirliği, zengin Türk kültürel mirasının öğrenilmesi, tetkik edilmesi ve kültürel entegrasyonu yönünde ciddi faaliyetler göstermeye başlandı⁷²¹. Daha sonra KKTC ile diğer Türk Özerk ve Cumhuriyet ve Topluluklar da TÜRKSOY'a üye olmuşlardır.

TÜRKSOY Türk halkları arasında kültürel ilişkilerin sıkılaştırılması, geliştirilmesi, ortak kültürel değerler aracılığıyla dostluk ve kardeşlik bağlarının kuvvetlendirilmesi

⁷¹⁷ Barçın Yınanç ve Hikmet Yıldız, "Antalya'da Türk Kurultayı", *Milliyet Gazetesi*, 22.03.1993. http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/L31tW_x2B_s31aWH9r565_x2F_R1Xg_x3D_x3D (Erişim:05.01.2011).

⁷¹⁸ Kurultayların genel değerlendirmesi için bkz.; Hüseynova, *Müstegillik Dövründe Azerbaycan...*, s. 250-271.

⁷¹⁹ TÜRKSOY- Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi, Ekim 2009'da Bakü'deki 26. Dönem toplantısında TÜRKSOY'un açılımı Türk Kültür Teşkilatı olarak değiştirilmiştir. *Azerbaycan* (Resmi Devlet Gazetesi), 18 Ekim 2009.

⁷²⁰ Anlaşma metni için bkz.; TC Dış İşleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi; <http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?5451> (Erişim:11.11.2010).

⁷²¹ Hüseynova, s.229.

yönünde somut çalışmalar yaparak işbirliğinin geleceği açısından dikkat çekici bir konuna yükselmiştir. Bu bağlamda “Manas”, “Kitab-i Dede Korkut” gibi büyük Türk destanları ile Emir Timur, Fuzulî gibi devlet ve edebiyat - tefekkür alanında zirve yapmış Türklere yönelik geniş çaplı projeler gerçekleştirmiştir⁷²².

İlişkilerin önemli bir boyutunu da dil, alfabe, ortak tarih, edebiyat ve okul kitaplarının hazırlanmasına yönelik çalışmalar teşkil etmiştir.1990’lı yıllar boyunca Türk dünyasında ortak bir alfabe oluşturulması yönünde fikirler geniş katılımlı platformlarda müzakere edildi. Ortak alfabe konusu 1990’lı yılların başlarında Azerbaycan’da gündeme gelmişti. 1939’lu yıllardan itibaren Kiril alfabesi kullanan Azerbaycan’da Aralık 1991’de Latin alfabesine geçilmesi yönünde bir karar alınmıştı. Kararın kabulünden sonra oluşturulacak alfabenin Türk dünyası için ortak bir alfabe olması yönünde müzakereler de yapılmıştı.

Ortak Türk alfabesine yönelik geniş katılımlı çalışmalar bu dönemden itibaren artmaya başladı. 18–20 Kasım 1991’de Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından düzenlenen “Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu’nda 34 harfli alfabe tasarısı müzakere edilmişti. Bu sempozyumu müteakip Mayıs 1993’te Türkiye Kültür Bakanlığı nezdinde yapılan “Sürekli Türk Dili Kurultayı”nda söz konusu alfabe tasarısının kabulüne yönelik tavsiye kararı alındı⁷²³. Öte yandan 29 Eylül - 2 Ekim 1992’de Bişkek’te toplanan Türk Cumhuriyetleri eğitim bakanları ve Türk toplulukları eğitim temsilcileri konferansında, 8–10 Mart 1993’te Ankara’da TİKA tarafından düzenlenen Türk Cumhuriyetleri bilim adamlarının katıldığı Alfabe ve İmla Konferansı’nda, 21–23 Mart 1993’te toplanan Türk Devlet ve Topluluklar, Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı’nda 34 harfli ortak Türk alfabesi çerçeve alfabe olarak kabul edildi⁷²⁴. Sonraki yıllarda da bu temelden hareketle benzeri toplantılar yapılmaya devam etti. 2000’li yılların başlarına gelindiğinde artık Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan ve bazı Türk topluluklarında Latin alfabesine geçilmişti. Kazakistan ve Kırgızistan’da ise kiril alfabesi kullanılmaya devam etmektedir. Gelineen noktada ortak

⁷²² TÜRKSOY’un faaliyetleri ile ilgili bkz.; Hüseynova, *Müstegillik Dövründe Azerbaycan* s. 228-249 ve *Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, s.317-318.

⁷²³ Eyvazova, s. 254-259.

⁷²⁴ Fatma Açık, “XX Asrın Başlarında Türk Dünyasında Yaşanan Alfabe Değişikliklerinin Sebepleri, Gelişimi ve Sonuçları”, s.5; http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/fatma_acik_turk_dunyasi_alfabe_degisi_mi.pdf (Erişim;30. 12. 2010).

alfabe konusunda alınan kararların bir temenni ve tavsiyeden öteye geçemediği görülmüştü. Bağımsızlıklarının ilk dönemlerinde Türk memleketlerinin ortak değerler etrafında birlikte hareket etme düşüncesinde o dönemin koşullarına özgü duygusallığın ön planda olduğu söylenebilir. Nitekim 1990'lı yılların başlarında siyasi, ekonomik, sosyal ve de psikolojik gerçekler pek dikkate alınmadan bu ve benzeri söylem ve kararları uygulayacak ortak bir siyasi irade ortaya konulamadı. Benzeri durum *Ortak Türk Tarihi, Türk Dünyası Ortak Okul Kitapları* yazımı için de geçerliydi.

Türk dünyasına yönelik sempozyum, kurultay, kongre gibi faaliyetler ve kültürel etkinlikler artmaya devam etse de zihniyetlerde beklenen derecede değişiklik olmamış ve alınan kararlar politikaya dönüşemediği gibi Türk dünyasının ortak politikalarına da yansımamıştı⁷²⁵.

Genel olarak bakıldığı zaman zihniyet değişikliğinin kısa ve orta vadede değişmesi gerçeklerden uzak bir görüntü içerisine girmektedir. İki yüz yılı aşkın bir süre Rus egemenliğinde kalmış “esir Türklüğün” bağımsızlıktan sonra kısa vadede ortak politika üretmesi 1990'lı yıllar boyunca sınırlı sayıdaki bir grup Türk aydın kesiminin iyimser temenni ve etkinliklerinin ötesine taşınmadı. Cumhuriyetlerin kendi aralarında bazı sorunların yaşandığını da göz ardı edilmemesi gerekir. Kırgızistan-Özbekistan anlaşmazlığı, sebebi her ne olursa olsun Fergana'da Ahıska Türklerinin sürülmesi, Hazar'ın statüsü konusunda Türkmənistan ile Azerbaycan Kazakistan anlaşmazlığı gibi, ayrıca daha önce ifade ettiğimiz gibi Türkiye dışında Türk Cumhuriyetlerinin hiç birisi Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgalinde suskunluğunu bozmadığının da vurgulanması gerekir.

2000'li yılların başlarına gelindiğinde Türk Cumhuriyetlerinin bir birlik etrafında ortak siyasi irade koyamamalarının muhtelif ve muhtemel nedenlerine girmeden özellikle Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile ayrı ayrılıkta ikili ilişkilerinin belirli bir düzeye geldiğinin vurgulanması gerekir. İkili ilişkilerde kuşkusuz Azerbaycan-Türkiye ilişkileri diğer cumhuriyetlere oranla daha üst seviyede kurulabilmiştir. Burada müşterek tarih ve kültürel değerlerin yanında coğrafi yakınlık daha ön plana çıkmış ve Türkiye'nin stratejik çıkarları ile Azerbaycan'ın stratejik hedefleri açısından bir uyum söz konusu olabilmektedir.

---

⁷²⁵ Kalafat, s.511.

SONUÇ

Yirminci yüzyılda Azerbaycan – Türkiye ilişkileri kuruluş ve gelişimi açısından üç ana başlık altında ele alınabilir. Bunlardan birincisini 1918-1922 yılları arasındaki dönem teşkil etmektedir. İkinci olarak SSCB dönemindeki 1922-1991 yılları arasını, üçüncüsü de 1991-2000 yılları arasındaki dönemi kapsar.

Birinci dönem, devam etmekte olan I.Dünya Savaşı ve 1917'deki Rus ihtilallerinin (Şubat ve Ekim) sonucu olarak hızla gelişen olaylar dizisi fonunda gözlemlenmektedir. Azerbaycan'ın da yer aldığı Kafkasya bölgesi ve Hazar Denizi havzasını kendi nüfuz dairesine katmak için Dünya Savaşı'nın başat güçleri arasında bir mücadele başlandı. Bölge üzerindeki denetimini kaybetmiş Rusya, yaşadığı iç savaştan dolayı İngiltere, Almanya ve Osmanlı'nın mücadelesinin uzağında kaldı. Öte yandan, Azerbaycan yakın tarihinin belki de en önemli gelişmesi veya hadisesi olan Müslüman Doğu'nun ilk Cumhuriyet idaresi de bu dönemde kurulmuştur. Azerbaycan'da milli bir devletin kurulması ile birlikte Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler kuruldu. Mevcut koşullarda Azerbaycanlı yöneticiler, ülkenin bağımsızlığının temin edilmesi için Osmanlı dışında yardım istenecek bir seçeneğin olmadığı konusunda hemfikirdi. Diğer taraftan da Azerbaycan'da bağımsız bir devletin kurulması, savaşın başlarından bu yana bu konuyu gündemlerine almış bulunan Enver Paşa timsalindeki Osmanlı'nın son dönemlerindeki dış politikasının önüne yeni fırsatlar da çıkardı. Ve Osmanlı Devleti “müttefik” Almanya ile İngiltere ve de Rusya ile giriştiği mücadelede görece olarak öne çıkma fırsatını yakaladı. Osmanlı Devleti, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecine özellikle askeri alanda ciddi destek verdi ve işgal altındaki başkent Bakü'nün kurtarılmasını temin etti. Azerbaycanlı yöneticilerin Osmanlı'dan askeri ve siyasi yardım isteğinin yanında İstanbul hükümeti aracılığıyla dünya devletleri nezdinde tanınma beklentisi de ön plana çıkmıştı. Yapılan bu ciddi askeri yardıma ve politik desteğe rağmen, sona ermekte olan savaşın sonuçlarına ilişkin olarak, bir takım siyasi

gelişmelere istinaden Osmanlı Devleti, Azerbaycan'ı resmi olarak tanımayı Paris Barış Konferansı'nda İtilaf devletlerinin 11 Ocak 1920'de Azerbaycan'ı tanınmasından sonraya bıraktı. Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki Milli Mücadele Dönemi'nde Azerbaycan-Türkiye ilişkileri, Türkiye'de fiili olarak iki yönetimin ortaya çıkmasından dolayı farklı bir boyut kazandı. Azerbaycan hükümeti hem İstanbul hükümetiyle, hem de Anadolu'daki milli hareketle tereddütlü bir şekilde ilişkilerini devam ettirdi. Bu tereddütlü ilişki Azerbaycan'ın 27 Nisan 1920'de Sovyet Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra da devam etti. Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde bazı unsurların ciddi etkisinin olduğu görüldü. İki ülke arasındaki ilişkiler İngiltere ve Rusya gibi, bölgeye yönelik siyasi, askeri, stratejik ve ekonomik planları olan emperyal güçlerin politikalarının etkisinde kaldı. Azerbaycan, Mondros Mütarekesi'nden sonra İngiltere'nin nüfuz dairesine girdi, daha sonra ise Sovyet Rusya'nın işgaline uğradı. Azerbaycan'da Sovyet idaresinin kurulmasından sonra Türkiye ile karşılıklı olarak ilişkilere devam edildi. Diplomatik ilişkiler tesis edilirken siyasi ve ekonomik açıdan da görece bir yakınlaşma görüldü. Fakat çok geçmeden, 1922'de SSCB'nin oluşturulmasından sonra Sovyet yönetimi tarafından Azerbaycan ile Türkiye arasındaki doğrudan ilişki kurulmasının önüne ciddi engeller ve kısıtlamalar getirildi.

İlişkilerin ikinci dönemi yaklaşık yetmiş yıllık Sovyet Dönemi'ne rastlar. Yüzyıl içerisinde oldukça önemli bir yer tutan bu dönemde ilişkilerde kayda değer bir gelişme görülmemiştir. Sovyet Dönemi'nde ilişkiler SSCB-Türkiye münasebetleri çerçevesinde bir alt unsur olarak görüldü. Milli Mücadele Dönemi'nde Türkiye ile Sovyet Rusya arasında görece olarak iyi ilişkiler kurulsa da 1930'lu yılların sonlarından itibaren Sovyetler'in Türkiye'ye yönelik suçlamaları görüldü. II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru bu suçlamalara bazı asılsız iddialar ve talepler de eklendi. 1920'li yıllardan başlayarak Stalin döneminin sonlarına kadar geçen süre zarfında Azerbaycan'da pek çok insan Türkiye yanlısı, ajanı ve Sovyet düşmanı gibi çeşitli suçlamalara maruz kaldı, mahkûm oldu, sürüldü ya da öldürüldü. Soğuk Savaş döneminde ise Türkiye ve SSCB farklı kutuplarda yer alırken karşılıklı olarak bir güvensizlik sorunu iki ülkenin de gündeminden hiç eksik olmadı. Sovyet yönetimi, NATO'nun Türkiye aracılığı ile SSCB'deki Türk ve Müslümanlara yönelik gizli planlar içerisinde olduğunu düşünüyordu. 1960'lı yıllardan itibaren SSCB-Türkiye ilişkilerinde bir iyileşme görülse de Sovyet yönetimi Türkiye'de sol örgütlere ve ayrılıkçı yapılanmalara destek

vermekteydi. Bu anlayış ve tutum içerisindeki bir devletin işgal sonucunda bir parçası olmuş Azerbaycan'ın da Türkiye ile doğrudan ilişki kurması zaten beklenemezdi. Bütün olumsuzluklarına rağmen Moskova üzerinden kısıtlı bir şekilde olsa da kültürel bağlamdaki ilişkiler devam etti. Azerbaycanlı pek çok yazar, sanatçı ve bilim adamı Türkiye'ye gidebilmekteydi. Öte yandan Türk devlet ve hükümet adamları SSCB'ye yaptıkları ziyaret programlarına Azerbaycan'ı da dâhil ediyordu. Sovyet Dönemi'nde, Türkiye Azerbaycan için yakın ama aynı zamanda da uzak bir ülke oldu.

1991'de Sovyetlerin dağılma süreci ile birlikte Azerbaycan-Türkiye ilişkileri de yeni bir döneme girmiş oldu. Türkiye 22,4 milyon km²'lik yüzölçümüne sahip olan kuzey komşusu Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte Rusya Federasyonu başta olmak üzere bağımsızlığını ilan etmiş yeni devletlerle de komşu oldu. Bu durum Türkiye'nin önüne yeni fırsatlar, yeni imkânlar çıkardı. Sovyetlerin dağılması ile birlikte Türkiye'nin bölgeye yönelik faaliyetlerde etkisinin arttığı görüldü. Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra Türkiye ile iyi ve geliştirilebilir ilişkiler kuruldu. Türkiye Azerbaycan'ı resmi olarak ilk tanıyan ülke olmanın yanında Bakü'de ilk büyükelçiliği de açtı. Genel olarak bakıldığında bağımsızlığının ilk yıllarından itibaren, Türkiye Azerbaycan'ın bağımsızlığının pekişmesi, toprak bütünlüğünün sağlanmasına yönelik faaliyetlerde ve dış dünyaya açılmasında önemli destekçisi oldu. Aynı milli-manevi değerlere sahip iki ülkenin coğrafi olarak bağlantısı on bir kilometrelik Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile mevcuttur. Azerbaycan'ın bir parçası olan Nahçıvan'ın Türkiye, İran ve Ermenistan'la sınırları olduğu halde Azerbaycan'la kara bağlantısının olmaması Sovyet Dönemi'nin bir mirasıdır. 28 Mayıs 1992'de Nahçıvan'la Türkiye arasında bir köprü yapıldı. Bu köprü Haydar Aliyev'in ifadesiyle o dönem siyasi, askeri, ekonomik ve manevi açıdan zor günler geçiren Nahçıvan'ın timsalinde Azerbaycan için "arzu ve ümitlerin köprüsü"ydü.

İki ülke arasındaki ilişkiler zaman zaman dış etkenlerin tesirinde kalsa da özellikle bölgede barış ve istikrarın korunmasında ortak bir tavır geliştirildi. Diplomatik-siyasi ilişkilerin yanında ekonomik, stratejik ve askeri alanlarda da ciddi ilerlemeler görüldü. Burada özellikle Hazar petrolünün dış dünyaya ulaştırılması yönündeki faaliyetlerin vurgulanması gerekir. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ve Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz hattının yapılması bu bağlamda iki ülke arasındaki ilişkilerde önemli bir yer tutmuştur. Bütün bunlara ilaveten Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattının gerçekleşmesi de

önemli bir konuma sahip olmuştur. Bu yönüyle de enerji kaynaklarının dış dünyaya güvenli bir şekilde nakledilmesi ve ulaştırma bağlamında Azerbaycan-Türkiye ilişkileri yükselen bir grafik üzerinde seyretmektedir.

1990'lı yılların ortalarından itibaren ikili ilişkiler devamlı aşama kaydetmiştir. Azerbaycan'ın uluslararası arenaya entegrasyonu, bölgesel güvenliğin korunması bağlamında, siyasal, ekonomik, bilimsel ve kültürel yönüyle Türkiye ile çok yönlü işbirliğinin gelişmesine büyük önem verilmiştir.

DİZİN

A

ABD, 57, 61, 72, 89, 115, 123, 132, 147, 150, 154, 156, 163, 170, 171, 173, 177, 180, 181, 182, 185, 187, 188, 190, 192, 196

Abdullah Bey Efendizade, 118

Abşeron, 179

Adriyatik, 191, 193

Afganistan, 33, 64, 176, 185, 193

Afyonkarahisar, 94

AGİK, 150, 154, 155

Ağaoğlu Ahmet Bey, 39

Ağdam, 163, 170

Ahalkerek, 28, 53

Ahıska, 28, 53, 135, 208

Ahmet İzzet Paşa, 52, 53, 54, 56

Ahmet Nesim Bey, 51

Ahmet Vefik Paşa, 92

Ajansı, 147, 196

Akdeniz, 70, 193

Aleksandropol, 28

Alfabeleri Sempozyumu, 207

Ali Ağa Şihlinski, 63

Ali Fuat Paşa, 92

Almaata, 140

Almanya, 25, 27, 29, 34, 41, 43, 46, 48, 49, 50, 72, 114, 116, 123, 130, 154, 171, 194, 209

Amasya, 85

Amerika, 177, 180

Amerikan, 53, 56, 64

AMOCO, 180, 181

Anadolu, 26, 56, 58, 61, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 75, 77, 78, 80, 84, 85, 87, 88, 90, 93, 96, 101, 103, 108, 121, 176, 189, 194, 210

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 59, 64

Ankara, 26, 29, 33, 38, 44, 52, 53, 59, 60, 65, 69, 72, 75, 77, 84, 87, 89, 90, 91, 93, 95, 96, 97, 101, 103, 104, 108, 110, 111, 115, 117, 119, 121, 129, 131, 137, 138, 139, 140, 146, 147, 148, 150, 152, 153, 154, 157, 165, 166, 174, 175, 177, 182, 183, 185, 186, 187, 189, 196, 198, 199, 201, 202, 207

Antalya, 205, 206

Antanta, 25, 44, 83, 90, 95, 179

Araz-Alov, 184

Ardahan, 26, 28, 53

Asrın Anlaşması, 181, 198

Astana, 202

Atatürk, 59, 64, 77, 78, 84, 91, 92, 93, 96, 99, 103, 110, 111, 121, 145, 204

Avro-Atlantik İşbirliği Konseyi, 175

Avusturya, 36, 194

Azerbaycan, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 53, 54, 55, 56, 58, 61, 62, 63, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 197, 198, 199, 201, 203, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 220, 221

Azeri, 28, 83, 96, 110, 116, 122, 136, 142, 147, 169, 180, 182, 198

Azerineft, 180

AzNeft, 106

Azneftkimya, 180

B

Bağımsızlık Beyannamesi, 137

Baha Sait, 59, 66, 68

Bakü, 24, 25, 27, 29, 30, 33, 34, 35, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 45, 49, 50, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 63, 66, 67, 68, 70, 71, 73, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 106, 107, 109, 110, 112, 118, 119, 120, 122, 123, 125, 126, 127, 130, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 148, 152, 155, 157, 158, 159, 161, 164, 168, 174, 175, 179, 180, 181, 185, 186, 188, 189, 192, 202, 203, 206, 209, 211, 220, 221

Basın Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü, 204

Baş Menzil Müfettişliği, 53

Batı Trakya, 192
 Batum, 26, 28, 30, 31, 32, 37, 45, 50, 53,
 60, 148
 Belçika, 89
 Belovejsk, 140
 Berde, 143
 Berlin, 32, 42, 45, 49, 50, 59, 110, 171
 Bessarabya, 34
 Beyazıt, 85
 Birunî, 204
 Bişkek, 170, 174, 202, 207
 BM Güvenlik Konseyi, 151, 154, 171
 Bolşevik, 24, 26, 27, 34, 35, 41, 43, 60, 61,
 68, 69, 71, 73, 75, 76, 77, 78, 82, 85, 86,
 87, 95, 106, 108
 BP, 180, 181, 182, 198
 Brest, 25, 27, 28, 42, 50, 53, 140
 Brest-Litovsk, 25, 27, 28, 42, 51, 53
 BTC, 185, 186, 198, 199
 BTE, 186
 Bulgar, 52
 Bulgaristan, 50, 123, 132, 192
 Bükreş, 32
Büyük Britanya, 79, 103, 181
 Büyük Öğrenci Projesi-(BÖP), 189

C

Cebraail, 163, 170
 Cemiyet-i İlmiye-yi Osmaniye, 118
 Cenevre, 51
 Cevat Paşa, 63
 Chevron, 182
 Culfa, 28, 50, 90
 Cumhuriyet, 32, 40, 58, 70, 73, 74, 75, 93,
 99, 110, 111, 122, 124, 125, 142, 147,
 157, 192, 206, 209, 220
 Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığına
 İlişkin Anayasa Kararnamesi, 137

Ç

Çağ Öğretim İşletmeleri AŞ, 190
 Çar, 44, 56, 60
 Çarlık, 26, 33, 52, 118, 132, 149, 179, 192
 Çeçenistan, 178, 185
 Çek Cumhuriyeti, 154
 Çeko-Slovakya, 89
 Çenlibel, 131
 Çırak, 180, 198
 Çiçerin, 70, 73, 77, 101, 102
 Çin, 190, 191, 193

D

Dağıstan, 26, 36, 44, 53, 60, 74, 78, 79, 88,
 112, 185
 Delta Hess, 183
 Delta-Nimir, 181
 Denikin, 60, 61, 70
 Devlet Petrol Şirketi (SOCAR), 148
 Devlet Üniversitesi, 86, 127, 130, 168
 Devlet ve Toplulukları Dostluk, Kardeşlik
 ve İşbirliği Kurultayı, 205
 Devlet-i Aliye, 26, 31
 Devon Eberqu, 182
 Dış Türkler, 110, 111, 192
 Dışişleri Bakanlığı, 33, 116, 123, 126, 147,
 164, 166, 167, 171, 174, 196, 204
 Dil Tarih Kültür Yüksek Kurumu, 204
 Diyanet İşleri Bakanlığı, 204
 Doğru Yol Partisi, 139
 Doğu Anadolu, 27, 60, 70, 89
 Dostluk ve Saldırmazlık Paktı, 116

E

Eçmiyadzin, 28
 Elifba Islahatı Komisyonu, 118
 Elizavetpol, 29, 132
 Elviye-i Selase, 26
 Emir Timur, 207
 Encümen-i Daniş, 118
 Enternasyonal, 86
 Enver Paşa, 25, 28, 33, 36, 40, 42, 43, 46,
 48, 51, 64, 66, 86, 87, 88, 193, 209
 Enzeli, 55
 Ereğli, 85
 Erk Partisi, 203
 Ermeni, 24, 26, 27, 28, 35, 40, 43, 56, 59,
 70, 72, 73, 74, 75, 76, 87, 88, 89, 107,
 109, 131, 132, 135, 140, 142, 150, 152,
 153, 155, 171, 173, 181, 193
 Ermenistan, 37, 47, 49, 50, 64, 70, 75, 78,
 79, 89, 91, 97, 98, 99, 105, 132, 134,
 139, 140, 143, 144, 146, 148, 149, 150,
 151, 153, 156, 159, 162, 163, 166, 170,
 171, 173, 178, 208, 211
 Erzincan, 25
 Erzurum, 59, 63, 85, 90, 186, 211
 Exxon /Mobil, 182

F

Farabî, 204
 Fergana, 131, 208
 Fransa, 34, 58, 72, 82, 89, 102, 132, 154,
 166, 171

Fuat Sabit, 59, 66, 67, 88
Fuzuli, 163, 170

G

Gaspralı İsmail, 33, 121, 192, 206
Gebele Radyolokasyon İstasyonu, 178
Geçici Devrim Komitesi (AzRevKom), 82
Gegoçkori, 24
Gelibolu, 52
Gence, 29, 32, 36, 38, 40, 42, 43, 45, 46,
107, 132, 143, 155, 157, 159, 160, 164
Genel Valiliği, 118
General Muhammed Mirza Kaçar, 107
Glasnost, 129, 133
Gökçay, 41, 107
Guba, 107
Gubadlı, 163, 170
Gülistan Sarayı, 181
Gümrü, 28, 50, 53, 90
Güneşli, 180, 182, 198
Gürcistan, 25, 30, 31, 32, 37, 43, 47, 49, 51,
61, 70, 76, 78, 91, 97, 100, 105, 149,
177, 185, 198
Gürcü, 24, 27, 29, 31

H

Halil Bey, 27, 28, 31, 32
Halil Paşa, 37, 52, 59, 60, 63, 66, 67, 75,
78, 79, 84, 108
Halk Cephesi (AHC), 134
Hankendi, 141
Harbord, 64
Hariciye Nezareti, 31, 32
Hazar, 25, 33, 60, 61, 163, 178, 179, 180,
182, 183, 184, 185, 186, 190, 193, 199,
203, 208, 209, 211
Helsinki, 150
Heyet-i Temsiliye, 59
Hicaz, 89
Himmet, 39
Hindistan, 25, 33, 60, 193
Hint Okyanusu, 178
Hintze, 49
Hocalı, 141, 143, 150, 162
Hollanda, 51
Hoyski, 31, 32, 39, 40, 48, 54, 74, 246, 248
Hristiania, 32
Hüseyin Rauf Bey, 27
Hüseyinzade Ali Bey, 121, 193

I

Iğdır, 116

Inpex, 183
Itochu, 182

İ

İbn-i Sina, 204
İbrahim Tali Bey, 86, 87
İlter Türkmen, 122, 124, 125, 126
İngiliz, 25, 27, 33, 40, 44, 47, 50, 55, 56,
60, 61, 63, 65, 67, 69, 72, 75, 76, 77, 78,
79, 83, 87, 89, 91, 98, 101, 102, 103,
156, 180, 203
İngiltere, 25, 34, 41, 43, 48, 52, 55, 57, 59,
61, 63, 67, 69, 72, 73, 75, 82, 92, 101,
102, 103, 111, 114, 171, 180, 181, 182,
188, 209
İran, 26, 27, 28, 33, 42, 44, 52, 55, 56, 61,
64, 88, 92, 126, 132, 138, 140, 144, 148,
156, 157, 159, 162, 172, 178, 181, 183,
184, 185, 190, 211
İrevan, 29
İskenderun, 70
İslam Konferansı Örgütü, 171, 203
İsrail, 190
İstanbul, 24, 26, 32, 36, 45, 46, 47, 49, 50,
51, 54, 55, 56, 60, 63, 64, 66, 69, 72, 75,
78, 79, 82, 84, 85, 86, 96, 101, 102, 103,
109, 110, 111, 112, 117, 118, 121, 129,
139, 140, 164, 168, 177, 192, 201, 202,
203, 209
İstiklal Beyannamesi, 30, 48
İstiklal Telgrafı, 48
İstokholm, 32
İsveç, 154
İsviçre, 51
İtalya, 57, 89, 154
İtilaf Yüksek Komiserliği, 62
İttihad, 39, 46, 63, 74
İttihat ve Terakki, 33, 46, 52, 66, 75
İzmir Fuarı, 126

J

John de Robeck, 63

K

Kafkas Cephesi Askeri Devrim Konseyi, 71
Kafkas Seddi, 62, 65, 70
Kafkasya, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 41,
42, 43, 47, 50, 55, 56, 59, 60, 61, 64, 70,
78, 79, 90, 92, 93, 97, 98, 100, 103, 105,
109, 110, 118, 132, 138, 145, 149, 154,
166, 172, 176, 177, 179, 184, 185, 186,
191, 192, 198, 209

Karabağ, 75, 93, 107, 108, 131, 132, 133, 135, 138, 140, 142, 143, 147, 149, 150, 151, 153, 157, 163, 170, 171, 173, 178, 193, 202
 Karadeniz, 25, 89, 153, 176
 Karahan, 111
 Karakol Cemiyeti, 59, 66
 Kars, 26, 28, 53, 89, 90, 98, 99, 100, 109, 151, 211
 Kastamonu, 116
 Kazakistan, 120, 128, 138, 140, 183, 186, 192, 197, 198, 199, 201, 203, 206, 207, 208
 Kazım Bey, 92
 Kazım Karabekir, 60, 63, 66, 67, 68, 72, 74, 77, 83, 85, 88, 98, 100, 108, 109, 119
 KazMuray Gaz, 199
 Kelbecer, 152, 153, 154, 160, 162, 163, 170
 Keleki, 155
 Kerimov, 63, 192, 201
 Kırgızistan, 140, 170, 192, 197, 201, 203, 206, 207, 208
 Kırım, 25, 34, 112, 192
 Kızıl Ordu, 67, 71, 73, 75, 78, 79, 81, 82, 83, 107, 116, 138, 193
 Kiev, 32
 Kitab-i Dede Korkut, 207
 KKTC, 206
 Kolçak, 60, 61
 Komünist (bolşevik) Partisi, 73, 78, 82
 Komünist Partisi Merkez Komitesi, 84, 107, 112, 116, 126, 130, 132, 135
 Konya, 85
 Kopenhag, 32, 69, 168
 Kuvayı Milliye, 63
 Kuzey Afrika, 178
 Küçük Talat, 66, 79
 Kültür Bakanlığı, 93, 204, 207
 Kürdistan İşçi Partisi – PKK, 123

L

La Hey, 32
 Laçın, 142, 143, 151, 163, 170
 Leningrad, 125
 Lenkeran, 107
 Levandovski, 79
 Lezgi, 156, 162
 Lezgiistan, 156
 Litvinov, 101
 London, 32
 Lozan, 51
 Lukoil, 163, 181, 182, 183
 Lübnan, 132

M

Macaristan, 36, 123, 194
 Madrid, 32
 Manas, 207
 Manisa, 116
 Marmara Üniversitesi, 207
 Maveray-yı Kafkas, 32
 MC Dermott, 180, 181, 182
 Meclis-i Müessisan, 30
 Mega Proje, 181, 182, 183, 184, 198
 Mehebbet Efsanesi, 127
 Mehmet Emin, 24, 30, 32, 37, 39, 40, 47, 80, 81, 85, 97, 109, 117
 Mehmet Münif Paşa, 118
 Meydan Harekâtı, 134
 Mezopotamya, 34, 42, 52
 Mısak-ı Milli, 30
 Milli Eğitim Bakanlığı, 189, 204
 Milli Mücadele, 46, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 74, 75, 99, 103, 109, 210
 Milli Şura, 30, 45
 Milliyetçi Hareket Partisi, 142
 Minsk, 140, 150, 154, 155, 171, 173
 Miralay Rüşdü, 85
 Moldova, 140
 Molotov, 115
 Mondros, 53, 54, 56, 89, 210
 Montrö Sözleşmesi, 115
 Moskova, 32, 69, 70, 77, 79, 82, 86, 87, 88, 91, 92, 93, 95, 97, 98, 99, 101, 103, 106, 109, 112, 115, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 130, 133, 135, 136, 137, 138, 145, 151, 177, 178, 180, 184, 211
 Muhammed Salih, 203
 Mustafa Kemal, 58, 61, 63, 65, 66, 68, 72, 75, 76, 77, 78, 83, 85, 87, 88, 92, 96, 99, 108, 111, 120, 210
Mustafa Suphi, 60, 84, 85, 88
 Mürsel Paşa, 38, 54
 Müsavat, 39, 46, 65, 74, 77, 79, 82, 92, 93, 96, 106, 109, 111
 Müslüman Sosyalist Blok, 39
 Müstakiller, 131

N

Nabi Bey, 54
 Nahçıvan, 85, 89, 98, 99, 127, 135, 151, 155, 167, 211
 Naim Cevat Bey, 36
 NATO, 151, 175, 176, 177, 178, 210
 Necati, 80
 Nobel, 154, 179
 Norveç, 181

Novorossiysk, 185
 Nuri Bey, 36
 Nuri Paşa, 36, 38, 40, 42, 44, 46, 48, 51, 53,
 54, 55, 64, 67, 108

O

Odlu Yurt, 110
 Ordubad, 155
 Orta Doğu, 27, 34, 61, 178, 186, 190
 Osmanlı, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 38,
 40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 50, 53, 55,
 56, 58, 62, 65, 72, 74, 78, 81, 84, 88, 89,
 91, 104, 110, 112, 117, 121, 132, 192,
 209

Ö

Ömer Lütfü, 59, 66
 Özbekistan, 112, 134, 140, 192, 197, 198,
 201, 205, 206, 207, 208
 Özgürlükleri Destekleme Yasası, 181

P

Pan-Türkizm, 112, 201
 Paris, 32, 52, 57, 58, 61, 62, 69, 133, 210,
 221
 Pasifik, 192
 Pennzoil, 180
 Perestroyka, 129, 133
 Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO), 148
 Polonya, 82, 89, 123
 Prejevalski, 25

R

Ramco, 180, 181
 Ramco Energy, 180, 181
 Ravndal, 64
 Rize, 85
 Roma, 32, 154
 Romanya, 89, 123, 132
 Rus, 24, 33, 39, 42, 44, 49, 50, 57, 59, 60,
 61, 64, 69, 70, 73, 74, 76, 77, 79, 80, 82,
 83, 95, 101, 102, 111, 121, 125, 132,
 141, 142, 149, 152, 153, 155, 159, 161,
 162, 173, 177, 182, 183, 186, 208, 209
 Rusya, 24, 33, 41, 43, 48, 49, 50, 56, 57,
 59, 60, 61, 68, 69, 70, 73, 74, 77, 78, 80,
 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 91, 92, 93, 95,
 97, 98, 101, 103, 105, 106, 107, 118,
 124, 126, 131, 132, 137, 138, 139, 140,
 143, 144, 145, 146, 148, 151, 152, 153,
 155, 159, 161, 162, 164, 170, 171, 176,

177, 178, 179, 181, 183, 184, 185, 188,
 190, 192, 201, 209, 210, 211

S

Sadval, 156
 Samsun, 58, 85
 San-Francisco, 114
 Serebrovski, 106
 Sevr, 89
 Sırp- Hırvat-Sloven Devleti, 89
 Sivas, 59, 64, 85
 SOCAR, 148, 163, 180, 181, 182
 Sofiya, 32
 Sovyet Dış Ticaret Bakanlığı, 126
 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, 105
 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri
 Federasyonu, 105
 SSC Bakanlar Kurulu, 125, 126
 SSCB, 98, 105, 106, 110, 111, 112, 115,
 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129,
 131, 132, 133, 135, 137, 138, 140, 153,
 161, 167, 171, 178, 180, 184, 190, 191,
 193, 202, 209, 210
 Stalin, 109, 111, 115, 123, 132, 145, 210
 Statoil, 180, 181, 182
 Stoks, 44, 103
 Sultan Vahdeddin, 57
 Sumgayıt, 125, 135
 Supsa, 185
 Suriye, 42, 52, 132
 Suudi Arabistan, 181, 182
 Süleyman Efendi, 66
 Süleyman Sami, 85

Ş

Şahdeniz, 184, 186
 Şamahı, 43, 107
 Şark Halkları Birinci Kongresi, 85, 86
 Şark Orduları Grubu, 41, 42, 44, 52
 Şeki, 107
 Şerg, 184
 Şevket Bey, 36, 91, 92, 93, 119
 Şimal Kafkas Cumhuriyeti Millet Fırkası,
 110
 Şuşa, 142, 143, 150

T

Tacikistan, 140
 Tahran, 32, 36, 53
 Talat Paşa, 45, 48, 49, 50, 59
 Talış, 156, 162, 163
 Taşkent, 151, 202

Taşnak, 28, 40, 74, 87, 89, 90, 98
 Tataristan, 112, 192
 TBMM, 59, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 94,
 95, 96, 99, 100, 101, 103, 108, 119, 139,
 166, 168, 169, 170
 Terakki, 46, 52, 131
 Terter, 107
 The Economist, 191
 Thomson, 55, 61
 Tiflis, 24, 28, 31, 38, 46, 50, 62, 92, 102,
 103, 185, 186, 211
 Timurlenk, 33
 Tokat, 85
 Tokyo, 32, 87
 Trablusgarp, 36
 Trabzon, 26, 27, 36, 85
 TRT Genel Müdürlüğü, 204
 Turan, 41, 64, 109, 145, 193
 Türk, 29, 33, 36, 40, 41, 42, 43, 48, 50, 52,
 53, 54, 55, 59, 60, 62, 63, 65, 67, 69, 73,
 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 87, 88, 89,
 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 101, 102, 103,
 104, 106, 109, 110, 111, 112, 115, 116,
 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125,
 128, 129, 132, 138, 142, 145, 147, 148,
 150, 152, 153, 159, 161, 166, 168, 172,
 175, 176, 177, 186, 187, 189, 190, 191,
 192, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201,
 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210
 Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezi, 189
 Türkçülük, 33, 112, 145
 Türkistan, 33, 41, 119, 190, 193
 Türkiye, 24, 26, 27, 33, 46, 47, 48, 49, 55,
 58, 59, 60, 61, 63, 66, 67, 68, 69, 71, 72,
 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85,
 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97,
 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105,
 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 115,
 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124,
 125, 126, 127, 129, 132, 137, 138, 139,
 140, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148,
 149, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 158,
 159, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 168,
 169, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 177,
 178, 179, 180, 182, 184, 185, 186, 187,
 188, 189, 190, 191, 192, 194, 196, 197,

198, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 206,
 207, 208, 209, 210, 211, 212, 220
 Türkmen, 125
 Türkmenistan, 112, 140, 183, 186, 197,
 198, 199, 201, 206, 207, 208
 TÜRKSOY, 206, 207

U

Ukrayna, 25, 34, 105, 140
 Unocal, 180, 181

V

Varlık, 131, 134
 Varşova Paktı, 130
 Vaşington, 32
 Vehib Paşa, 25, 28, 37
 Vilayet-i Şarkiye Kongresi, 59
 Viyana, 32

Y

Yakın Çevre, 177
 Yakup Bey, 59
 Yalta Konferansı, 114
 Yardım Fonu, 104
 Yardımlı, 107
 Yesevî, 204
 Yevlah, 143
 Yozgat, 116
 YÖK, 204
 Yudenîç, 60, 61
 Yunan, 59, 93
 Yunanistan, 69, 89
 Yurt, 110, 131
 Yusuf Kemal Bey, 99, 100
 Yusuf Ziya, 59
 Yüzbaşı Yakup, 66

Z

Zakatala, 107
 Zengezur, 89, 98, 133
 Zengilan, 163, 170
 Zinovyev, 87
 Zonguldak, 85

BİBLİYOGRAFYA

1.Arşiv Kaynakları

1.1. Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri

1.1.1. *Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi- (ARDA)*

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi (ARDA), Fon: 970, Siyahı: 1, Saklama vahidi: 4, Varak: 4-6.

ARDA, Fon: 970, Siyahı: 1, Saklama vahidi:1, sayfa: 33.

ARDA, Fon: 28, Siyahı: 1C, Saklama vahidi: 68, Varak: 116-117.

ARDA, Fon: 28. Siyahı: 12, Saklama vahidi: 42, Varak: 26-27.

ARDA, Fon: 379, Siyahı: 3, Saklama Vahidi: 1337, Varak: 2.

1.1.2. *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*

BCA Bakanlar Kurulu Kararları Katalogu, 030. 18. 01. 01. – 4. 45. 14.

1.1.3. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*

BOA, Hariciye Nezareti, Hukuk Müşavirliği İstişare Odası, 124/13.

BOA, Hariciye Nezareti, İstanbul Murahasslığı, 23/ 59.

BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım, 2373/4.

BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım, 2303/14.

BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım, 2397/6.

BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım, 2456/29.

1.1.4. *Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE - A)*

TİTE – A. Kutu 223, Gömlek 13, Belge 13–3001.

TİTE – A. Kutu 323, Gömlek 13, Belge 13–2001.

TİTE - A. Kutu 324, Gömlek 3, Belge 3–001.

TİTE - A. Kutu 325, Gömlek 10, Belge 10-1001.

1.2. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge) Cilt I, 1919-1923, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti; Büyük Britanya'nın Arşiv Belgeleri, (Hazırlayan; Nigar Maksvel), Azerbaycan Elmler Akademiyası, A. A. Bakıhanov Tarih İnstitutu Yayınları, Bakü 2008.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Harici Siyaseti (Belgeler Toplusı), Azerbaycan Dış İşleri Bakanlığı Yayınları,"Garisma" MMC, Bakü 2009.

Azerbaycan Komünist Partisi'nin Kurultayları, Konferansları ve Merkezi Komite Plenumunun Katname ve Kararları, Cilt 1 (1920-1937), Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1987.

Dokumentı Vneşney Politiki SSSR (Rusça; SSCB Dış Politika Belgeleri) Cilt III, Politizdat, Moskova 1959.

K İstoriü Obrazovaniya Nagorno- Karabakhskoy Avtonomnoy Oblasti Azerbaydjanskoy SSR 1918-1925. Dokumentı i Materialı, (Rusça; Azerbaycan SSC Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Teşekkül Tarihinden 1918-1925.Belgeler ve Kaynaklar) (Ed. D.P. Guliev) İnstitut İstoriü Parti Pri TsK KP Azerbaydjana- Filial İnstituta Marksizma - Leninizma Pri TsK KPSS. Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1989.

2. Resmi Yayınlar

Aliyev, Haydar, *Müstegilliyimiz Ebedidir (Söylevler, Konuşmalar, Bildiriler, Mülakatlar)*, Birinci Kitap (Haziran 1993 - Mayıs 1994), Azereşr, Bakü 1997.

“-----” “-----” Üçüncü Kitap (Aralık 1994- Haziran 1995),Azereşr, Bakü 1997.

“-----” “-----”. Dokuzuncu Kitap (Mart 1997- Mayıs 1997), Azereşr, Bakü 2000.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları 1,Türk Tarih Kurumu Basımevi,5.Baskı, Cilt I-III, Ankara 1997.

Lenin, Vladimir İliç, *Azerbaycan Hakkında*, Azereşr, Bakü 1970.

“-----”, *Eserlerinin Tam Külliyyatı*, Cilt 40 (Aralık 1919-Nisan 1920), Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1983.

“-----”, Cilt 45 (Mart 1922-Mart 1923), Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1984.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMM GCZ), C. II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985.

3. Gazeteler

Adalet, 27 Eylül 1967.

Azerbaycan (Resmi Devlet Gazetesi), 18 Ekim 2009.

Halk Gazetesi 15 Ağustos 1992 (Azerbaycan).

4. Hatıralar

Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, (Yayına Hazırlayanlar; Süheyl İzzet Furgaç, Yüksel Kanar), C.II, Nehir Yayınları, İstanbul 1993.

Cebesoy, Ali Fuat, *Moskova Hatıraları (21.11.1920- 2.6.1922)*, Vatan Neşriyatı, İstanbul 1955.

Ertürk, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası*, (Yayına Hazırlayan; Samih Nafiz Tansu), Sebül Yayinevi, Birinci Basım, İstanbul 1996.

Halil Paşa, *İttihat ve Terakkî'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, (Hazırlayan; Taylan Sorgun), Kamer Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1997.

İnönü, İsmet, *Hatıralar*, 2. Kitap, Bilgi Yayinevi, İstanbul 1987.

Resulzade, Mehmed Emin, *Stalin'le İhtilal Hatıraları*, (Hazırlayan; Nesib Nesibzade) Elm Neşriyatı, Bakü 1991.

Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, Altındağ Yayinevi, İstanbul 1968.

Talat Paşa'nın Anıları (Yayına Hazırlayan: Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000.

Tengirşek, Yusuf Kemal, *Vatan Hizmetinde*, Bahar Matbaası, İstanbul 1967.

5. Ansiklopediler ve Sözlükler

“Azerbaycan Halk Cümhuriyeti Parlamenti”, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, Cilt I, “Lider Neşriyat”, Bakü 2004.

“Azerbaycan Komünist (Bolşevikler) Partisi (AK(b)P)”, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, C.I, “Lider Neşriyat”, Bakü 2004.

“Azerbaycan'ın Türkiye'de Diplomatik Nümayendeliyi”, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, C. I, “Lider Neşriyat”, Bakü 2004.

“Bakı Soveti”, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, Cilt I, “Lider Neşriyat”, Bakü 2004.

Gültek, Vedat *Rusça-Türkçe Sözlük*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2004.

“Paris Sülh Konfransı (1919-1920)”, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansiklopedisi, C.II, “Lider Neşriyat”, Bakü 2004.

6. Telif ve Tetkik Eserler

6.1. Kitaplar

6.1.1. Azerbaycan’da Yayınlanmış Kitaplar

Arzumanlı, Vagif ve Nazim Mustafa, *Tarihin Kara Sayfaları, Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlık*, Azerbaycan Elmler Akademiyası, Milli Münasebetler İnstitutu Yayınları, Gartal Neşriyatı, Bakü 1998.

Azerbaycan Tarihi, Cilt V (1900-1920), Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası A.A.Bakıhanov Tarih İnstitutu Yayınları, Elm Neşriyatı, Bakü 2008.

Azerbaycan Tarihi, C.VI (Nisan 1920-Haziran 1941) Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, A. A. Bakıhanov Tarih İnstitutu Yayınları, Elm Neşriyatı, Bakü 2008.

Azerbaycan Tarihi, C.VII (1941-2002), Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, A. A. Bakıhanov Tarih İnstitutu Yayınları, Elm Neşriyatı, Bakü 2008.

Ehmedov, Errehman, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetlerde (Türkdilli Dövlletlerle Elageler XX Esrin 90-cı Yılları)*, “Elm ve Tehsil” Neşriyatı, Bakü 2009.

Elçibey, Ebülfez, *Deyirdim Ki, Bu Kuruluş Dağılacak*, Gençlik Neşriyatı, Bakü 1992.

Elekberli, Eziz, *Gerbi Azerbaycanlıların 1988-ci il Soykırımı (Belgelerin dili ile)*, Nurlan Neşriyatı, Bakü 2008.

Emrahov, Mais, *İkinci Dünya Mühariyesi 1939-1945*, Mütercim Neşriyatı, Bakü 2010.

Essad Bey ve Wolfgang von Weisl, *Allah ist Gross (Allahu Ekber. İslam Dünyası’nın Abdülhamid’den İbn-i Suud’a Kadar Çöküşü ve Yükselişi)*, (Çev. Çerkez Gurbanlı), Bakü Devlet Üniversitesi Yayınları, Bakü 1998.

Gasımlı, Musa, *Haydar Aliyev – İstiklala Giden Yol (1967-1987)*, Bakü Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Bakü 2006.

“-----”, *SSCB–Türkiye Münasebetleri (Türkiye’de1960 Darbesinden SSCB’nin Dağılmasına Kadar)*, Cilt I, 1960-1979, Adiloğlu Neşriyatı, Bakü 2007.

“-----”, “-----”, Cilt II, 1979-1991, Adiloğlu Neşriyatı, Bakü 2009.

Gasımov, Musa, *Azerbaycan- Türkiye Diplomatik- Siyasi Münasebetleri (Nisan 1920-Aralık 1922)*, Mütercim Neşriyatı, Bakü 1998.

Hesenli, Cemil, *SSRİ–Türkiye Soyug Mühariyibinin Sinag Meydanı*, (SSCB–Türkiye Soğuk Savaş’ın Tatbikat Sahası), Adiloğlu Neşriyatı, Bakü 2005.

Hesenov, Cemil, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler Sisteminde 1918-1920*, Azərneşr, Bakü 1993.

Hesenov, Hesen, *Türkiye'nin Azerbaycan'ın Müstegilliyini Tanıması Tarihinden (Basın Haberleri)*, (Ed. Nazım İrfan Tanrikulu (Türkiye), Fikret Süleymanoğlu) Pedagogika Neşriyatı, Bakü 2005.

Hüseynova, Fergane, *Müstegillik Dövründe Azerbaycan-Türkiye Elagelerinin Kulturoloji Aspektleri (Elm, Tehsil, Medeniyet)*, Nurlan Neşriyatı, Bakü 2007.

Hüseynova, Hicran, *Azerbaijan Avrupa İntegrasiya Prosesleri Sisteminde (1991-1997)*, Herbi Neşriyat, Bakü 1998.

İbrahimli, Haleddin, *Azerbaycan Siyasi Muhacireti (1920-1991)*, Elm Neşriyatı, Bakü 1996.

Karabağnameler, (Ed.:Nazım Ahundov), C.II, Yazıcı Neşriyatı,Bakü 1991.

Merdanov,Misir ve Asker Guliyev, *Azerbaycan Tehsili Halk Cumhuriyeti Yıllarında 1918-1920*, Çaşoğlu Neşriyatı, Bakü 2003.

Musayev, S. B. (Ed.), *Siyasi Tarih*, C.II, Bakü Devlet Üniversitesi Yayını,"Azerbaycan Ensiklopediyası"Neşriyat Poligrafya Birliyi, Bakü 1998.

Nerimanoğlu, K. V., E. Ağakişiyev ve Abdullayeva S. (Haz.), *Latin Esaslı Yeni Türk Elifbası ve I. Bakü Türkoloji Kurultayı (Bibliyografya)*, , Çinar-Çap Yayını, Bakü 2006.

Nerimanov, Neriman, *Seçilmiş Eserleri*, (Hazırlayan; Teymur Ehmedov), Lider Neşriyat, Bakü 2004.

Nesibzade, Nesib, *Azerbaycan Demokratik Respublikası (Makaleler ve Belgeler)*,Elm Neşriyatı, Bakü 1990.

Resulzade, Mehmed Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Elm Neşriyatı, Bakü 1990.

"-----", *Esrimizin Siyavuşu, Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı, Çağdaş Azerbaycan Tarihi*, Gençlik Neşriyatı, Bakü 1991.

Sultanov, Oktay, *XX Esrin 80-ci İllerinin Sonu, 90-cı İllerinin Evvellerinde Azerbaycan'da Siyasi Mübarize*, Maarif Neşriyatı, Bakü 1995.

Topçubaşov, Alimerdanbey, *Paris Mektupları, (Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Barış Delegasyonu Başkanının Azerbaycan Hükümetine Raporları Mart 1919- Kasım 1919)*, (Haz.; Vilayet Guliyev),"Azərneşr",Bakü 1998.

6.1.2. Türkiye'de Yayınlanmış Kitaplar

(E) Kurmay Yarbay Süleyman İzzet Yeğin, *Birinci Dünya Harbinde Azerbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15nci Piyade Tümeni*, (Yayına hazırlayanlar; Ahmet Tetik, Mehmet Korkmaz), Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006.

(E) Yarbay Rüştü Türker, *Birinci Dünya Harbi'nde Bakü Yollarında 5nci Kafkas Tümeni*, (Yayına hazırlayanlar; Ahmet Tetik, Mehmet Korkmaz), Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Ankara 2006.

Aslan, Betül, *I Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını;219, Ankara 2000.

Aslan, Yavuz, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi, Türkiye Komünistlerinin Rusya'da Teşkilatlanması (1918- 1921)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

Aslanlı, Araz ve İlham Hesenov, *Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, Platin Yayını, Ankara 2005.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, C.8(23 Nisan-7/8 Temmuz 1920) Kaynak Yayınları, İstanbul 2002.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt 4 (1919), Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt 6, (1919- 1920), Kaynak Yayınları, İstanbul 2001.

Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C.III (1914-1922), Remzi Kitabevi, İstanbul 1972.

Azerbaycan Kültür Derneği 50. Yıl, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1999.

Bıyıklıoğlu, Tefik, *Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, TC. Milli Savunma Bakanlığı, Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Seri No.:1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1962.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı, Cilt II, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Brzezinski, Zbigniew, *Büyük Satranç Tahtası. Amerika'nın Küresel Üstünlüğü Ve Bunun Jeostratejik Gereklilikleri*, (Çev. Yelda Türedi), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2005.

Cumhuriyetin 75.Yıl Dönümünde Türk Cumhuriyetleri, Türk ve Akarba Toplulukları ile Eğitim İlişkilerimiz, TC. Milli Eğitim Bakanlığı, Yurtdışı Eğitim Öğretim Genel Müdürlüğü, Ankara Ekim 1998.

Demirkol, Ferman, *Diktatörleri Uyku Tutmaz*, Der Yayınları, İstanbul 2002.

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Cilt I, (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953.

Gönlübol, Mehmet ve Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını (Tıpkı Basım), Ankara 1997.

İmanov, Vügar, *Azerbaycan Osmanlı İlişkileri 1918(Azerbaycan Belgelerine Göre)*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2006.

İnan, Kamran, *Dış Politika*, Timaş Yayınları, 4.Baskı, İstanbul 1999.

Kennedy, Paul, *Yirmi Birinci Yüzyıla Hazırlanırken*, (Çev. Fikret Üçcan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3.Baskı, Ankara 1999.

Koçak, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine bir Araştırma*, C.I, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Basımevi,6.Baskı, Ankara 1996.

Macmillan, Margaret, *Paris 1919. 1919 Paris Barış Konferansı Ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi*, (Çev. Belkıs Dişbudak), ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2004.

Mehmetzade, Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, (Yayına hazırlayan Ahmet Karaca),Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları No:40,Ankara 1991.

Müderrişoğlu, Alptekin, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1990.

Müftüoğlu, Mustafa, *Yalan Söyleyen Tarih Utansın*, C.4, Çile Yayınları, 4.Baskı, İstanbul 1981.

Nazarbayev, Nursultan, *Yüzyılların Kavşağında*, (Türkiye Türkçesine Aktaran; Banu Muhayeva), Ahmet Yesevi Üniversitesi'ne Yardım Vakfı, Bilig Yayınevi, Ankara 1997

Olçay, Osman, *Sevres Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.

Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Alkım Yayınları, 25.Baskı, İstanbul 2006.

Purtaş, Fırat, *Rusya Federasyonu Ekseninde Bağımsız Devletler Topluluğu*, Platin Yayınları, Ankara 2005.

- Qasımlı, Musa, *Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi 1920-1945*, (Türkçesi; Ekber N. Necef), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006.
- Sander, Oral, *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü. Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 563, Ankara 1987.
- “-----”, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, 16. Baskı, Ankara 2007.
- Saray, Mehmet, *Azerbaycan Türkleri*, Nesil Yayıncılık, İstanbul 1993.
- “-----”, *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, Nesil Yayıncılık, İstanbul 1993.
- Sonyel, Salahi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt I-II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.
- Soysal, İsmail, *Tarihçeleri Ve Açıklamalarıyla İle Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Cilt I (1920-1945), TTK Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1989.
- Swietochowski, Tadeusz, *Müslüman Cematten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, (Çev. Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul 1988.
- Şimşir, Bilal N.; *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.
- “-----”, *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1996.
- “-----”, *Azerbaycan'da Türk Alfabesi (Tarihçe)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- Şimşir, Sebahattin, *Azerbaycanlıların Türkiye'de Siyasi ve Kültürel Faaliyetleri (1920-1991)*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 2001.
- Taşkıran, Cemalettin, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995.
- Tevetoğlu, Fethi, *Benim Gördüğüm Bugünkü Rusya*, Komünizmle Mücadele Yayınları, Ankara, 1968.
- Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara 1993.
- Türk İstiklal Harbi*, C. VII (İdari Faaliyetler, 15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923), Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları Seri No. 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1975.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları*, C. II, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1985.
- Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul 1995.

Ülkü, İrfan, *Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan*, Doğan Kitap, İstanbul 2000

Yaman, Ahmet Emin, *Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu Ekonomisi 1919-1922*, Betik Yayıncılık, Ankara 1998.

Yüceer, Nasır, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı. Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, İkinci Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002.

Türkiye İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA), *Azerbaycan Ülke Raporu*, TİKA Yayınları, Ankara 2006.

6.1.3. Yabancı Dilde Yayınlanmış Kitaplar

Gadjiev, Kamaludin S., *Geopolitika Kavkaza*, (Rusça; Kafkasya'nın Jeopolitiği), Mejdunarodnie Otnoşeniya, Moskova 2003.

Mustafa-zade, Rakhman, *Dve Respubliki. Azerbaydžano- Rossiyskie Otnoşeniya v 1918- 1922 gg.*, (Rusça; İki Cumhuriyet. 1918-1922 Yılları Arasında Azerbaycan Rusya İlişkileri), İzdadel'stvo "MİK", Moskova, 2006.

Rau, Johannes, *Berg-Karabach in der Geschichte Aserbaidşans Und die Aggression Armeniens Gegen Aserbaidşan*, Verlag Dr.Köster, Berlin 2009.

Shaffer, Brenda, *Borders and Brethren. Iran and Challenge of Azerbaijani Identity*, The MIT Pres, Cambridge, Massachusetts 2002.

Yamauchi, Masayuki, *The Green Crescent Under The Red Star. Enver Pasha in Soviet Russia 1919- 1922*, Institute For The Study Of Languages And Cultures Of Asia And Africa, Tokyo 1991.

6.2. Makaleler

Abdullayev, Cavid, "Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Hazar'ın Statüsü ve Doğal Kaynaklarının İşletilmesi Sorunu", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 48, Sayı 1, s. 255-290.

Alpargu, Mehmet, "Güvenlik Boyutunda Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, (Genelkurmay ATASE Yayınları) Yıl 2, Sayı 3, (Şubat 2004), s.1-19.

Arslan, Ali, "I Dünya Savaşı Sonunda Nahçıvan'da Yapılan Milli Mücadele ve Bugünkü Nahçıvan'ın Statüsünün Oluşumu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XIV, Sayı 41 (Prof.Dr.Fahir Armaoğlu Özel Sayısı), Temmuz 1998, s.521-546.

Askerzade, Aygün, “NATO Çerçevesinde Azerbaycan-Türkiye Askeri İşbirliği ve Bölgesel Güvenlik Sorunları”, *Karadeniz Araştırmaları Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, Cilt 5, Sayı 20, Kış 2009, s.1-17.

Ateşer, Rıfki, “Milli Mücadele Döneminde Sovyet Yardımı ve Türk- Rus İlişkilerinde Kafkasya'nın Yeri”, *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri, XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, (24-26 Ekim 2001 İstanbul)* Cilt I, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2003, s.521- 533.

Aydın, Mustafa, “Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler”, Oran, Baskın (Ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II, 1980-2001, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 366-439.

Bal, İdris, “Türkiye Ermenistan İlişkileri ve Ermeni Sorunu”, Bal, İdris (Ed.), *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, AGAM Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2006, s. 425-454.

Bilginoğlu, Mehmet Ali, “Dünya Enerji Piyasalarındaki Gelişme Eğitimi ve Türkiye'nin Enerji Politikası Stratejisi”, Doğan, Nejat, Ferit Kula ve Mehmet Öcal (Ed.), *Türkiye'nin Jeoekonomisi ve Jeopolitikası Türkiye Geleceğin Neresinde?*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2007, s.445-472.

Budak, Mustafa, “Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkında Raporu”, Rıhtım, Mehmet ve Mehman Süleymanov (Ed.), *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu*, Qafqaz Üniversitesi Qafqaz Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı, Bakü 2008, s.441-484.

Çal, Sedat, “Bakü- Tiflis- Ceyhan Boru Hattı Projesi Kapsamındaki Anlaşmaların Hukuki Yönden Değerlendirilmesi”, *Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 63, Sayı 4, 2008, s.90-134.

Çelik, Kenan ve Cemaleddin Galaycı; “Azeri Petrolünün Dünyü ve Bugünü”, *Avrasya Etüdleri*, Sayı 16, Sonbahar-Kış 1999, s.105-128.

Çelikpala, Mitat, “1990'lardan Günümüze Türk – Rus İlişkileri”, *Avrasya Stratejik Araştırma Merkezi, Avrasya Dosyası*, Cilt 13, Sayı 1, 2007, s. 267 -298.

Çolak, Mustafa, “Alman Belgelerinde Bakü Üzerinde Osmanlı-Alman Mücadelesi (1918)”, *Sekizinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri, XIX. Ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar, (24-26 Ekim 2001 İstanbul)* Cilt I, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2003, s.543-555.

Dağı, Zeynep, “Rusya'nın Yakın Çevre Politikası ve Türkiye”, Dağı, İhsan D. (Ed.) *Türk Dış Politikasında Gelenek ve Değişim*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1998, s.79-114.

Darabadi, Pervin, “XX Asrın Evvellerinde Güney Kafkas Beynelhalk Geosiyasi Münasibetler Sisteminde”, Rıhtım, Mehmet ve Mehman Süleymanov (Ed.), *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu*, Qafqaz Üniversitesi Qafqaz Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı, Bakü 2008, s.23 -38.

Dikkaya, Mehmet, Adem Çaylak, “Haydar Aliyev Dönemi’nde Azerbaycan’ın Ekonomik ve Politik Dönüşümü; Fırsatlar ve Sorunlar”, *USAK Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 5, Yıl 2008, s.131-157.

Doğanay, Rahmi, “Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkasya Politikaları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 19, Sayı 2, Elazığ, 2009,s. 279-298.

Gasımlı, Musa, ”Antanta Ülkelerinin Güney Kafkas Siyaseti (Kasım 1917-Kasım 1918)”, Rıhtım, Mehmet ve Mehman Süleymanov (Ed.), *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu*, Qafqaz Üniversitesi Qafqaz Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı, Bakü 2008, s.191-224.

Gasımlı, Musa,; ”Bolşevik Rusyasının Güney Kafkas Siyaseti”, Rıhtım, Mehmet ve Mehman Süleymanov (Ed.), *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu*, Qafqaz Üniversitesi Qafqaz Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı, Bakü 2008, s.93-134.

Gasımov, Musa, ”Bakü’nün Kurtarılması Uğruna Türk Diplomasinin Mücadelesi: 1918 Yılı” *Avrasya Dosyası, (Azerbaycan Özel Sayısı)*, İlkbahar 2001,Cilt 7,Sayı 1,s.18-55.

Kalafat, Yaşar, “Türkiye Türk Cumhuriyetleri Kültür İlişkileri”, Bal, İdris (Ed.), *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, AGAM Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2006, s. 491-533.

Kalafat, Yaşar; Araz Aslanlı; “Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, Bal, İdris (Ed.), *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, AGAM Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2006, s.407-424.

Kasım, Kamer, “Türkiye’nin Kafkasya Politikası”, Göksu, Turgut, Hasan Hüseyin Çevik, Abdulkadir Baharçipek ve Ali Şen (Ed.), *1980-2003 Türkiye’nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2003, s.79-98.

Kılıç, Selami, “Türkiye’de Latin Harfleri Meselesi (1908-1928)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 2, Sayı 7, 1991, s.551-572.

Kırımlı, Meryem ve Dilek Temiz, “Soğuk Savaş Sonrası Türk Cumhuriyetlerine Yönelik Türk Dış Politikası”, Bal, İdris (Ed.), *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, AGAM Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2006, s. 473-479.

Kurat, Akdes Nimet, "Kurtuluş Savaşının Başlarında Mustafa Kemal Tarafından Lenin'e Yazıldığı İddia Edilen Bir 'Mektub'un Mevcut Olmadığı Anlaşıldı", *Türk Kültürü*, Cilt IX, No.97 Kasım 1970 (Atatürk Sayısı),s.26-28.

Laçiner, Sedat ve Hasan Selim Özertem, "Hazar Enerji Kaynakları; Enerji - Siyaset İlişkisi ve Türkiye", Demirtepe, M. Turgut (Ed.), *Orta Asya & Kafkasya Güç Politikası*, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) Yayını, Ankara 2008,s. 63-117.

Laçiner, Sedat, "Özal Dönemi Türk Dış Politikası", Göksu, Turgut, Hasan Hüseyin Çevik, Abdulkadir Baharçipek ve Ali Şen (Ed.), *1980-2003 Türkiye'nin Dış, Ekonomik, Sosyal ve İdari Politikaları*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2003, s. 25-48.

Memmedov, Ramil, "Güney Kafkasya'daki Yeni Jeostratejik Oyunun Güvenlik Yapılanması ve Azerbaycan", *Stratejik Öngörü*, Yıl 2, Sayı 4, (2005) s. 56-61.

Özdoğan, Günay Göksu, "II Dünya Savaşı Yıllarındaki Türk-Alman İlişkilerinde İç ve Dış Politika Aracı Olarak Pan-Türkizm", Faruk Sönmezoğlu (Der.), *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der Yayınları,3.Baskı, İstanbul 2004. s. 131-147.

Qafarov, Vasif "Ekim 1917 Devrimi'nden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 2, Sayı 3, Kış 2008, s.139-151.

Süleymanov, Mehman, "Kafkas İslam Ordusunun Azerbaycanın Erazi Bütövlüyü Uğrunda Mübarizesi", Rıhtım, Mehmet ve Mehman Süleymanov (Ed.), *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu*, Qafqaz Üniversitesi Qafqaz Araştırmaları Enstitüsü Neşriyatı, Bakü 2008, s.287-332.

Şimşek, Elif; "1991'den Bugüne Güney Kafkasya ve Türkiye'nin Dış Politikası", Doğan, Nejat, Ferit Kula ve Mehmet Öcal (Ed.), *Türkiye'nin Jeoekonomisi ve Jeopolitikası Türkiye Geleceğın Neresinde?*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2007, s.491-519.

Tellal, Erel; "SSCB'yle İlişkiler", Oran, Baskın (Ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt II, 1980-2001, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.158-166.

Tellal, Erel; "Sovyetlerle İlişkiler", *Baskın Oran (Ed.), Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt I, 1919-1980, İletişim Yayınları, 3.Baskı, İstanbul 2001, s. 155-177.

7. Tezler

Ağayev, Mehman, *Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Akal, Emel, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Akyıldız, Fulya, *SSCB Sonrası Dönemde Orta Asya ve Kafkasya Türk Cumhuriyetlerinde Devletin Yeniden Yapılandırılması: Neoliberal Politikalara Eleştirel Bir Yaklaşım*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2008 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Eyvazova, Ziyafet, *Latin Alfabesinden Kiril Alfabesine, Kiril Alfabesinden Latin Alfabesine Geçiş Süreçlerinde Azerbaycan Basını*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2008 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Güzel, Müslüm, *Türkiye Azerbaycan İlişkilerinde Uyum (Siyasi, Enerji, Ekonomik ve Kültürel Boyutu)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Sarıkaya, Yalçın, *İran'da Milliyetçilik ve Bölgeye Yansımaları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Tüzün, Süleyman, *İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türk İç Politikasında Dış Türkler Meselesi (1939-1945)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1998 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

8. Elektronik Kaynaklar (E-Kaynaklar)

8.1. Resmî e-kaynaklar;

8.1.1. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi,

“Haydar Aliyev Elektron Senedler Toplusu - 2001 Yılı”;

<http://www.elibrary.az/docs/toplu/nitq/2001.pdf> (Erişim;21.11.2010).

“Neft Stratejisi Esrin Mügavilesi”;

<http://www.elibrary.az/docs/toplu/neft/1f.pdf>

<http://www.elibrary.az/docs/toplu/neft/2f.pdf>

<http://www.elibrary.az/docs/toplu/neft/3f.pdf> (Erişim; 11.12.2010).

8.1.2. Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi;

http://mfa.gov.az/index.php?option=com_content&task=view&id=348&Itemid=68

(Erişim; 18.11.2010).

http://www.mfa.gov.az/index.php?option=com_content&task=view&id=597&Itemid=1
http://mfa.gov.az/khojaly/index.php?option=com_content&task=view&id=20&Itemid=33 (Erişim;27.11.2010).

8.1.3. Birleşmiş Milletler Resmi Web Sitesi;

BM Güvenlik Konseyi Kararları;

<http://daccess-dds->

ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/247/71/IMG/N9324771.pdf?OpenElement (822

Sayılı karar),

<http://daccess-dds->

ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/428/34/IMG/N9342834.pdf?OpenElement (853

Sayılı karar),

<http://daccess-dds->

ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/557/41/PDF/N9355741.pdf?OpenElement (874

Sayılı karar),

<http://daccess-dds->

ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/631/20/PDF/N9363120.pdf?OpenElement (884

Sayılı karar). (Erişim 27.11.2010).

8.1.4.Türkiye Büyük Millet Meclisi Resmi Web Sitesi;

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 21, Celse 56, Yasama Yılı 3. 68inci Bileşim,

13.3.2001 Salı, ‘‘Haydar Aliyev’’in Konuşması’’.

<http://www.tbmm.gov.tr/tutanak/donem21/yil3/bas/b068m.htm> (Erişim;31.01.2011).

8.1.5.Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Resmi Web Sitesi;

<http://www.tccb.gov.tr/haberler/170/77267/turk-dunyasini-bulusturan-zirve.html>

(Erişim;02.01.2011).

8.1.6.Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı Resmi Web Sitesi;

<http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?5424>

<http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?5284>

<http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?7049>

<http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?7231>

<http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?5443> (Erişim;11.11.2010).

8.1.7. State Committee Of The Republic Of Azerbaijan On Deals Of Refugees And Internally Displaced Persons Resmi Web Sitesi; <http://www.refugees-idps-committee.gov.az/az/pages/16.html> (Erişim;25.11.2010).

8.1.8.Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı Resmi Web Sitesi:
http://yeogm.meb.gov.tr/ikili/turk_cum.html/azerbaycan.html
<http://yeogm.meb.gov.tr/projeler/uygulanmaktaolanprj/bop.html> (Erişim;18.12.2010).
<http://yeogm.meb.gov.tr/ikili/turkyeni/turk.html> (Erişim; 03.01.2011).

8.2. Raporlar;

8.2.1.*BOTAŞ 2008 Yılı Sektör Raporu*, Bilkent- Ankara 2008;

<http://www.enerji.gov.tr/BysWEB/DownloadBelgeServlet?read=db&fileId=49223>
(Erişim;10.12.2010).

8.2.2.*BP Statistical Review of World Energy*, June 2009;

http://www.bp.com/liveassets/bp_internet/turkey/turkey_turkish/STAGING/local_assets/downloads_pdfs/e/EnerjiRaporu_2009.pdf (Erişim; 10.12.2010).

8.2.3.*Türkiye İle Türk Cumhuriyetleri ve Bölge Ülkeleri Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 2000;

<http://ekutup.dpt.gov.tr/disekono/oik528.pdf> (Erişim; 03.12.2010).

8.2.4.Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Anlaşmalar Genel Müdürlüğü;

Azerbaycan Ülke Profili;

<http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/ANL/TurkCumhuriyetDb/Azerbaycan.doc> .
(Erişim;02.02.2011).

8.2.5.Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı İdaresi Başkanlığı (TİKA);

<http://www.tika.gov.tr/TR/Icerik.ASP?ID=17>

Azerbaycan Ülke Raporu;

http://www.tika.gov.tr/yukle/dosyalar/ULKERAPORLARI/Azerbaycan_UlkeRaporu.pf
(Erişim; 27.12. 2010).

Kazakistan Ülke Raporu;

http://www.tika.gov.tr/yukle/dosyalar/ULKERAPORLARI/Kazakistan_UlkeRaporu.pdf

Kırgızistan Ülke Raporu;

http://www.tika.gov.tr/yukle/dosyalar/ULKERAPORLARI/Kirgizistan_UlkeRaporu.pdf

Özbekistan Ülke Raporu;

http://www.tika.gov.tr/yukle/dosyalar/ULKERAPORLARI/Özbekistanraporu_2007.pdf

Türkmenistan Ülke Raporu;

http://www.tika.gov.tr/yukle/dosyalar/ULKERAPORLARI/Turkmenistan_UlkeRaporu.pdf (Erişim;27.12.2010).

8.2.6. Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı-TPAO Web Sitesi;

http://www.tpa.gov.tr/v1.4/index.php?option=com_section&task=view&id=3&itemid=15&subid=65

http://www.tpa.gov.tr/v1.4/index.php?option=com_section&task=view&id=3&itemid=15&subid=66

8.2.7. Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı İlk 50 Yıl 1954–2004, (50.Yıl Özel Yayını),

<http://www.tpa.gov.tr/v1.4/condocs/50YIL.pdf> (Erişim; 29.12.2010).

8.2.8. Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi Resmi Web Sitesi;

<http://socar.az/btc-az.html> . (Erişim 12.12.2010).

8.3. İnternet Kaynakları;

Açık, Fatma, “XX Asrın Başlarında Türk Dünyasında Yaşanan Alfabe Değişikliklerinin Sebepleri, Gelişimi ve Sonuçları”,

http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/fatma_acik_turk_dunyasi_alfabe_degisimi.pdf (Erişim;30. 12. 2010).

Akyol, Taha, “Bir petrol hikayesi”, *Milliyet*, 08.02.1995;

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/1e6juMkBbNERUbu_x2B_InFlwg_x3D_x3D -“--

-----”, “Azeri jesti”, *Milliyet*, 06.04. 1995;

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/1e6juMkBbNERUbu_x2B_InFlwg_x3D_x3D (Erişim; 21.11.2010).

Ayın Tarihi, Ağustos 1993, Basın Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü,

<http://www.byegm.gov.tr/ayintarihidetay.aspx?Id=195&Yil=1993&Ay=8> (Erişim;10.11.2010).

Bagirov, Sabit, “Azerbajjani Oil: Glimpses of a Long History”

<http://www.sam.gov.tr/perceptions/Volume1/June-August1996/AZERBAIJANIOILGLIMPSESOFALONGHISTORY.pdf>

(Erişim; 11.12.2010).

Batur, Nur, “Demirel’e Apo ve Elçibey Kıskacı”, *Milliyet*, 15.04. 1993.

(http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/gnE6JTp6H_x2F_F_x2F_YR24n6v4Kw_x3D_x3D) (Erişim;10.10.2010).

-----, “Enerji anlaşması askıda”, *Milliyet*, 11.12 1992.

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/HS6l10tz8mUfM7KsLV46PQ_x3D_x3D (Erişim; 10.10.2010.)

-----, “Ermeni’ye yardımı anlatamamız”, *Milliyet*, 08. 02. 1993.

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/QFwGbKI7K_x2F_nx9liYh3bSIA_x3D_x3D (Erişim;10.10.2010).

Beşiroğlu, Rehber, “Aliyev Ankara’ya Yüklendi”, *Milliyet*, 03.10.1993.

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/2_x2B_1T9umXBhH3dTYgF6q_x2F_hg_x3D_x3D (Erişim;10.10.2010).

Bila, Fikret, ”Türkiye Bakü için savaşa girmez”, *Milliyet*, 31.08.1993,

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/2_x2B_1T9umXBhH3dTYgF6q_x2F_hg_x3D_x3D (Erişim; 10.10.2010).

Birand, Mehmet Ali, “Rusya istikrarlı bir Türkiye istiyor”, *Milliyet*, 05.12.1982,

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/WRoojylmnzALJ_x2B_pcwDWsvQ_x3D_x3D (Erişim;05.06.2011).

“Çetin; Türk planı yok” ve “AGİK,Karabağ için devrede”, *Milliyet*, 11.03.1992.

(http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/QFwGbKI7K_x2F_nx9liYh3bSIA_x3D_x3D) (Erişim;09.10.2010).

“Darbe girişimi yine sır”, *Milliyet*, 24.01.1998.

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/eu6MJLoENkVxZJphLA4How_x3D_x3D (Erişim; 21.11.2010).

“Demirel; Rus dostluğu kalkınmaya hizmet eder”, *Milliyet*,27.09.1967;

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/WRoojylmnzALJ_x2B_pcwDWsvQ_x3D_x3D (Erişim;05.06.2011).

“Demirel’e takke ve cüppe hediye edildi”, *Milliyet*, 26.09.1967;

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/WRoojylmnzALJ_x2B_pcwDWsvQ_x3D_x3D (Erişim;05.06.2011).

“Demirel; ‘Sabrın sonundayız’ ”, *Milliyet*, 04.04.1993;

(http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/QFwGbKI7K_x2F_nx9liYh3bSIA_x3D_x3D) (Erişim;10.10 2010).

Elekdağ, Şükri; “Şaşkınlığın Daniskası”, *Milliyet*, 27.06.1993;

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/5kEaeK3HpYpEz2AYuKrODA_x3D_x3D (Erişim; 17.10.2010).

Eren, Mehmet Ali; “Savaşın Faturasını Ödeyen Türkler”, *Aksiyon*, Sayı 130, (31.05.1997); <http://www.aksiyon.com.tr/aksiyon/haber-2639-26-savasin-faturasini-odeyen-turkler.html> (Erişim;25.01.2011).

“İnönü Batı’yı uyardı”, *Milliyet*, 12.03.1992,

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/HS6110tz8mUfM7KsLV46PO_x3D_x3D (Erişim; 10.10.2010).

Memmedova, Havva, “Ermenistan Saldırganlığı Karşısında Birleşmiş Milletlerin Tutumu”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, Yıl 2009. s.25-33;

http://www.ataum.gazi.edu.tr/e107_files/sayi4/ermenistan-saldirganligi-karsisinda-birlesmis-milletler-8217in-tutumu-1250881127.pdf (Erişim; 27.11.2010).

Oğan, Sinan, “Türk Dünyası Liderleri Nahçıvan Toplantısı, Türk Dünyası Seçeneği ve Türk Basını” <http://www.turksam.org/tr/a1806.html> (Erişim;30.12.2010).

Rasizade, Alec, “Azerbaijan Descending Into The Third World After a Decade of Independence”, *Comparative Studies Of South Asia, Africa and The Middle East*, Vol. XXII, No. 1&2 (2002) p.127-139. <http://cssaame.com/issues/22/rasizade.pdf> (Erişim; 13.11.2010).

Sinanoğlu, Oktay, http://www.ozetkitap.com/hedef_turkiye.pdf (Erişim;19.12.2010).

Tokatlı, Orhan, “Ecevit, SSCB Parlamento Grup Başkanı ile görüştü”,*Milliyet*,17.06.1976;

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/yKx9boRg5PZ2_x2F_7LH2c55HA_x3D_x3D (Erişim;05.06.2011)

“Türkiye, Güvenlik Konseyi’ne başvurdu”, *Milliyet*, 11.05.1992.

(http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/QFwGbKI7K_x2F_nx9liYh3bSIA_x3D_x3D) (Erişim; 09.10.2010).

“Türkiye’den İran’a Azerbaycan Notası”, *Hürriyet*, 13 Ağustos 2001;

<http://webarsiv.hurriyet.com.tr/2001/08/13/15107.asp> (Erişim; 10.11.2010).

“Teke Tek Özel” Televizyon Programı, 10 Mayıs 2009;

http://www.fatihaltayli.com.tr/content.cfm?content_id=5390 (Erişim;25.01.2011).

<http://www.turkishjournal.com/i.php?newsid=8209> (Erişim;30.12.2010).

Yınanç, Barçın, “Hedef, AT gibi entegrasyon”, *Milliyet*, 31.10.1992,

http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/GununYayinlari/cixUkooiM9SefT7Z8U91bQ_x3D_x3D

[x3D](#) (Erişim;31.12.2010).

EKLER

Ek-1⁷²⁶Копія²⁰

ПРОТОКОЛЪ

совмѣстнаго засѣданія всѣхъ мусульманскихъ фракцій Закавказскаго Сейма отъ 1-го мая 1918 года

Предсѣдательствуетъ членъ Сейма РАСУЛЬ заде при Секретарь Рах. ВЕКШОВЪ.

Присутствовали члены Сейма: Ф.х. КОПСКИИ 2 | Х.б. ХАСЬ-МАМЕДОВЪ 3 | Ас.б. САСНИКОРСКИИ 4 | М.Ю. ДЖАГАРОВЪ 5 | М.Р. ГАДЖИНСКИИ 6 | Г.б. АРАБЪ 7 | Н.б. УСУБЕКОВЪ 8 | Х.б. МЕЛНИСЬ-АСЛАНОВЪ 9 | Ш.б. РУСТАМБЕКОВЪ 10 | М.Г. СЕМДОВЪ 11 | Кх. б. ГАДЖИНСКИИ 12 | Кх. б. ГАДЖИМБАЕКОВЪ 13 | А.А. КАРА АРА ЭЛЕ 14 | А.ШЕНИНОВЪ 15 | Дж. ГАДЖИНСКИИ 16 | М.КАФЕРРАКОВЪ 17 | Э.Г. МАМЕДБЕКОВЪ 18 | Г.А. МАРОМБАЕКОВЪ.

Засѣданіе посвящается исключительно докладу члена Трапезундской мирной делегации конференціи члена Сейма ГАДЖИНСКАГО.

М.Г. ГАДЖИНСКИИ : Настоящій докладъ мой не коснется официальной стороны мирныхъ переговоровъ въ Трапезундѣ, ибо эта сторона, навѣрно, уже известна Вамъ по докладу Предсѣдателя Мирной делегации, Члена Сейма ЧХЕНЕЛИ и по информациаль даннымъ товарищами, пріѣхавшими въ Трапезундъ раньше чѣмъ я. Лишь на одинъ пунктъ касающійся Батума хочу теперь обратить Ваше вниманіе. Этотъ вопросъ надѣлалъ очень большія хлопоты мусульманскому сектору мирной делегации, а въ особенности мнѣ лично. Нами приложено было все усиліе къ тому, чтобы оставить Батумъ за Закавказьемъ; приводили массу доводовъ съ цѣлью склонить турокъ на уступку по этому вопросу. Указывали на то обстоятельство, что если не будетъ уступленъ Батумъ, то это поведетъ къ большимъ нежелательнымъ осложненіямъ. Можетъ разгорѣться война между Закавказьемъ и Турціей и международная внутръ Закавказья. Мы указывали, что вся тяжесть и во второмъ

⁷²⁶ Güney Kafkasya Seymi Müslüman Fraksiyonu'nun 1 Mayıs 1918 tarihli birleşik toplantısının tutanağı. ARDA, F.970.Siy.1.Sak.v.1.

котораго желая сохранить вѣковую дружбу между турецкими народами и грузинами и желая удержать грузинъ отъ того враждебнаго отношенія къ Турціи, какового придерживались и придерживаются армяне, на что указывали и Энверъ-Пашѣ, мы слѣдами поблѣднюю попытку насчетъ Батума, но и эта попытка не увѣнчалась успѣхомъ.

Энверъ-Паша подчеркиваетъ неотъемлемое право Турціи на Батумъ, признанное самимъ демократическимъ Императорствомъ Россіи, указавъ на искреннюю вѣковую дружбу турокъ и грузинскаго народа и добавилъ, что трагическій конецъ безумной армянской политики удержать грузинскій народъ отъ аналогичнаго отношенія къ Турціи, которая желаетъ гарантировать Грузіи все блага свободнаго существованія и слѣдуетъ ей самой надежной своей соудкой.

Считая дальнѣйшія попытки относительно Батума совершенно излишними я перешелъ къ выясненію самаго важнаго вопроса — взгляда Энверъ-Паша какъ главнаго руководителя турецкой политики на политическое устройство Закавказья, а самое главное на будущее взаимоотношеніе двухъ братскихъ турковъ азербайджанскихъ и османскихъ.

Взглядъ Энверъ-Паша на эти вопросы таковой: Мусульманскіе уѣзды Ахалцхскіе и Ахалкалакскіе должны перейти къ Турціи, къ которой они тяготеютъ вѣками. Три же главныя части: Азербайджанъ, Грузія и Армекія должны образовать общевѣдеративное и конфедеративное Закавказье съ общимъ Сеймомъ въ тѣсномъ союзѣ съ Турціей.

Я долженъ замѣтить, говоритъ докладчикъ что сѣверо-кавказскіе горскіе поддаты

/

случаѣ | т.е. въ случаѣ междунаціональной рѣзни внут-
ри Закавказья | ляжетъ на Турцію. Въ такомъ случаѣ,
Турція, какъ защитница Азербайджанскихъ тюрковъ и
виновница осложненія взаимоотношеній ихъ съ сосѣдя-
ми должна будетъ двинуть значительную воинскую силу
въ глубь Восточнаго Закавказья и тѣмъ самымъ спасти
насъ отъ поголовной рѣзни. Вѣдь тогда мы будемъ окру-
жены со всѣхъ сторонъ врагами: Большевики, грузины,
объ армянахъ нечего и говорить. Все это помимо двухъ
доводовъ экономического и политическаго характера
было поставлено на видъ турецкимъ делегатамъ, но ниче-
го не помогло разубѣдить ихъ. Соображенія и доводы,
руководящіе оттоманской делегацией, оказались, видимо
сильнѣе нашихъ и они категорически рѣшили занять
Батумъ. Результатомъ этого было, какъ и полагали,
прекращеніе Трапезундскихъ мирныхъ переговоровъ, объ-
явленіе войны и немедленное занятіе города Батума
турецкими войсками.

Конечно такой ходъ событій не могъ понравиться
Закавказской делегации въ особенности ея предсѣдате-
лю А.И. ЧХЕНКЕЛИ - убѣжденному стороннику соглашения
и мира. Даже покидая Трапезундъ онъ не хотѣлъ окон-
чательно порвать съ турками и съ этой точки зрѣнія
отнесся одобрително къ желанію моему, члена делега-
ціи ПЕНИНОВА и члена Президіума Грузинскаго Националь-
наго Совѣта Г. ВОШАПЕЛИ остаться въ Трапезундѣ.

Помимо насъ остались въ Трапезундѣ и делегаты
горцевъ Сѣвернаго Кавказа: Г. БАММАТОВЪ, Т. ЧЕРМОВЪ
и ДЕВИРОВЪ.

Послѣ прекращенія Трапезундской конференціи
важнымъ событіемъ былъ пріѣздъ Энверъ-Паши въ Трапе-
зундъ и Батумъ и наше свиданіе съ нимъ, во время

233

относились воздержанно къ вопросу ихъ вхлжденія въ общее Закавказье. Ихъ интересовало то, будетъ ли будущая форма объединенія Федерация или конфедерация.

Если же не удастся образовать единое Закавказье то по мнѣнію Энверъ-Паши, самостоятельный Азербайджанъ имѣющій общую границу съ Турціей, можетъ образовать еще болѣшій тѣснѣйшій союзъ съ Оттоманской имперіей вплоть до формы Австро-Венгерской. Уже Турція приняла серьезныя шаги къ оказанію широкой помощи Азербайджану. Братъ Энверъ-Паши-Нури-Паша въ скоромъ времени черезъ Мосрцію прибудетъ въ Азербайджанъ съ 300 военными инструкторами. Они, навѣрно, сейчасъ находятся въ дорогѣ изъ Тавриза къ Араксу.

Каково Ваше отношеніе къ самостоятельности Арменіи спросилъ Мамедъ Гасанъ ГАДЖИНСКІЙ.

Энверъ-Паша отвѣтилъ, что Турція не противъ образованія самостоятельнаго армянскаго государства, если армянскій народъ прекратитъ свою интригу противъ турокъ ради англо-русской политики.

Въ заключеніе своего доклада М.Г. ГАДЖИНСКІЙ доба вилъ взглядъ на вышеприведенные вопросы Вехибъ-Паши и РЕУФЪ-бея. Они держатся иного взгляда, чѣмъ Энверъ-Паша, они сторонники левѣшаательства во внутреннія дѣла Закавказья ради сохраненія здѣсь мира.

Послѣ нѣкоторыхъ вопросовъ частнаго характера засѣданіе было закрыто въ II | 2 час. ночи.

Предсѣдатель Сейма | подпись |

Секретарь Сейма | подпись |

Ek-2⁷²⁷

۱۳۲۴
نومرد - ۱

عناهی هیئت فرجه کی رئیس
دولتو فلیک بدک افندی به

Mehmet Ali Paşa

۱۳۲۴ مای ۲۷ تا ۲۸ بحیله آلمانده معلوماته کوره بایک ۲۶ سنده کونول ساعت ۳ ده
مادری آققاسه سه بیم هی کندینک فتح ایدله بکن اعلامه ایدره رک او
کونی ساعت ۵ ده گورجه شوران ملیس گورجه بکنه، شتغلان اعلامه ایله کندی
حکومتی قیلم ایلده یونی متعاقباً سه بیم ده کی سمانه واقیونلاری
کندی بکن آذربایجان شوران ملیس اعلامه ایدره رک مقام ریاسته رسول
ناده محمد اینه افندی بی انتبا ب ایله نشره عین زمانده دهی شوران ملی طرفنده
تصغلی فانه هو لیکن تک متحد ایدر سنده آذربایجان حکومتی تشکیل اولوننده
حکومت خارجه نظری ایله تجارت نظری بکنین عاجز لرینه حواله ایله مشوره
کیفیت مذکوره هی حصدور عالی لرینه عرضده ایتیکله کب اوقتی رایلر دولت
علیه ایله ضابطه خارجه نظری ایله تعلقات قطع علیه ایله رئیس
مخارفت ایتیکله ایزره معاهدات قطعده بولوننده ایچونه او امر حیه لازمه
مخارفت ایله نظری ایله رنده بولوننده نفس علاوه ایدره رسم، انتم

آذربایجان خارجه نظری

⁷²⁷ Azərbaycan Hariciye Nazırı tarafından Halil Bey'e gönderilmiş Azərbaycan'ın bağımsızlığını içeren mektup. (28 Mayıs 1918). ARDA, F.970, Siy.1, Sak.v.4, vr.6.

Ek-4⁷²⁹

5a

5a

Азербайджанская Республика

باطوم قوالقرالنه مأمور
زبايجان حكومتی هیئت مرخصه سی

۱۳۳۴ ..... مایس
نومره ۳

عناقی هیئت مرخصه سی
دولتو لیلل بک اقدی کفرلرینه

اینوم تظیلده آشاغیداکی تلغراسی اقد ایلام
« رتانبول، برلده، ویانا، پارس، لندن، روما، واشنگتونه،
صوفیه، مستقوا، توکیو، بوکره، طهران، مادریه، لاهه
استوکرولم، کیف، خریستیانیا، قویسپراخ، خا-رجیه
ناظرلرینه. آذربایجان شورای ملیسی کوجتاندک ماوراسی
تفقاسی جمهوریت قفقاسی آیرلرینی اوزرینه مایس جابرینک
۲۸ نده شرقی و جنوبی قفقاسی یارده عبارت بولونان آذربایجان
نک استقلالنا اعلانه ایلام آذربایجان حکومت جمهوریتی تشکیل
ایلام دی. کیفیت مذکوره بی ذات عالیارینه بیلدیره رک بونک
کندی حکومتلرینه تبلیغی رجا ایلام ۳۰ آذربایجان حکومتی
موقعا کنجه ده مقیم بولونان بقدر. آذربایجان جمهوریتیشی و صک
خویسکی »
فوقه الذکر وقعه بی ذات دولترینه ابلاغ ایلام رک کیفیتک
حکومت سینه تبلیغی ایلام آذربایجان، استقلالنک دولت علیه جم
قبولن - جا ایلام و قفقاسی بولونان دولتلرین استقلاللری

⁷²⁹ Azerbaycan Dış İşleri Bakanı Mehmet Hasan Hacınski tarafından Osmanlı Heyet-i Murahhasa Reisi Halil Bey'e gönderilmiş 30 Mayıs 1918 tarihli telgraf. ARDA, F. 970, Siy. 1, Sak. v. 4, vr. 5a-5.

ما تفرقت قلوبنا من ملك من تقدمه وبلغ رفق
 آذنا بما يحمله صبره ودينه فارجعنا لحنه
 وارجعنا لحنه

Ek-6⁷³¹**Azerbaycan Parlamentosu (1919 Yılı)****Riyaset Heyeti**

Parlamento Başkanı- Ali Merdan Bey Topçubaşov.

Parlamento Başkanı Birinci Yardımcısı-Memmed Yusif Ceferov.

Parlamento Başkan Yardımcısı-Sultan Mecid Genizade.

Parlamento Birinci Sekreteri-Bağır Bey Rzayev.

Sekreterler-Mehdi Bey Hacinski,Bayram Niyazi Kiçikhanlı.

I.Müsavat ve Tarafsızlar Fraksiyonu

1.Mehmed Emin Resulzade.

2.Hasan Bey Ağayev.

3.Nesib Bey Yusifbeyli.

4.Halil Bey Hasmemmedov.

5.Mehmed Hasan Hacinski.

6.Abbasgulu Kazımzade.

7Musa Bey Refizade.

8. Şefi Bey Rüstembeyli.

9.Cevad Bey Melikyeganlı.

10.Mehdi Bey Hacinski.

11.Mehdi Bey Hacıbababeyov.

12.Rehim Bey Vekilov.

13.Hacı Selim Ahundzade.

14.Mustafa Mahmudov.

15.Asef Bey Şihalibeyov.

16.Ahmed Hamdi Karaağazade.

17.Abuzer Bey Rzayev.

18.Ağa Eminov.

19.Neriman Bey Nerimanbeyli.

20.Mirze Sadık Ahundzade.

---

⁷³¹ Nesib Nesibzade, *Azerbaycan Demokratik Respublikası (Makaleler ve Belgeler)*, Elm Neşriyatı, Bakü 1990,s.85-86.

- 21.Müseyyib Bey Ahıcanov.
- 22.Mustafa Vekilov.
- 23.Memmed Bağır Şıhzamanov.
- 24.Memmed Ali Resulzade.
- 25.Murtuza Ahundov.
- 26.Rza Bey Ağabeyov.
- 27.Memmed Rza Vekilov.
- 28.Celil Bey Sultanov.
- 29.Eşref Tağıyev.
- 30.Memmed Yusif Ceferov.
- 31.Mirze Esedullayev.
- 32.Yusif Ahmedzade.
- 33.Bahış Bey Rüstembeyov.
- 34.Fetali Han Hoyski.
- 35.Ağa Bey Sefereliyev.
- 36.Esedulla Ahmedov.
- 37.Ağa Aşurov.
38. Gulamhüseyn Bey Kazımbeyov.

II.İttihad Fraksiyonu

- 1.Kara Bey Karabeyov.
- 2.Mir Yakub Mehdiyev.
- 3.Gazi Ahmed Bey Mehemmedbeyov.
- 4.Cemil Bey Lemberanski.
- 5.Behram Bey Vezirov.
- 6.Sultan Mecid Genizade.
- 7.Hemdulla Efendi Efendizade.
- 8.Zeynal Bey Vezirov.
- 9.Heybetkulu Bey Memmedbeyli.
- 10.Ali Bey Zizikski.
- 11.Kara Bey Aliverdiler.
- 12.Esed Bey Emirov.
- 13.İskender Bey Ahundov.

III.Ahrar Fraksiyonu

- 1.Aslan Bey Kardaşov.
- 2.Hacı Molla Ahmed Nuruzade.
- 3.Muhtar Efendi Efendizade.
- 4.Garib Kerimoğlu.
- 5.Bayram Niyazi Kіçikhanlı.

IV. Sosyalistler Fraksiyonu

- 1.Samed Ağa Ağamalioğlu.
- 2.Ali Haydar Karayev.
- 3.Kasım Bey Camalbeyov.
- 4.Hacı Kerim Sanlı.
- 5.Ahmed Bey Pepinov.
- 6.Camo Bey Hacinski.
- 7.Rza Bey Karaşarlı.
- 8.Aslan Bey Sefikürdlü.
- 9.İbrahim Ebilzade (Ebilov).
- 10.Bağır Rzayev.
- 11.Vladislav Bakradze.
- 12.Ekber Ağa Şeyhülislamov
- 13.İbrahim İsmayılzade.

V. Tarafsızlar

- 1.Behram Bey Ahundov.
- 2.Behbud Han Cavanşir.
- 3.Abdülali Bey Emircanov.

VI. Müstakiller

- 1.Ali Merdan Bey Topçubaşov.
- 2.Samed Bey Mehmandarov.
- 3.Hudadat Bey Melikaslanov.
- 4.Baba Bey Kabulzade.

VII. Sol Müstakil

1. Abdulla Bey Efendizade.

VIII. Slavyan-Rus İttifakı Fraksiyonu

1. Viktor Klanevski.

2. Vasili Kravçenko.

3. Sergey Remizov.

4. Fyodr Kotilevski.

IX. Ulusal Azınlıklar Fraksiyonu

1. Lorens Kun.

2. Moisey Kuhman.

3. Stanislav Vonsoviç.

4. Vasil Kujim.

X. Ermeni Fraksiyonu

1. Arşak Paronyan.

2. Yervan Tagionosov.

3. İsak Hocayev.

4. Stepan Tagionosov.

5. Georgi Şahnazarov.

XI. Taşnaksütun Fraksiyonu

1. Arşak Malhazyan.

2. Horen Amaslür.

3. Pogos Çubaryan.

4. Abgar Papyan.

5. Aleksandr Ter-Azaryan.

6. Bogdan Balayans.

Ek-7⁷³²

ТЕЛЕГРАММА ПО ВЧ ИЗ МОСКВЫ

2-го сентября 1967 года

МИНИСТЕРСТВО ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ АЗЕРЬ.ССР

тов. ТАИРОВОЙ Т.А.

В связи с предстоящим официальным визитом в СССР премьер-министра Турции Сулеймана Демиреля, Протокольный отдел МИД СССР сообщает, что согласно программе находящейся на рассмотрении турецкие гости посетят Азербайджанскую ССР. Прибытие Демиреля и сопровождающих его лиц в Баку намечается на пятницу 22-го сентября с.г. в 14ч.45 мин. по московскому времени (в 15ч.45м. местного времени) спецсамолетом из Ленинграда. В соответствии с программой на аэродроме встречают: Председатель Совета Министров Азерб.ССР т.Алиханов Э.Н. с супругой и другие официальные лица.

Во встрече принимают участие представители населения г.Баку (200 чел.) с флагами Турции, СССР и Азерб.ССР.

Почетный караул не выстраивается, государственные гимны не исполняются.

Обмен речами на аэродроме не предусматривается.

Аэродром и улицы г.Баку по маршруту следования до резиденции украшаются государственными флагами Турции, СССР и Азерб.ССР и приветственными транспарантами на турецком, русском и азербайджанском языках.

Автомашина Демиреля украшается флагами Турции, СССР и Азерб.ССР. Над его резиденцией поднимается государственный флаг Турецкой Республики.

Во время пребывания в Азерб.ССР (22-24 сентября) предусматривается совместный визит Председателя Президиума Верховного Совета Азерб.ССР т. М.А. Искендеров и Председателя Совета Министров Азерб.ССР т. Алиханова Э.Н.; осмотр достопримечательностей г.р. Баку; поездка в г.Сумгаит и посещение промышленных предприятий (трубокатный завод им. В.И.Ленина, алюминиевый завод); посещение НБНЗ и морского нефтепромысла "Артемнефть"; обед от имени правительства Азербайджанской ССР.

В воскресенье 24 сентября в 15⁰⁰ по московскому времени (в 16⁰⁰ местного времени) Демирель и сопровождающие его лица вылетают из Баку в Москву.

Порядок проводов тот же, что и при встрече.

⁷³² SSCB Dış İşleri Bakanlığı'nın Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel'in ziyaret programının düzenlenmesine ilişkin Azerbaycan Dış İşleri Bakanı'na göndermiş olduğu telgraf. ARDA,F.28.Siy.12,Sak. v.42,vr.26-27.

2.-

Протокольный отдел МИД СССР просит дать указания о подготовке и напечатании типографским способом (на азербайджанском, русском и турецком языках) программы пребывания Демиреля в Баку, а также о принятии необходимых мер по размещению гостей (в гостебняке и гостинице) и организации их обслуживания.

Почасовую программу, план размещения гостей и рассадку по автомашинам просьба сообщить в "протокольный отдел МИД СССР ВЧ 28906.

Просьба также дать указание о подготовке и напечатании для гостей кратких справок об Азербайджанской ССР и объектах предусмотренных для посещения.

Образец и описание государственного флага Турции, так же текст приветственных транспарантов на русском и турецком языках направлены в Ваш адрес авиапочтой 24 августа с.г.

Состав турецкой делегации и список лиц с советской стороны сопровождающие Демиреля по СССР будут сообщены дополнительно.

По вопросам расходов, связанных с пребыванием делегации в Азербайджанской ССР, просьба обращаться в хозяйственное управление Управления Делами Совета Министров СССР.

Зам. Зам. Протокольным
отделом МИД СССР

Б. МОЛОЧКОВ: | Б. Калокозов

Передал-Паллра.

Принял-Кулиев.

2/IX №67г.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı, Soyadı: Fariz Farzali

Uyruğu: Azerbaycan

Doğum Tarihi ve Yeri: 13 Ekim 1975 Azerbaycan

Medeni Durumu: Evli

Tel: +994 50 5224472

e-mail: farzalifariz@gmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet Tarihi
Doktora	EÜ SBE	
Yüksek Lisans	EÜ SBE	2001
Lisans	OGÜ FEF, Tarih	1997